

A M. TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA.

Harmadik cyklus, 1881—83.

Első sorozat. Történelem.

- Goldziher Ignác:** *A sivatag vallása és az iszlam.* (Eredeti.) Egy kötet.
Ranke Leopold: *Die röm. Päpste, ihre Kirche und ihr Staat im XVI. und XVII. Jahrhundert.* (A római pápák, egyházuk és államuk a XVI. és XVII. században.) Fordítja LEHR ALBERT. Három kötet.
Symonds: *Renaissance in Italy.* (A renaissance Olaszországban.) Fordítja PULSZKY KÁROLY. Három kötet.
Thierry Amédée: *Tableau de l'Empire romain depuis la fondation de Rome jusqu'à la fin du gouvernement impérial en Occident.* (A római birodalom története Róma alapításától a nyugati-római császárság végéig.) Fordítja CSIKY KÁLMÁN. Egy kötet.

Második sorozat. Irodalom.

- Alexander Bernát:** *Kant.* (Eredeti.) Két kötet.
Beöthy Zsolt: *A szepprózaí elbeszélés a régi magyar irodalomban.* Kiskalud-Társaság pályázatán jutalmat nyert műve. Egy kötet.
Gyulai Pál: *Petőfi életrajza.* (Eredeti.) Egy kötet.
Szász Károly: *A világirodalom építései.* (Eredeti.) Két kötet.
Taine Henry: *Az angol irodalom története.* Fordítja CSIKY GÉRGELY. Négy kötet.

Harmadik sorozat. Jog- és államtudomány.

- Laveleye Emile:** *Les formes du gouvernement dans les sociétés modernes.* (A kormányzás formái a modern társadalomban.) Fordítja TÖRNELŐVICSZ. Egy kötet.
Mayr Georg: *Die Gesetzmässigkeiten im Gesellschaftsleben.* (Törvényesség a társadalmi életben.) Egy kötet.
Taine Henry: *Les Origines de la France contemporaine.* (A modern Franciaország eredete.) Fordítja dr. Tolby László. Két kötet.
Cliffe Leslie, Bagehot, Giffen munkáiból: *Angol közgazdasági és pénzügyi tanulmányok.* Fordítják GYÖRÖY ENDRE és WEISZ BÉLA. Egy kötet.

Az új, mivel államok alkotmányainak ismertetése. (Eredeti.) Egy kötet.

A könyvkiadó vállalat első sorozatából évenként *nyolvan* ív, a másodikból *hatvan* ív, a harmadikból szintén *hatvan* ív, angol diszkötésben fog 20—30 íves kötetekben megjelenni.

Az első sorozat egy évfolyamának ára *négy*, a második és harmadiké *három-három* forint. Ezen kívül az angol vászonkötésért kötetenként 40 krajczár számíttatik.

Egy-egy évfolyam aláírási ára vagy előre bérmentve küldendő, vagy minden évfolyam első kötetének átvételekor postai ntánvétellel fizetendő. *Az aláírás egy sorozatra is elfogadttatik, de három évre kötelező.*

A jelen harmadik cyklus pártolói az előbbi két cyklusban megjelent minden munkát egyenként az eredeti előfizetési áron (kötetenként 1 frt 90 kron) szerezhetik meg; ezek a következők:

Történelmi sorozat:

- Macaulay:** *Anglia története* II. Jakab trónralépte óta. Angolból fordította CSÉNGERY ANTAL és ZICHY ANTAL. Második átnézett kiadás. Hat kötetben. (Teljes.) Diszkötésben.
- Carlyle T.** *A francia forradalom.* Angolból fordította BARÁTH FERENCZ. Három kötetben. (Teljes.) Diszkötésben.
- Curtius E.** *A görögök története.* Németből fordították többen. Hat kötetben. (Teljes.) Diszkötésben.
- Hunfalvy P.** *Magyarország ethnografiája.* Egy köt. (Teljes.) Diszkötésben.

Irodalmi sorozat:

- Göthe** *lyrai költeményei.* Fordította SZÁSZ KÁROLY. Két kötet egybekötve. (Teljes.) Elfogyott.
- Nisard D.** *Tanulmányok a renaissance és a reformáció korából.* Fordította VAJDA JÁNOS. Egy kötet. (Teljes.) Elfogyott.
- Müller M.** *Ujabb felolvasásai a nyelvtudományról.* Németből fordította dr. SIMONYI ZSIGMOND. Egy kötet. (Teljes.) Diszkötésben.
- Boissier.** *Cicero és barátjai.* Francziából fordította dr. CSIKY KÁLMÁN. Egy kötet. Diszkötésben. (Teljes.)
- Lewes.** *A philosophia története* Thalestől Comteig. Angolból fordította dr. BANÓCZY JÓZSEF. Három kötetben. Diszkötésben. (Teljes.)
- Nisard.** *A francia irodalom története.* Francziából ford. SZÁSZ KÁROLY. Négy kötetben. Diszkötésben. (Teljes.)
- Arany János** *prózaí dolgozatai.* Egy kötet. Diszkötésben. (Teljes.)

Jog- és államtudományi sorozat:

- Bluntschli J. C.** *Az általános államjog és a politika története* a tizenhatodik század óta a jelenkorig. Németből fordította dr. ACSÁDY IONÁCZ. Két kötetben. (Teljes.) Elfogyott. A II. kötet külön még kapható.
- Gneist R.** *A jogi állam.* Németből fordította dr. TAKÁCS LAJOS. Egy kötet. Diszkötésben. (Teljes.)
- Maine Sumner H.** *A jog őskora,* összekötése a társadalom alakulásának történetével s viszonya az ujkori eszmékhez. Angolból fordította dr. PULSZKY ÁGOSTON. Egy kötet. Diszkötésben. (Teljes.)
- Todd.** *Az angol parlamenti kormányrendszer fejlődése és állása.* Angolból fordította dr. DAPSY LÁSZLÓ. Három kötetben. Diszkötésben. (Teljes.)
- Carrara.** *A büntetőjog tudományos programja.* Olaszból fordít. BEKSICS GUSZTÁV. Két kötetben. Diszkötésben. (Teljes.)
- Pauler Tivadar.** *Adalékok a magyar jogtudomány történetéhez.* Egy kötet. Diszkötésben. (Teljes.)
- Leroy-Beaulieu.** *Pénzügytan.* Francziából fordította dr. LANG LAJOS. Négy kötetben. Diszkötésben. (Teljes.)

A pártoló tagok kedvezményi áron megszerezhetik:

- Bánóczy J.** *Révai Miklós élete és munkái.* Jutalmazott pályamű. Egy kötet. Diszkötésben. (Teljes.) 1 frt 80 kr.
- Pauler Gy.** *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése.* 1664—1671. Két kötetben. Diszkötésben. (Teljes.) 3 frt 50 kr.
- Kállay B.** *A szerbek története.* I-ső kötet. Diszkötésben. 2 frt 40 kr.
- Lewes G. H.** *Goethe élete.* Fordította SZÁSZ KÁROLY. Két kötetben. Diszkötésben. 3 frt 80 kr.

Az Akadémia, midőn jelen vállalatára a hazai közönség figyelmét ismét felhívja, teljes bizalommal reméli, hogy az a nemzeti művelődés érdekében, méltánylás- és pártolással fog találkozni.

AZ ANGOL IRODALOM TÖRTÉNETE.

ÍRTA

TAINÉ HENRIK.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

AZ ANGOL IRODALOM
TÖRTÉNETE.

írta

TAINÉ HENRIK.

ELSŐ KÖTET.

BUDAPEST, 1881.

AZ ANGOL IRODALOM
TÖRTÉNETE.

ÍRTA

T A I N E H E N R I K.

FORDÍTOTTA

C S I K Y G E R G E L Y.

ELSŐ KÖTET.

BUDAPEST, 1881.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)

AN AZGOLYI IRODALOM

FORGALOM

1965

OSZK

OSZK

12.325/53-A

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDAJA

A Magyar Tudományos Akadémia föladata lévén a tudományok önálló művelése és emelése mellett azoknak *terjesztésére* is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy bizottságot alakított oly czélból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A Magyar Tudományos Akadémia ezen *könyvkiadó bizottsága* föladatának megfelelni kívánván, mindenekelőtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennél fogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott arról, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekkép a bizottság eszközzésére, részint a Magyar Tudományos Akadémia, részint egyes vál-

lalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatványt is kívánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől, utólagos birálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítókról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten, 1879. február havában.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága.

BEVEZETÉS.

«A történetíró hatoljon az emberi lélek bensejébe, bizonyos időszak alatt, századok során keresztül, bizonyos meghatározott népnél. Tanulmányozza, írja le, beszélje el mindazon eseményeket, átalakulásokat, forradalmakat, melyek az ember bensejében végbementek; s ha ebben czélt érne, meglenne a polgárosodás története, a népnél és az időszakban, melyet választott.»

(Gutzor, *A polgárosodás Európában*, 25. l.)

A történelem Németországban száz év óta, Franciaországban hatvan év óta átalakult, az irodalmak tanulmányozásának következtében.

Rájöttek, hogy egy irodalmi munka nem egyszerű játéka a képzeletnek, nem elszigetelt szeszélye valamely izzó agynak, hanem a környező erkölcsök másolata, bizonyos szellemi állapot jele. Ebből azon következtetésre jutottak, hogy az irodalmi emlékek nyomán rá lehetne jönni a módra is, a mely szerint több század előtt az emberek éreztek és gondolkoztak. Megkísérlették és sikerült.

Elmélkedtek az érzési és gondolkozási módok fölött, s elsőrangú tényeknek ítélték. Látták, hogy összefüggésben vannak a legnagyobb eseményekkel; hogy ezeket megmagyarázzák s magyarázatot nyernek belőlök, s hogy ezután helyet, még pedig a legmagasabb helyek egyikét

kell nekik adni a történelemben. Elnyerték e helyet, s ezen idő óta minden megváltozott a történelemben: a tárgy, a módszer, az eszközök, a törvények és okok fel fogása. Ezt a változást, úgy a mint történt s történnie kellett, igyekszünk itt kifejtetni.

I.

A történeti okiratok csupán jelek, melyekből a látható egyént össze kell állítani.

Ha valamely foliáns nagy merev lapjait, egy kézirat sárgult leveleit forgatod, szóval, ha valami költemény, törvénykönyv, hitvallás kerül kezédbe, mi az első megjegyzésed? Az, hogy nem önmagától készült. Olyan az, mint a kagylóhéj; olyan, mint azon nyomok, melyeket a sziklában hátra hagyott az állat, mely élt és elveszett. A kagyló alatt ott volt az állat, és az okirat alatt ott volt az ember. Miért tanulmányozod a kagylót, ha nem azért, hogy elképzeld az állatot? Az okiratot is csak azért tanulmányozod, hogy megismerd az embert; a kagyló és az okirat holt romok, s csak annyiban van értékök, a mennyiben az egész élő lényt jelzik. Eddig a lényig kell eljutni, ennek összeállítására kell törekedni. Csalódik, a ki úgy tanulmányozza az okiratot, mintha az maga volna. Nem egyéb ez, mint egyszerű tudós módra bánni el a dolgokkal és a könyvgyűjtő képzelgésébe esni. A valóságban nincs sem mythologia, sem nyelv, hanem csak emberek, kik a szavakat és képeket összeállítják szerveik szüksége és szellemök eredeti alakja szerint. A dogma önmagában véve semmit sem jelent; nézd az embereket, kik készítették; nézd például ez arczképet a tizenhatodik

századból, nézd ez érsek vagy ez angol vértanú merev és erélyes alakját. Minden csak az egyén által létezik; az egyén maga az tehát, kit meg kell ismerni. Ha megállapítottuk a dogmák leszármazását, vagy a költemények osztályozását, vagy az alkotmányok fejlődését, vagy a nyelvek átalakulását, ezzel nem tettünk egyebet, mint hogy kitakarítottuk a talajt; az igazi történelem csak akkor emelkedik ki, ha a történetíró az idők távolságán keresztül meg kezdi különböztetni az élő embert, a cselekvő, szenvedélyekkel felruházott, szokásokkal bíró embert, hangjával és arczatával, mozdulataival és öltözetével, tisztán és tökéletesen, mint azt, a kitől épen most váltunk el az utcán. Igyekezzünk hát megszüntetni, a mennyire lehetséges, ama nagy időközt, mely nem engedi, hogy az embert szemeinkkel, *saját fejünk két szemével* szemléljük. Mi van egy modern költemény szép simított lapjai alatt? Modern költő, oly ember, mint MUSSET, HUGO, LAMARTINE vagy HEINE, a ki bevégezte iskoláit és utazott, fekete ruhát visel és kesztyűket, szívesen látott vendég a hölgyeknél s estenként ötven bókot csap és húsz szellemes szót mond a társaságokban, reggelenként újságokat olvas, rendszeren a második emeleten lakik, nem nagyon vig kedvű, mert ideges, és legfőképp mert e sűrű demokráciában, melyben egymást fojtogatjuk, a hivatalos méltóságok hitele annyira elveszett, hogy fontosságát emelve túlhajtotta igényeit, és rendes érzéseinek finomúltsága némi kedvet ad neki, hogy istennek higgye magát. Ime, ezt vesszük észre a modern *meditatiók* vagy *sonnetek* alatt. — Hasonlóképp, a tizenhetedik század egy tragédiája alatt ott van a költő, olyan költő, mint például RACINE, előkelő, kimért, udvari, szép szavú, méltóságos parókával és szalagos czipővel, szívében monarchikus és

keresztény, «ki az istentől kegyelmet kapott, hogy semmi társaságban se piruljon, sem a királyéban, sem az evangeliomében»; ügyesen tudja a fejedelmet mulattatni s számára szép francziára átfordítani «Amyot gall nyelvét»; tisztelettel van tele a nagyok iránt, és mindig tudja, miként «maradjon helyén» velök szemben, sürgölődő és tartózkodó Marlyban úgy mint Versaillesban, a finom és díszes élvezetek közepett, a himzett ruhájú urak bókjai, udvariasságai, furfangjai és fogásai között, a kik kora reggel fölkelnek, hogy jó állásra reményt nyerjenek, és a bájos nők között, a kik újjaikon számolják genealogiáikat, hogy egy tabourethez jussanak.* Fordulj ezekre nézve SAINT-SIMONHOZ és PÉRELLE rézmetszéseihez, a mint az előbb BALZACHOZ és LAMI vízfestményeihez fordultál. — Hasonlókép midőn görög tragédiát olvasunk, első gondunk legyen, hogy magunk elé képzeljük a görögöket, azaz oly embereket, kik félig meztelenül járnak, a gymnasiumokban vagy a köztérekken, ragyogó ég alatt, szemben a legszebb és legnemesebb tájakkal, a kik azzal foglalkoznak, hogy testöket ügyessé és erőssé tegyék, társalogjanak, vitatkozzanak, szavazzanak, hazafiságból kalózkodjanak, különben pedig henyék és józanok, házaik bútorzata három korszóból áll, élelmi szerök két sardellából egy olajos kancsóban; szolgálatukra rabok állanak s elég idejük marad lelkük művelésére és tagjaik gyakorlására; és nincs egyéb gondjuk, mint az a vágy, hogy legszebb városaik, legszebb meneteik, legszebb eszméik és legszebb embereik legyenek. Ezekre nézve egy-egy szobor, mint a Parthenon Meleagere vagy Theseusa, vagy még

* Vagyis, hogy joguk legyen a király vagy királyné jelenlétében leülni.

inkább a Középtenger látása, mely fényes és kék, mint egy selyem tunika s melyből márvány tagok gyanánt nyúlnak ki a szigetek, továbbá hűsz válogatott mondás Platóból vagy Aristophanesből sokkal jobb felvilágosítást ad, mint az értekezések és kommentárok egész tömege. — Nemkülönben ha meg akarsz érteni egy ind Pouranát, képzelj magad elé a családapát, ki «fiút látva fiának térdein», a törvény szerint elvonúl a magányba, egy fejszével és egy edénnyel, patak partján pizángfa árnyában, felhagy a beszéddel, szaporítja böjtjeit, meztelenül marad négy tűz között, és az ötödik tűz alatt, mely nem más mint a rettentő nap, az élő dolgok szakadatlan pusztítója és újjáteremtője; egymás után, egész heteken keresztül oda szegzi képzelő erejét Brahma lábára, azután térdére, azután czombjára, azután köldökére, és így tovább egészen addig, míg e megfeszített elmélkedés hatása alatt megjelennek a hallucinációk; egészen addig, míg a lét minden alakja, egymásba zavarodva s át meg átalakulva, keresztül inog e szédülés fogta agyon; egészen addig, míg a mozdulatlan ember, visszafojtott lélekzettel, merev szemmel, füst gyanánt látja elenyészni a mindenséget az egyetemes és üres lét fölött, melyben elsülyedni vágyik. E tekintetben egy indiai utazás adná a legjobb tanítást; ennek híján pedig az utazók elbeszélései, a földrajzok, botanikai és ethnologiai könyvek nyújthatnak kárpótlást. Minden esetben a kutatásnak egy irányban kell történni. Egy nyelv, egy törvényhozás, egy katechismus soha sem más, mint elvont dolog; a cselekvő ember, a testi és látható ember, a ki eszik, jár, verekszik, dolgozik — ez a teljes, a tökéletes; hagyjátok el az alkotmányok és gépezeteik, a vallások és rendszereik elméletét, és igyekeztek az embereket műhelyeikben látni, hivatalaikban,

rétjeiken, a saját egükkel, talajukkal, saját házaikkal, ruháikkal, műveltségökkel, lakomáikkal, a mint akkor szoktatók tenni, midőn kikötve Angliában vagy Italiában, az arcokat és mozdulatokat szemlélték, a járdákat és a kocsimákat, az urat, a ki sétál, és a munkást, a ki iszik. Legfőbb gondunk az legyen, hogy lehetőleg pótoljuk a jelen, személyes, közvetlen és érezhető szemléletet, melyet már nem gyakorolhatunk: mert ez az egyetlen út, melyen megismerhetjük az embert; tegyük a multat jelenné; hogy valamit megítéljünk, jelen kell annak lennie; távollevő tárgyakról nincs tapasztalásunk. Kétségkívül ez összeállítás mindig tökéletlen, s csak tökéletlen ítéletre adhat alkalmat; de meg kell nyugodnunk; semmi vagy téves ismeretnél többet ér a csonka tudás; és hogy a hajdani cselekedeteket körülbelől megismerjük, nincs más mód, mint körülbelől látni a hajdani embereket.

Ez az első lépés a történelemben; a képzelet újjászületése felé ez első lépést Európában a múlt század vége felé tették meg, LESSING-gel, WALTER SCOTT-tal; valamivel későbben Franciaországban CHATEAUBRIAND-nal, THIERRY ÁGOSTON-nal, MICHELET-vel és sok mással. Most jön a második lépés.

II.

A testi és látható ember csak külső jel, mely által a láthatatlan és benső embert kell tanulmányozni.

Ha szemekkel tekinted a látható embert, mi után kutatsz? A láthatatlan ember után. A szavak, melyek füledet ütik, a mozdulatok, fejtartások, öltönyök, cselekedetek és tettek reád nézve csupa kifejezések; kifejeznek

valamit, a lelket. A külső ember alá belső ember van rejtve, s amaz csak ezt nyilatkoztatja ki. Házát, bútorait, öltözetét szemléled; azért, hogy bennök szokásainak és ízléseinek nyomait, előkelőségének vagy póriasságának fokát, pazarlásának vagy gazdálkodásának, botorságának vagy ügyességének mértékét keressed. Hallgatod társalgását, és megjegyzed hangjának hajlásait, tartásának változásait; azért, hogy ítéletet mondj erejéről, pongyolaságáról vagy vidámságáról, erélyéről és merevségéről. Megfigyeled iratait, műalkotásait, pénzbeli vagy politikai vállalatait; azért, hogy kimérd értelmiségének, leleményének és hidegvérének erejét és határait, hogy fölfedezd eszméinek rendjét, faját és szokásos hatalmát, hogy megtudd, mily módon gondolkozik és határoz. Mind e külsőségek csupa ösvények, melyek egy központban egyesülnek, s csak azért lépsz rájuk, hogy e központba juss; itt van az igazi ember, a tehetségek és érzések csoportja, melyből a többi keletkezik. Új világ van itt, végtelen világ, mert minden látható cselekedet az okoskodások, indulatok, régi és új érzések végtelen sorát vonja maga után, melyek közreműködtek abban, hogy napvilágra hozzák, s melyek a földbe mélyen lenyúló magas sziklák gyanánt benne érik el végpontjukat.

E földalatti világ második, tulajdonképeni tárgya a történetírónak. Ha elegendő kritikai nevelése van, képes lesz egy épület minden ékitménye, egy festmény minden vonása, egy irat minden mondása alatt megkülönböztetni azt a különös érzést, melyből az ékitmény, a vonás, a mondás származott; jelen van a benső drámánál, mely a művész vagy az író lelkében végbe ment; a szavak választása, a körmondatok rövidsége vagy hosszúsága, a képletek minősége, a versek hangsúlya, az okoskodás

rendje, számára mind egy-egy jel; míg szeme a szöveget olvassa, lelke és szelleme az indulatok és fogalmak folytonos hömpölygését és váltakozó sorozatát követi, melyekből e szöveg keletkezett; elkészíti *psychológiáját*. Ha szemlélni akarod e műtétet, tekintsd az összes jelenkori nagy műveltség előmozdítóját s mintaképét, GOETHE-t, a ki mielőtt megírta *Iphigeniá-ját*, egész napokat fordított a legtökéletesebb szobrok rajzolására, s a ki végre, midőn szemei elteltek az antik tájak nemes alakjaival és lelkét áthatották az antik élet összhangzatos szépségei, oly tökéletesen előidézte önmagában a görög képzelet szokásait és hajlamait, hogy munkája csaknem ikertestvére lett SOPHOKLES *Antigoné-jának* és PHIDIAS istennőinek. Az elenyészett érzéseknek ezen határozott és kipróbált sejtelmé újította meg napjainkban a történelmet; a múlt században ez csaknem egészen ismeretlen volt; minden faj, minden korszak embereit körülbelől egyformának képzeltek, a görögöt, a barbárt, a hindut, a renaissance emberét és a tizenyolezadik század emberét, mintha valamennyi egy mintába lett volna öntve, még pedig bizonyos elvont fogalom szerint, melyet az egész emberi nemre alkalmaztak. Ismerték az embert, de nem ismerték az embereket; nem hatottak be a lélekbe; nem látták a lélek végtelen különféleségét és csodálatos szövevényét; nem tudták, hogy valamely nép és kor erkölcsi alkotása épen oly sajátos és különös, mint valamely növényesalád vagy állatfaj természeti alkotása. Ma a történelem épen úgy, mint az állattan, megtalálta anatómiáját, s a történelemnek akármelyik ágával foglalkozunk, philológiával, lingvistikával vagy mythológiával, csak ezen az úton termelhetünk rajtok új gyümölcsöket. A sok író közül, kik HERDER, MÜLLER OTTFRIED és GOETHE óta szakadatlanul

folytatták és javították e nagy törekvést, csak két történet-író és két munkát tekintsen az olvasó, az egyik CARLYLE kommentárja *Cromwell* fölött, a másik SAINTE-BEUVE *Port-Royalja*; meg fogja látni, mily pontossággal, biztossággal, mélységgel föl lehet ismerni a lelket tettei és művei alatt; hogyan találunk az agg hadvezérben közönséges nagyra-vágyó képmutató helyett oly embert, kit a búskomoly képzelet zavaros ábrándjai áthatnak ugyan, de ösztönében és tehetségeiben positiv marad, tetőtől talpig angol, különös és megfoghatatlan mindenki előtt, a ki nem tanulmányozta az éghajlatot és a fajt; hogyan lehet vagy száz szétszórt levél s vagy húsz csonka beszéd nyomán majorjától és igáitól egész vezéri sátraig és protectori trónjáig követni, átalakulásaiban és fejlődésében, lelkiismereti nyugtalanságaiban és államférfiúi elhatározásaiban, úgy hogy gondolkozásának és tetteinek gépezete láthatóvá lesz, és a benső, örökösen megújuló és váltakozó tragédia, mely e komor nagy lélekben lefolyt, átnegy a nézők lelkébe, mint SHAKSPEARE tragédiái. Meg fogja látni, hogyan lehet a kolostori czivódások és az apácák makacszkodása alatt az emberi psychológiának nagy birodalmára találni; hogyan lép napvilágra saját külön-külön kidomborodó vonásával és megszámlálhatatlan különfeleségével ötven jellem, mely az illedelmes elbeszélés egyöntetűsége alá volt rejtve; hogyan lehet a theologiai értekezések és egyhangú szónoklatok alatt megkülönböztetni az élő szívek dobogását, a szerzetes élet fölpezsdülését és lanyhulását, a természet váratlan visszatéréseit és hullámozó összevisszaságát, a környező világ beszivárgását, a kegyelem meg-megszünő hódításait, — oly változatos színezéssel, hogy a legtermékenyebb leírás, a leghajékonyabb írásmód alig képes learatni a kimeríthetetlen termést, mely a kri-

tika folytán ez elhagyott mezőn sarjadzott. Így van ez másutt is. Németország, az ő hajlékony, tág szellemével, mely oly hajlandó az átalakulásokra, oly hajlandó az emberi gondolkozás legtávolabbi, legkülönösebb állapotainak reprodukálására; Angolország a maga szabatos szellemével, mely oly szorosra fogja az erkölcsi kérdéseket, szám, súly, mérték, földrajz, statistika szerint állapítja meg; végre Franciaország az ő párisi műveltségével, termeivel, a jellemek és művek szakadatlan taglalásával, iróniájával, mely oly kész a gyöngeségekre mutatni, éleselműségével, mely oly gyakorlott az árnyalatok megkülönböztetésében; — mindnyájan ugyanazon területet művelték, s kezdik már megérteni, hogy nincs oly ága a történelemnek, melyben ne kellene a barázdákat ily mélyre vágni, ha dús és hasznos termést akarunk látni.

Ez a második lépés; most vagyunk abban, hogy megtegyük. Ez a jelenkori kritika tulajdonképeni munkája. Senki sem művelte ezt oly szabatosan és nagyszerűen, mint *SAINTE-BEUVE*; e tekintetben mindnyájan tanítványai vagyunk; rendszere ma újjászüli a könyvekben, sőt a hírlapokban is az egész irodalmi, bölcsészeti és vallási kritikát. Innen kell kiindulni, hogy megkezdjük a további fejlődést. Több ízben megkísérlettem e fejlődés kijelölését; véleményem szerint új ösvény nyílik ebben a történelem számára, s igyekezni fogok ezt részletesebben leírni.

III.

A benső és láthatatlan ember állapotai és műveletei bizonyos általános gondolkozási és érzési módokban találják okaikat.

Ha valamely emberben egy, két, három, azután nagyszámú érzelmet vettél észre és jegyeztél meg, meg-

elégszel-e vele és tökéletesnek tartod ismeretedet? Lélek-tan-e egy csomó észrevétel? Nem az, és itt is, mint mindenütt, az okokat kell kutatni a tények összegyűjtése után. Mindegy, akár physikai, akár erkölcsi tények azok, mindig vannak okaik; van oka a nagyravágyásnak, a bátorságnak, az igazmondásnak, épen úgy mint az emésztésnek, az izommozgásnak, az állati melegnek. A bűn és az erény termékek, épen úgy mint a vitriol és a cukor, és minden összetett dolog más egyszerűbb dolgok találkozásából származik, melyekből létet nyer. Keressük hát az erkölcsi minőségek alkotó részeit, épen úgy, mint a physikai minőségeknél szoktuk keresni; vegyük azt, mi legelőbb jut eszünkbe, például egy protestáns templom vallásos zenéjét. Van valami benső ok, mely a hívek lelkét e komoly és egyhangú dallamok felé fordította, s ez az ok sokkal tágabb, mint hatása; ez ok az igaz külső tisztelet általános eszméje, melylyel az ember istennek tartozik; ez idomította a templom építészetét, ez döntötte le a szobrokat, távolította el a képeket, ez rombolta szét a diszitményeket, rövidítette meg a szertartásokat, ez zárta be a jelenlevőket magas padok közé, melyek határt szabnak nézésöknek; ez intézte a diszítések, magatartás és minden külsőség ezernyi részletét. Önmaga pedig egy még általánosabb okból származik, az összes belső és külső emberi viselet, az imádságok, cselekedetek és mindennemű hangulatok eszméjéből, melyekre az ember isten iránt köteles; ez emelte trónjára a hittant és a kegyelmet, ez kevesbítette meg a papságot, alakította át a szentségeket, ez szüntette meg az ájtatos gyakorlatokat és változtatta erkölcsi vallássá a fegyelmi vallást. Ez a második eszme aztán megint egy harmadiktól függ, mely még általánosabb, az erkölcsi tökéletesség eszméjétől, a milyen

a tökéletes istenben, a vétkezhetetlen bíróban, a lelkek szigorú felvigyázójában található, a ki előtt minden lélek bűnös, méltó a büntetésre, képtelen az erényre és üdvösségre, ha csak nem a lelkiismeret válsága által, melyet földidéz, s a szív újjászületése által, melyet létrehoz. Ime az uralkodó fogalom, mely abban áll, hogy a kötelességet az emberi élet abszolút királyává teszi és minden eszményi mintát az erkölcsi minta lábaihoz görnyeszt. Itt már az ember alapjáig érünk; mert hogy e fogalmat megmagyarázhassuk, a fajt magát kell tekinteni, azaz a németet és az éjszaki embert, jellemének és szellemének alkotását, legáltalánosabb gondolkozási és érzési módjait, érzelmi lassúságát és hidegségét, mely nem engedi, hogy hevesen és könnyen essék az érzeki gyönyör uralma alá, ízlésének durvaságát, felfogásának rendetlenségét és szökdeléseit, melyek meggátolják benne a szép és összhangzatos formák születését; a külsőségek megvetését, az igazság szükségérzetét, az elvont és meztelen eszmékhez való ragaszkodását, mely többi tehetsége rovására a lelkiismeretet fejleszti ki benne. Itt megáll a kutatás; itt bizonyos kezdetleges hangulatra akadunk, bizonyos vonásra, mely egy század vagy faj mindegyik érzésének, mindegyik fogalmának tulajdona; bizonyos sajátosságra, mely szellemének és szívének minden mozzanatától elválaszthatatlan. Ezek a nagy okok, mert ezek az egyetemes és állandó okok, melyek minden pillanatban és minden esetben jelen vannak, mindenütt és mindig működnek, leronthatatlanok és végül csalhatatlanul uralomra jutnak, mert az esetlegek, melyek útjukba akadnak, végesek és részletesek lévén, utoljára is engednek erőfeszítésök szakadatlan ismétlésének; úgy hogy a dolgok általános alkata és az események nagy vonásai tőlök származnak, s a vallá-

sok, bölcsészetek, költészetek, iparok, társadalmi és családi formák végtére is nem egyebek, mint pecsétjök nyomai.

IV.

A gondolatok és érzések főalakjai. Történeti hatásuk.

Van tehát rendszer az emberi érzésekben és eszmékben, s e rendszer első rugói bizonyos általános vonások, bizonyos szellemi és szívbeli jellemző tulajdonok, melyek valamely faj, valamely század vagy valamely ország minden emberével közösek. Épen úgy, mint az ásványtanban a kristályok, bármily különbözőek, bizonyos egyszerű testi formákból származnak; a történelemben is a polgárosodások, bármily különbözőek, bizonyos egyszerű szellemi formákból keletkeznek. Amazok egy kezdetleges geometriai elem által nyernek magyarázatot, ezek egy kezdetleges pszichologiai elem által. Hogy az ásványfajok összeségét felfogjuk, tekintsünk előbb általánosságban egy szabályos ásványdarabot, vizsgáljuk lapjait és szögleteit, s e kivonatban szemléljük a megszámlálhatatlan átalakulásokat, melyekre képes. Hasonlóképp ha fel akarjuk fogni a történeti változatok összeségét, vizsgáljunk előbb egy emberi lelket általánosságban, két vagy három alaptelhetségével, és e kivonatban szemlélni fogjuk a főbb alakokat, melyeket fölvehet. Az ilyen eszményi képben, akár geometriai, akár fizikai, elég gyorsan észre lehet venni a keret határait, melyek közé a polgárosultságok, épen úgy mint a kristályok, kénytelenek bezárkózni. Mi van, a kiindulási pontnál, az emberben? Képek, vagy a tárgyak visszatükrözései, azaz a mi bensőleg előtte lebeg, egy ideig ott marad,

eltűnik, visszatér, midőn egy fát, egy állatot, röviden valami érzéki dolgot látott. Ez a többinek anyagja, s ez anyagnak kettős kifejlődése van, elméleti vagy gyakorlati, a mint a képek vagy egy általános fogalomban vagy egy cselekvő elhatározásban végződnek. Íme az egész ember kivonatban; ezen a körülkorlátolt területen találkoznak az emberi különféleségek, majd az ösanyag ölében, majd a két kezdetleges kifejlődésben. Akármily kicsinyek e különféleségek elemeikben, tömegben roppant nagyok, és a legkisebb változás a tényezőkben óriási változásokat idéz elő az eredményekben. A szerint, a mint a képzelet tiszta és mintegy vésővel van kifaragva, vagy zavaros és rosszul van körülhatárolva; a szerint, a mint a tárgy ismertető jeleinek kisebb vagy nagyobb számát összpontosítja magában; a szerint, a mily heves és serkentő, vagy csendes és nyugodt: a szerint fog átalakulni az emberi gépezet egész menete és minden működése.

Hasonlóképen, a mint változik a képzelet további fejlődése, akként változik az egész emberi fejlődés. Ha az általános fogalom, melyben végződik, chinai mód szerint csak egyszerű száraz megjelölés, úgy a nyelv afféle algebra lesz, a vallás és a költészet kiszárad, a bölcsészet az erkölcsi és gyakorlati józan ész egy nemévé vékonyul, a tudomány receptek, osztályozások és hasznossági emlékszabályok gyűjteményévé lesz, az egész szellem positivitikus irányt vesz. Ha ellenben az általános fogalom, melyben a képzelet végződik, költői és képletes alkotás, élő symbolum, mint az árja fajoknál, úgy a nyelv az árnyalatban és színben gazdag hősköltemény egy nemévé lesz, hol minden szó egy-egy személy, a költészet és a vallás nagyszerű és kimeríthetetlen kincscsé lesz, a metaphysika szélesen és finoman fejlődik, nem törődve a gya-

korlati alkalmazásokkal; az egész szellem, elkerülhetetlen tévedései és botlásai mellett, a szépért és magasztosért lelkesül, és eszményt alkot, mely nemessége és összhangja által képes lesz maga körül egyesíteni az emberi nem szeretetét és lelkesültségét. Ha most az általános fogalom, melyben a képzelet végződik, költői, de zabolátlan, ha az ember nem fotytonos fokozás, hanem hirtelen szemlélet útján jut hozzá,² ha az eredeti működés nem rendes fejlődésből, hanem erőszakos kitörésből áll, akkor, mint a semita fajoknál, hiányzik a metaphysika, a vallás csak az uralkodó, a pusztító és egyedüli istent fogja fel, a tudomány nem képes megalakulni, a szellem sokkal merevebb és esetlenebb, hogysem visszatükrözhesse a természet finom elrendezését, a költészet nem szülhet egyebet, mint heves és nagyszerű felkiáltások sorozatát, a nyelv nem képes kifejezni az okoskodás és ékesszólás tekervényeit, az ember a lyrai lelkesülésre, a zabolátlan szenvedélyre, a fanatikus és korlátolt cselekvésre szorítkozik. A részletes képzelet és az általános fogalom között vannak a legnagyobb emberi különféleségek magvai. Némely fajok, mint például a klasszikusok, az elsőről rendszeren osztályozott és mindegyre általánosabb eszmék fokozatos lépcsőjén mennek át a másodikra; mások, például a germánok, ugrásokkal, egyenlőtlenül, hosszas és bizonytalan tapogatózások után teszik meg az átmenetet. Némelyek, mint a rómaiak és az angolok, a lépcső első fokán megállnak; mások, mint a hinduk és a németek, a legutolsóig fölhágnak.

Ha most, miután megszemléltük a képzelet és eszme között levő átmenetet, vizsgálat alá vesszük a képzelet átmenetét az elhatározásra, ugyanolyan fontosságú és rendű elemi különbségeket találunk, a szerint, a mint a

benyomás vagy élénk, mint a déli éghajlat alatt, vagy bágyadt, mint az északi tájakon; a szerint, a mint a benyomás vagy az első pillanatban cselekvésben végződik, mint a barbároknál, vagy csak késedelmesen, mint a polgárosult népeknél; a szerint, a mint képes vagy nem képes növekedésre, egyenlőtlenségre, állhatatosságra és ragaszkodásra. Innen származik az emberi szenvedélyek egész rendszere, a közbéke és biztonság minden esetlege, a munka és cselekvés minden forrása. Így van a többi kezdetleges különbséggel is; következményeik egy egész polgárosultságot karolnak át; hasonlíthatók azon algebrai formulákhoz, melyek szűk határaik közt már előre magukban foglalják mindamaz elhajlásokat, melyeknek törvényét képezik. Nem mintha ez a törvény mindig egész végig beteljesednék; jönnek elő néha háborgatások is; de mikor az történik, nem azért van így, mert a törvény hamis, hanem azért, mert nem egyedül működött. Új elemek vegyültek a régiekhez, nagy idegen erők léptek ellentétbe a kezdetleges erőkkal. Vagy a faj vándorolt ki, mint az ősi árja nép, és az éghajlat változása megváltoztatta egész értelmi irányát, társadalmának egész rendszerét. Vagy igája került a nép, mint a szász nemzet, és az új politikai helyzet szokásokat, tehetségeket és hajlamokat erőltetett rá, melyekkel azelőtt nem bírt. Vagy legyőzött és fenyegető törzsek középett lakik a nemzet, mint a régi spártaiak; s a kényszerűség, hogy fegyveres tábor módjára éljenek, erőszakosan egyetlen irányba csavarta egész erkölcsi és társadalmi alakulásukat. Mindegyik esetben ugyanaz az emberi történet gépezete. Kezdetleges rugó gyanánt mindig találunk valami nagyon általános szellemi és lelki hangulatot, mely vagy természeténél fogva a fajhoz tartozik, vagy külsőleg járult hozzá vala-

mely körülmény folytán. E nagy külső mozgató erők lassanként megteszik hatásukat, azaz néhány század multával új vallási, irodalmi, társadalmi, gazdasági állapotba viszik át a népet; ez új állapot egyesülve a mozgató erők új működésével, ismét más állapotot hoz létre, mely majd jó, majd rossz, majd lassan, majd gyorsan alakul, és így tovább; úgy hogy minden külön polgárosodás összes mozgását egy állandó erő eredményének lehet tekinteni, mely minden pillanatban változtatja hatását, módosítva a körülményeket, melyek közt működik.

V.

A három őserő. A faj. A környezet. Az időpont.

Három különböző forrás járul ez elemi erkölcsi állapot létrehozatalához: a *faj*, a *környezet* és az *időpont*. Az, a mit fajnak nevezünk, az embernek azon veleszületett és örökölt tehetségei, melyeket magával hoz a világra, s melyek rendesen össze vannak kötve a vérmérsékletben és a testalkatban élesen kiváló különbségekkel. Ezen tehetségek különbözők a népek különfélesége szerint. Természetesen vannak változatok az emberekben, mint vannak a bikákban és lovakban; némelyek bátrak és értelmesek, mások félénkek és korlátoltak; némelyek képesek magasabb fogalmakra és alkotásokra, mások csak kezdetleges eszmékre és leleményekre szorítkoznak; némelyek alkalmasabbak bizonyos munkákra és gazdagabban el vannak látva bizonyos ösztönökkel, mint az ebfajoknál láthatjuk, melyeknek némelyike inkább a futásra, mások inkább a harcra, ezek a vadászatra, amazok végre inkább a házak

és nyájak őrizetére bírnak tehetséggel. Nyilvánvaló erő ez, oly nyilvánvaló, hogy még a roppant eltéréseken keresztül is, melyekbe a másik két rugó tereli, ki lehet ismerni; és egy oly faj, mint a régi árja nép, mely a Gangestől a Hebridákig el van szórva, minden éghajlat alatt meg van telepedve, a polgárosodás minden fokán áthaladt, harmincz század forradalmi által átalakult, mégis feltünteti nyelveiben, vallásaiban, irodalmaiban és bölesészeteiben a vérnek és szellemnek azt a közösséget, mely még ma is összefüzi minden ivadékát. Akármily különbözőek, rokonságuk nem enyészett el; daczára minden elvadulásnak, művelődésnek, beoltásnak, daczára az ég és talaj különbségének, a szerencsés vagy szerencsétlen véletleneknek, az eredeti forma nagy vonásai megmaradtak, s a kezdetleges jelleg két vagy három fővonását meg lehet találni a másodrendű jellegek alatt, melyeket az idő föléje vont. Nincs semmi csodálatos e rendkívüli szívósságban. Ámbár a roppant távolság miatt csak félig és csak kétes világításban láthatjuk a fajok keletkezését,¹ de a történeti események eléggé megvilágítják a történet előtti eseményeket, hogy a kezdetleges jellegek csaknem rendíthetetlen szilárdsága magyarázatot nyerjen. Azon pillanatban, midőn rájuk találunk, tizenöt, húsz, harmincz századdal időszerűségünk előtt, egy árjaiban, egyiptomiban vagy chinaiban: már sokkal nagyobb számú, talán több myriádnyi század munkáját képviselik. Mert mihelyt az állat él, szükséges, hogy környezetéhez alkalmazkodjék; másképp lélekszik, másképp gyarapodik, másképp mozog, a szerint, a mint más meg más a levegő, az éle-

¹ DARWIN, *De l'origine des espèces*. — PROSPER LUCAS, *De l'hérédité*.

lem, a légmérséklet. Különböző éghajlat és helyzet különböző szükségletet szülnek nála, a különböző cselekedetek, szokások és végre a különböző képességek és ösztönök rendszerének következtében. Az ember, kénytelen lévén egyensúlyba helyezni magát a körülményekkel, oly vérmérsékletet és jellemet vesz föl, mely azoknak megfelel, s jelleme és vérmérséklete annál állandóbb lesz, minél számosabb ismétlés által hatott rá a külső benyomás, s minél régibb öröklés által ment át ivadékára. Minden nép jellemét tehát bármely pillanatban úgy lehet tekinteni, mint minden megelőző cselekedetének és érzésének foglalatját, azaz mint valami mennyiséget és súlyt, mely nem végtelen,² mivel a természetben minden dolog korlátolt, de a többihez képest aránytalan, és csaknem lehetetlen fölemelni, mert a múlt minden pillanata hozzájárult megnehezítéséhez, és hogy a mérleget egyensúlyba hozzuk, másik lapjára még nagyobb számú cselekedeteket és érzéseket kellene helyezni.

Ez az első és leggazdagabb forrása az uralkodó tehetségeknek, melyekből a történeti események származnak; mindjárt lehet látni, hogy hatalma onnan van, mert nem egyszerű forrás, hanem úgyszólván tó, mely medence, melybe a többi forrás századok óta árasztja vizét.

Ha megállapítottuk egy faj benső alkatát, meg kell vizsgálnunk a környezetet, melyben él. Mert az ember nincs egyedül a világon; beburkolja a természet, körülveszi a többi ember; az eredeti és állandó vonáshoz csatlakoznak az esetlegesek és másodrendűek, és a természeti vagy társadalmi körülmények elrontják vagy tökéletesítik a természetes anyagot, mely kezeik közé került.

² SPINOZA, *Éthique*. 4-ik rész, axioma.

Néha az éghajlat teszi meg hatását. Ámbár csak homályosan követhetjük az árja népek történetének nyomait, míg közös hazájokból végleges hazáikba jutottak, mégis bizony állíthatjuk, hogy a nagy különbség egy részről a német fajok, más részről a hellen és latin fajok közt, nagy részt a tájak különbségéből származik, hol letelepedtek; némelyek hideg és nedves vidéken, zordon mocsáros erdők mélyén vagy a vad ocean partjain, búskomoly vagy heves érzésekbe merültek, részegességre és durva táplálékra lettek hajlandók, a harcziás és húsevő életmód felé fordultak; mások ellenben a legszebb tájak közepett, ragyogó és mosolygó tenger partján, a hajózásra és kereskedésre kaptak kedvet, menttek voltak a gyomor durva szükségéitől, kezdettől fogva a társadalmi szokások felé hajoltak s a politikai szervezkedés felé; érzéseik és tehetségeik olyanok lettek, melyek kifejtik a beszéd művészetét, az élvezés tehetségét, a tudományok, irodalom, művészetek föltalálását.

Néha a politikai körülmények teszik meg a magukét, mint például a két itáliai civilisatióban. Az első egészen a cselekvés, a hódítás, a kormányzat és a törvényhozás felé fordul, mert eredetileg menedékváros, határ-emporium volt, és fegyveres aristokracziával bírt, mely az idegeneket és legyőzötteket betelepítve és katonákká téve, két ellenséges testületet állított egymással szembe, s benső zavarai és ragadozó hajlamai számára nem talált egyéb kivezető utat, mint a rendszeres háborút; a másikat municipális alakja, pápájának kosmopolitai állása és a szomszéd nemzetek katonai beavatkozása kizárván a politikai egységből és nagyravágyásból, nagyszerű és összhangzatos szelleme egészen a gyönyör és szépség művelésére utalja.

Néha végre a társadalmi viszonyok működtek közre az alakulásban, mint tizenhét század előtt a kereszténység, huszonöt század előtt a buddhizmus, midőn a Középtenger körül úgy, mint Hindostánban az árja hódítás és szervezés végkövetkezményei a tűrhetetlen elnyomást, az egyén megsemmisítését, a tökéletes kétségbeesést, a világra nehezedeő átkot idézték elő, a metaphysika és álmadozás kifejlődésével; és az ember a nyomorúságok e börtönében olvadni érezve szívét, megszülte az önmegtagadás, irgalmasság, gyöngéd szeretet, szelídség, alázatosság, emberi testvériség fogalmát, amott az egyetemes semmiségnek, itt az isten atyaságának eszméjében.

Tekintsük magunk körül bárminő faj vezérlő ösztöneit és beleoltott tehetségeit, szóval egész szellemi irányát, mely szerint manapság gondolkozik és cselekszik; legtöbbször e tartós helyzetek, e környező viszonyok egyikének művét találjuk ott; művét valamely állandó és óriási nyomásnak, mely egy tömeg emberre, egyenként és összesen, nemzedékről nemzedékre nem szűnik meg hatást gyakorolni: Spanyolországban a nyolcz százados kereszt-háború a muzulmánok ellen, meghosszabbítva azonfelül és egész a nemzet kimerítéséig, a mórok kiűzése, a zsidók kifosztása, az inquisitio behozatala, a katholikus háborúk által; Angliában a nyolcz százados politikai intézmények, melyek közt az emberek fölemelt fővel járnak s tisztelettel meghajolnak, függetlenek és engedelmesek, s hozzá szoktak, a törvény tekintélye alatt testületileg küzdeni; Franciaországban a latin szervezés, mely eleinte a tanulékony barbárokra erőszakolva, az általános romlásban aztán széttörik, majd magától megújul a nemzeti ösztön alattomos működése folytán, az öröklő királyok alatt kifejlődik, és végre a forradalmak közt

hányódó dynastiák alatt bizonyos egyenlőséges, központosított, kormányzati köztársaságban végződik.

Ezek a leghatásosabbak az észrevehető okok közt, melyek a kezdetleges embert idomítják; olyanok a nemzetekre, mint a nevelés, hivatás, állapot, tartózkodási hely az egyénekre nézve, és mindent magukba foglalni látszának, mert magukban foglalják mindazon külső erőket, melyek az emberi anyagot idomítják s melyek által a külső a belsőre hat.

Van azonban az okoknak még egy harmadik rendje is; mert a belső és külső erők mellett megvan már a munka is, melyet egyesülten létrehoztak, és e munka maga hozzájárul a következőnek létrehozatalához; az állandó serkentésen és az adott környezetten kívül megvan a szerzett gyorsaság is. Midőn a nemzeti jellem és a környező körülmények működnek, ez nem valami síma lapon történik, a nyomok már meg vannak ott jelölve. A mint a lapot egy vagy más pillanatban vesszük elő, a lenyomat különböző; és ez elég arra, hogy az összes eredmény különböző legyen. Vegyük tekintetbe például valamely irodalom vagy művészet két időpontját, a francia tragédiát CORNEILLE és VOLTAIRE alatt, a görög színházat AESCHYLOS és EURIPIDES alatt, a latin költészetet LUCRETIVS és CLAUDIANUS alatt, az olasz képirást VINCI és GUIDO alatt. Bizonyára e két végső pont egyikénél sem változott az általános fogalom; az emberi typos, melyet előadtak vagy lefestettek, mindig ugyanaz volt; a vers formája, a dráma szerkezete, a test alkotása ugyanaz maradt. De egyebek között, az a különbség, hogy az egyik művész előd, a másik utód, hogy az elsőnek nincs mintája, a másiknak van, hogy az első színről színre látja a dolgokat, a másik az elsőnek közvetítése mellett, hogy a

művészet több nagy ága tökéletesbült, hogy a benyomás egyszerűsége és nagysága megcsökkent, a forma kecses-sége és finomsága gyarapodott, röviden, hogy az első munka meghatározta a másodikat. Úgy áll itt a dolog valamely néppel, mint egy növénynyel: ugyanazon nedű ugyanazon hőmérsékben és ugyanazon talajon, fokozatos működésének különböző szakaszaiban különféle alakulásokot hoz létre, bimbót, virágot, gyümölcsöt, magvat, úgy hogy a következőnek föltétele mindig a megelőző, és ennek halálából születik. Ha most nem egy rövid pillanatot veszünk tekintetbe, mint épen az előbb tettük, hanem ama nagy fejlődések valamelyikét, melyek egy vagy több századot ölelnek föl, mint a középkor, vagy a francia irodalom legutóbbi klasszikus korszaka, a következőt akkor is ugyanaz lesz. Bizonyos uralkodó fogalom ült a trónon; az emberek kétszáz, ötszáz év folytán az embernek bizonyos eszményi mintáját alkották meg, a középkorban a lovagot és a szerzetest, a mi klasszikus korszakunkban az udvari embert és az ügyes csevegőt; e teremtő és általános eszme nyilatkozott a cselekvés és gondolkodás minden terén, és miután a világot elárasztotta önkénytelenül rendszeres műveivel, ellankadt, aztán meghalt, — és íme új eszme emelkedik föl, hogy hasonló uralmat gyakoroljon és ugyanannyi alkotást hozzon létre. A második részben itt is az elsőtől függ, és az első az, mely hatását a nemzeti szellemmel és a környező körülményekkel egyesítve, a születő dolgoknak megadja lényegét és irányát. Ez az a törvény, mely szerint a nagy történeti áramlatok alakulnak, azaz valamely szellemi forma vagy uralkodó eszme hosszas uralkodásai, mint az önkénytes alkotások ama korszaka, melyet renaissance-nak nevezünk, vagy a szónoklati osztályozások időszaka,

melyet klasszikus kornak hívunk, vagy a mystikus synthesisek ama sorozata, melyet alexandriai és keresztény korszaknak mondunk, vagy a mythologiai virágzások ama sorozata, melylyel Németország, India, Görögország keletkezésénél találkozunk.

Itt is, mint mindenütt, nincs mással dolgunk, mint mechanikai problémával: a teljes eredmény oly összetétel, melyet egészen a létrehozó erők nagysága és iránya határoz meg. Az egyetlen különbség az erkölcsi és physikai problémák közt abban áll, hogy az irányt és nagyságot amazoknál nem lehet úgy megbecsülni és meghatározni, mint ezeknél. A szükségek, tehetségek szintén mennyiségek ugyan, melyek épen úgy fokokra oszthatók, mint a nyomás vagy a súly; de az a mennyiség nem mérhető úgy meg, mint a nyomás vagy a súly. Nem szoríthatjuk sem szabatos, sem megközelítő formulák közé; nem nyerhetünk és adhatunk azokat illetőleg más, mint irodalmi benyomást; csak arra szorítkozhatunk, hogy följegyezzük és idézzük a szembeszökő tényeket, melyek által nyilatkoznak, s melyek körülbelől, nagyjából, kimutatják, a lépcső melyik fokára kell azokat helyezni. De jóllehet az erkölcsi tudományokban nem ugyanazok a jelölési módok, mint a physikai tudományokban, mégis mivel az anyag mindkettőben egyaránt erőkből, irányokból és nagyságokból áll, lehet mondani, hogy az egyikben úgy mint a másokban, a végleges eredmény ugyanazon szabályok szerint jön létre. Nagy vagy kicsiny a szerint, a mint az alaperők nagyok vagy kicsinyek, és többé vagy kevésbé ugyanazon irányban dolgoznak; a szerint, a mint a faj, a környezet, az időpont külön hatásai egyesülnek vagy egymás kiegészítésére, vagy egymás megsemmisítésére. Innen magyarázhatók a hosszas tehetetlenségek és

csattanós sikerek, melyek rendetlenül és látszólag minden ok nélkül föl-fölmerülnek egy nép életében; a benső egyezésekben vagy ellenkezésekben vannak okaik. Ilyen megegyezés volt az, midőn a tizenhetedik században Franciaországnak veleszületett társulási jelleme és társalgási szelleme a saloni szokásokkal és a szónoki analysis időpontjával találkozott; midőn a tizenkilencedik században Németország hajlékony és mély szelleme a bölcsészeti synthesisek és a kosmopolita kritika korszakával jött össze. És ilyen ellenkezés volt az, midőn a tizenhetedik században a durva és elszigetelt angol szellem esetlen kísérletet tett arra, hogy elsajátítsa az új pallerozottságot; midőn a tizenhatodik században a világos és prózai francia szellem hasztalanul kísérté meg, hogy élő költészetet szüljön. Az alkotó erőknek ez a titkos megegyezése hozta létre a tökéletes udvariasságot s a nemes, szabályos irodalmat XIV. Lajos és BOSSUET alatt, a nagy-szerű metaphysikát s a nagy kritikai sympathiát HEGEL és GOETHE alatt. Az alkotó erőknek ez a titkos ellenkezése hozta létre a tökéletlen irodalmat, a botránnyos vígjátékot, az elhibázott színpadot DRYDEN és WYCHERLEY alatt; a rossz görög bevitelek, a tapogatózások, a gyártmányokat, az apró részletes szépségeket RONSARD és a pléiade * alatt. Biztossággal állíthatjuk, hogy az ismeretlen alkotásokat, melyek felé a századok áramlata hajt bennünket, egészen a három öserő kelti életre és szabályozza; hogy ha ezen erőket meg lehetne mérni és számokkal jelölni, a jövőndő polgárosultság tulajdonait mint valami formulából ki lehetne belőlök vonni; és hogy ha, daczára

* T. i. RONSARD, DU BELLAY, ANTOINE DE BAIF, PONTUS DE THYARD, REMI BELLEAU, DAURAT és JOELLE. *A fordító.*

jelzéseink látható bizonytalanságának és mértékünk nagy hiányosságának, némi fogalmat akarunk alkotni általános sorsunkról, ez erők megvizsgálására kell alapítanunk jövővendülésünket. Mert midőn azokat elszámoljuk, a cselekvő erők egész körén áthaladunk, és ha tekintetbe vetjük a fajt, a környezetet, az időpontot, azaz a belső rugót, a külső nyomást és a már megszerzett serkentést, úgy a mozgásnak nem csupán valódi, hanem minden lehetséges okait is kimerítettük.

VI.

Hogyan oszlanak el a kezdetleges ok hatásai. Az elemek közössége. A csoportok összetétele. A kölcsönös függések törvénye. Az arányos befolyások törvénye.

Hátra van még annak kutatása, mily módon osztják el hatásukat ez okok, melyek egy nemzetre vagy egy századra alkalmazódnak. Mint a magasban fakadó forrás az emelkedések szerint és fokról fokra árasztja vizeit, míg végre a talaj legalsó rétegéig jut, épen úgy tesz a szellemi vagy lelki hangulat is, melyet valamely népnek a faj, a környezet vagy az időpont ad; különböző arányokban és szabályos ereszkedések útján árad szét a különféle fajta tényekre, melyekből ama nép polgárosultsága áll.³ Ha valamely ország földrajzi térképének készítésénél azon ponttól indulunk ki, hol a vizek eloszlanak, látni fogjuk,

³ V. ö. a koordinált hatások e lépcsőjére nézve: RENAN, *Langues sémitiques*, 1. fej. — MOMMSEN, *A görög és római civilizatio összehasonlítása*, 2. fej., 1. köt., 3. kiadás. — TOCQUEVILLE, *Conséquences de la démocratie en Amérique*, 3. kötet.

hogy a közös pont alatt a folyamok öt vagy hat főmedenczére oszlanak, ezek mindegyike ismét több másodrendű medenczére, és így tovább egész addig, míg az egész terület ezernyi szakadozásával együtt benfoglaltatik e háló elágazásaiban. Hasonlóképen ha valamely emberi polgárosultság eseményeinek és érzéseinek psychologiai képet állítjuk össze, először öt vagy hat tisztán elkülönített területet találunk: a vallást, a művészetet, a bölcsészetet, az államot, a családot, az ipart; azután ezek mindegyikében természetszerű osztályokat és végre ezekben még kisebb területeket, egész addig, míg az élet megszámlálhatatlan részleteihez jutunk, melyeket minden nap szemlélünk magunkban és magunk körül. Ha most megvizsgáljuk és összehasonlítjuk a tények e különböző csoportjait, azonnal észreveszszük, hogy részekből állnak s hogy bizonyos részek mindnyájokkal közösek. Vegyük először az emberi értelem három legfőbb művét, a vallást, a művészetet, a bölcsészetet. Mi egyéb a bölcsészet, mint a természetnek és kezdetleges okainak felfogása abstractiók és formulák alakjában? Micsoda alapjában egy vallás vagy egy művészet, mint ugyanezen természetnek s ugyanezen kezdetleges okoknak fölfogása, többé-kevésbé megállapodott jelképek, többé-kevésbé meghatározott személységek alakjában, azon különbséggel, hogy a vallásban hiszszük, a művészetben nem hiszszük létezésöket? Tekintsen meg az olvasó egynehányat a szellem eme nagy alkotásaiból Indiában, Skandináviában, Perzsiában, Rómában, Görögországban, és látni fogja, hogy a művészet mindenütt az érzékivé lett bölcsészet egy neme, a vallás az igaznak tartott költészet, a bölcsészet pedig a kiszáradt s tiszta eszmékre összevont művészetnek és vallásnak egy neme. Van tehát mind a három csoport központján valami

közös elem: a világnak és alapelvének fölfogása; és ha különböznek egymástól, ez onnan van, mert a közös elemmel mindegyik egy külön elemet köt össze: amott az elvonó erőt, itt a személyesítő és hívő képességet, emitt végre a hit nélkül személyesítő tehetséget. Vegyük most az emberi társulás két fő művét: a családot és az államot. Mi egyéb teszi az államot, mint az engedelmes-ség érzése, mely egy tömeg embert egy fő tekintélye alatt egyesít? És mi egyéb teszi a családot, mint az engedel-messég érzése, melynél fogva a nő és a gyermekek a férj, az atya vezérlete alá vetik magukat? A család nem más, mint természetes, kezdetleges és korlátolt állam, valamint az állam nem egyéb, mint mesterséges, kifejlett és kiter-jedt család; és a különbségek alatt, melyeket a tagok száma, eredete és állapota idéz elő, észre lehet venni, a kis társadalomban úgy mint a nagyban, ugyanazon szellemi alaphangulatot, mely azokat összehozza és egyesíti. Tegyük föl most, hogy e közös elem a környezettől, az idő-ponttól vagy a fajtól sajátos jelleget nyer, világos, hogy mindazon csoport, melybe behat, aránylag módosulni fog. (Ha az engedelmség érzése csak félelem,⁴ úgy — mint a legtöbb keleti államban — a zsarnokság durva-ságát, a büntetések bőségét, az alattvaló kizsákmányolá-sát, az erkölcsök szolgáltságát, a tulajdon bizonytalansá-gát, a termelés elszegényedését, a nő rabszolgaságát, a hárem szokását találjuk. Ha az engedelmség érzésének gyökere a fegyelem és társulás ösztönében és a becsület-ben rejlik, akkor — mint Franciaországban — a töké-letes katonai szervezést, a szép kormányzati hierarchiát,

⁴ MONTESQUIEU, *Esprit des lois, Principes des trois gouver-nements.*

a közszellem hiányát időszerű hazafias kitörések mellett, az alattvaló kész tanulékonyágát a forradalmár türelmetlenségével együtt, az udvaronc hajlongásait a nemes ember ellenszegülésével, a társalgás és a nagy világ gyöngéd kecsességét a házi és családi élet czivódásaival, és a törvény kényszerítése alatt a házasság tökéletlenségével együtt a hitvesek egyenlőségét találjuk. Ha végre az engedelmesség érzése az alárendeltség ösztönében és a kötelesség eszméjében gyökerezik, akkor — mint a germán népeknél — a család biztonságát és boldogságát, a házi élet szilárdságát, a világi élet késedelmes és tökéletlen fejlődését, a létező hatalmak iránt való hódolatot, a múlt babonosságát, a társadalmi egyenlőtlenségek fentartását, a törvény természetes és megszokott tiszteletét fogjuk látni. Hasonlóképp különböző lesz a vallás, művészet, bölcsészet valamely fajnál, a szerint, a mint különböző képessége van az általános eszmék iránt. Ha az ember természeténél fogva alkalmas a legtágabb általános fogalmakra, s egyszersmind hajlandó ezeket megzavarni túlizgatott szervezetének ideges gyöngédsége által, úgy — mint Indiában — az óriási vallási alkotások bámulatos bőségét, a roppant és átlátszó hősköltevények fényes virágzását, a legmagasabb és legphantastikusabb bölcsészetek különös vegyülékét fogjuk találni, melyek úgy össze vannak egymással fűzve s annyira áthatva egy közös életnedv által, hogy terjedelmökről, színökről, rendtelenségökről tüstént meg lehet ismerni, mint ugyanazon éghajlat és szellem termékeit. Ha ellenben az ember természeténél fogva egészséges és egyensúlyt tart, ha önként határt szab fogalmai terjedelmének, hogy annál jobban meghatározhassa alakjokat, akkor — mint Görögországban — a művészek és regélők theológiáját találjuk,

elkülönített istenekkel, kik könnyen elválaszthatók a dolgoktól s csaknem már elejétől fogva határozott személyekké alakultak át; az egyetemes egység érzése csaknem egészen elenyészik s alig marad fenn a végzet bizonytalan fogalmában; a bölcsészet inkább finom és velős, mint nagyszerű és rendszeres, a magasabb metaphysikában korlátolt,⁵ de hasonlíthatatlan a logikában, sophistikában és erkölcsstanban; költészete és művészete világosságban, természetességben, mérsékletben, igazságban és szépségben mindent felülmul, a mi valaha e nemben világra jött. Ha végre az ember szűk fogalmakra szorítkozik, nincs semmi speculativ finomsága s a gyakorlati elfoglaltságok egészen megkeményítik, úgy — mint Rómában — elemi isteneket találunk, merő üres neveket, melyek csak arra valók, hogy a földművelés, nemzés, házi élet legapróbb részleteit megjelöljék s házassági és majorsági feliratokul szolgáljanak, tehát oly mythológiát, bölcsészetet és költészetet, mely vagy kölcsönzött vagy semmi. Itt is, mint mindenütt, alkalmazni kell a *kölcsönös függések törvényét*.⁶ Minden polgárosultság testet képez, és egyes részei úgy viszonylanak egymáshoz, mint valamely szerves test részei. Épen úgy mint az állatban az ösztönök, a fogak, a tagok, a csontváz, az izomrendszer akként vannak összekötve egymással, hogy az egyikben történő

⁵ Az alexandriai bölcsészet csak a Kelettel való érintkezésből születik. ARISTOTELES metaphysikai nézetei elszigetelten állnak, s különben is, nála úgy mint PLATÓ-nál inkább csak rövid áttekintések. Nézzük ellenben PLOTIN, PROCLUS, SCHELLING és HEGEL rendszeres erejét, vagy a brahmai és buddhai speculatio bámulatos merészségét.

⁶ Többször megkísértettem e törvény kifejtését, névszerint az *Essais de critique et d'histoire* előszavában.

változás mindegyikben megfelelő változást hoz létre, és az egyes természettudós néhány töredékből okoskodás által csaknem az egész testet összeállíthatja; hasonlóképpen a polgárosultságban a vallás, a bölcsészet, a családi forma, az irodalom, a művészetek rendszert képeznek, hol minden helyi változás általános változást idéz elő, úgy hogy a tapasztalt történetíró, ki csak egy kis részét tanulmányozza, azonnal észreveszi s félig megjósolja az egésznek jellegét. Nincs e függésben semmi határozatlan. Az élő testben az szabályozza, hogy mindenekelőtt hajlandó feltüntetni bizonyos kezdetleges jelleget, azután szükségét érzi annak, hogy igényei kielégítése végett szervekkel bírjon, és hogy önmagával egyességben kell lennie, ha élni akar. A mi pedig a polgárosultságban szabályozza e függést, az, hogy minden nagy emberi alkotásban jelen van bizonyos termelő elem, mely egyszersmind a többi körülfekvő alkotásban is megvan, azaz bizonyos hatásos és jelentékeny tehetség, képesség, hangulat, melynek sajátos jellege van, és ezt beviszi magával minden műtétbe, melyben részt vesz, és a maga változásai szerint változtatja mindazon műveket, melyekhez járul.

VII.

A csoport-alakulás törvénye. Példák.

Idáig jutva, betekintheünk az emberi átalakulások fővonásaiba, és megkezdhetjük az általános törvények fürkészését, melyek már nem eseményeket, hanem az események osztályait, nem ezt vagy azt a vallást, ezt vagy azt az irodalmat, hanem a vallások és irodalmak csoportjait kormányozzák. Ha például megengednők, hogy a

vallás nem egyéb, mint hit kíséretében föllépő metaphysikai költemény; ha ezenkívül megjegyezzük, hogy vannak bizonyos időpontok, bizonyos fajok és bizonyos környezetek, hol a hit s a költői és metaphysikai tehetség együtt szokatlan erővel fejlődik ki; ha tekintetbe vesszük, hogy a kereszténység és a buddhismus keletkezése nagyszerű synthesisek korszakába esik és oly elnyomáshoz hasonló nyomorúságok közé, mint az volt, mely a Cévennes hegység rajongóit harcra lázította; * ha másrészt megismernék, hogy a kezdetleges vallások az emberi ész ébredésekor, az emberi képzelet legdúsabb virágzása alatt, a legkedvesebb naivság és a legnagyobb hiszékenység korszakában születtek; ha végre tekintetbe vesszük, hogy a mahomedanizmus együtt jelent meg a költői prózával és a nemzeti egység fogalmával, a szellem hirtelen fejlődésének pillanatában oly népnél, mely minden tudomány nélkül volt; — azon következtetésre juthatnánk, hogy valamely vallás születik, súlyed, megújul vagy átalakul, a szerint, a mint a körülmények több vagy kevesebb szabatossággal és erővel gyarapítják és gyűjtik össze három alkotó ösztönét; és meg lehetne értenünk, miért endemikus a vallás Indiában, a kiválóan képzelődő, bölcsészeti, rajongó agyvelők közt; miért fejlődött ki oly különösen és nagyszerűen a középkor nyomasztó társadalmában, az új nyelvek és irodalmak közepett; miért emelkedett föl a tizenhatodik században új jellemmel és hősi lelkesültséggel, az általános újjászületésnek és a germán fajok ébredésének pillanatában; miért burjánzik bizarr felekezetekké az amerikai vaskos demokratiában és Oroszország bürokratikus zsarnok-

* A camisardok lázadását érti XIV. Lajos alatt. *A ford.*

sága alatt, és végre miért van ma Európában oly különböző arányokban és sajátosságokkal elterjedve a fajok és polgárosultságok különfélesége szerint. Épen így van az emberi alkotás minden más fajával is, az irodalommal, zenével, festő művészettel, bölcészettel, tudományokkal, állammal, iparral és a többivel. Mindegyiköknek közvetlen oka valamely erkölcsi tehetségben, vagy az erkölcsi tehetségek csoportosulásában fekszik; ha az ok megvan, föllép az okozat, és ismét eltűnik, ha az ok megszűnt; ereje vagy gyöngesége az ok erejétől vagy gyöngeségétől függ. Úgy össze van vele kötve, mint a physikai tüne-
mény föltételével, mint a harmat a hőmérsék kihülésével, mint a kiterjedés a melegséggel. Az erkölcsi világban épen úgy vannak párosulások, mint a physikában, s az egyikben ép oly szorosan össze vannak fűzve, ép oly általánosan el vannak terjedve, mint a másokban. Minden, a mi e párban létre hozza, megváltoztatja vagy elnyomja az egyik részt, létrehozza, megváltoztatja vagy elnyomja a másikat is. Minden, a mi kihüti a hőmérséket, létrehozza a harmatot. Mindaz, a mi kifejti a hiszékenységet s egyszersmind a költői világnézeteket, megszüli a vallást. Így jöttek létre a dolgok; így fognak létre jönni ezután is. Mihelyt tudjuk, minő egy ily nagy jelenség elégséges és szükséges föltétele, szellemünk azonnal fölfoghatja annak múltját úgy mint jövőjét. Biztosan megmondhatjuk, mily körülmények között kell újjászületnie; nagy merészség nélkül előre láthatjuk legközelebbi történetének több részét, és némi óvatossággal előre választhatjuk további fejlődésének néhány vonását.

VIII.

A történet általános problémája és jövője. Psychologiai módszer. Az irodalmak mértéke. E könyv tárgya.

Ma már itt van a történet, vagy inkább egész közel van ide; küszöbén áll e kutatásnak. Ezt a kérdést kell most tennünk: Mi az az erkölcsi állapot, mely valamely irodalmat, bölcsészetet, társadalmat, művészetet, művészeti csoportot létre hoz? és melyek ez erkölcsi állapot létrehozására legalkalmasabb viszonyai a fajnak, időpontnak és környezetnek? Ez alakulások mindegyikének és mindegyik ágának megvan a maga külön erkölcsi állapota; van a művészetnek általában, és a művészet minden fájának, az építésnek, festésnek, szobrászatnak, zenének, költészetnek; mindegyiknek megvan külön magva az emberi psychologia tág mezején; mindegyiknek megvan törvénye, és e törvény erejénél fogva látjuk, mint emelkedik föl egyik-másik — látszólag egész véletlenül, és egymagában többi alélt szomszédjai között, — mint a festészet Flandriában és Hollandiában a XVII. században, mint a költészet Angliában a XVI. században, mint a zene Németországban a XVIII. században. Azon időpontban és azon országban csak ennek és nem más művészetnek voltak meg föltételei, és az általános meddőség közepette csak egy ág hajtott virágot. Az emberi tenyészet ezen szabályait kell jelenleg a történetnek keresnie; minden külön alakulás külön psychológiáját kell elkészítenie; arra kell törekednie, hogy mind e sajátos föltételek tökéletes képét összeállítsa. Nincs ennél kényesebb és nehezebb föladat; MONTESQUIEU már hozzá fogott, de az ő idejében a történetírás még sokkal fiatalabb volt, hogy

sikerrel tehette volna; még nem is sejtették az útat, melyen haladni kell, és még ma is csak alig hogy meg kezdjük pillantani. A mint a csillagászat alapjában véve nem más mint mechanikai, és a physiologia vegytani probléma, épen úgy a történet lényegileg nem egyéb psychologiai problémánál. Van a belső benyomásoknak és működéseknek bizonyos külön rendszer, mely a művészt, a hivat, a zenészt, a festőt, a nomádot, a társadalmi embert alkotja; mindegyiknél különböző az eszmék és érzések láncolata, benső ereje és kölcsönös függése; mindegyiknek megvan a maga erkölcsi története és saját alkata, némi uralkodó tehetséggel és néhány uralkodó vonással. Hogy mindegyiket megmagyarázzuk, egész benső analysist kellene írni, s ma napság alig hogy meg van kezdve e munka. Egyetlen egy ember, a sajtáságos szellemi irányú és nevelésű STENDHAL vállalkozott rá, s ennek könyveit még ma is a legtöbb olvasó paradoxoknak és homályosoknak találja; tehetsége és eszméi idő előtt érték meg; nem értették meg csodálatos jóslásait, oda vetett mélyértelmű szavait, megjegyzéseinek és logikájának bámulatos szabatoságát; nem látták, hogy a csevegő és a világfi színe alatt a leghonyolultabb benső gépezeteket magyarázta meg, hogy a nagy rugókat érintette újjával, hogy a szív történetébe bevitte a tudományos eljárást, a számozás, fölbontás, levonás művészetét, és hogy ő jelölte ki először az alapokokat, azaz a nemzetiséget, éghajlatot és vérmérsékletet; szóval, hogy az érzelmeket úgy tárgyalta, a mint tárgyalni kell, vagyis természetbúvár és physikus módjára, osztályozásokat készítve és a súlyokat mérlegelve. Mind ennek következtében száraznak és különcznek nevezték, s ő egyedül maradt, regényeket, úti rajzokat, jegyzeteket írva, melyek számára hűsz olvasót

óhajtott és talált. És mégis az ő könyveiben találjuk még má is a legalkalmasabb kísérleteket arra, hogy megtörjék azon utat, melyet leírni igyekeztem. Senki sem tanította jobban, mint kell a szemet kinyitni és nézni, nézni először a környező embereket és a jelen életet, azután a régi és hiteles okiratokat, a sorok közt olvasni, a régi nyomás, a régi körmölés alatt meglátni a határozott érzést, az eszmék mozgását, a szellemi állapotot, melyben azt írták. Az ő műveiben, azután SAINTE-BEUVE-nél, a német kritikuskoknál láthatja az olvasó, mennyi hasznot lehet húzni egy irodalmi emlékből; ha az gazdag s tudjuk értelmezni, ott találhatjuk egy léleknek, gyakran egy századnak, neha egy fajnak psychológiáját. Ezen szempontból egy nagy költemény, egy szép regény, egy kiváló ember emlékiratai tanulságosabbak, mint egész rakás történetíró és történeti könyv; oda adnék ötven kötetnyi alkotmánylevelet és száz kötetnyi diplomatiái okíratot Cellini emlékirataiért, szent Pál leveleiért, Luther asztali beszédjeiért vagy Aristophanes vígjátékaiért. Ebben áll az irodalmi művek jelentősége; tanulságosak, mert szépek; tökéletességökkel növekszik hasznosságuk; bizonyítékok, mert emlékek. Mentől inkább láthatókká teszi a könyv az érzéseket, annál inkább irodalmi; mert az irodalom tulajdonképeni hivatása az érzések kifejezése. Mentől jelentékenyebb érzéseket fejez ki a könyv, annál magasabb helye van az irodalomban; mert az által, hogy egy egész nemzet és egy egész század lényét fejezi ki az író, gyűjti maga köré egy egész század és egy egész nemzet rokonszenvét. Innen van, hogy az okmányok közt, melyek az elmúlt nemzedékek érzéseit állítják szemeink elé, az irodalom, s névszerint a nagy irodalom hasonlíthatatlanul a legjobb. Hasonlít ama rendkívül finom, esodálatraméltó készülék-

hez, melynek segítségével a physikus fölfedezi és megméri a test legbensőbb és legapróbb változásait. Az alkotmányok, a vallások meg sem közelítik ezeket; a törvény-czikkék, a katechismusok csak nagyjából és felületesen festik a szellemet; ha vannak okíratok, melyekben a politika és dogma életet fest, ezek a templomi és parlamenti szószék ékesszóló beszédei, az emlékiratok, a meghitt vallomások, és mindez az irodalomhoz tartozik; úgy hogy ez önnön magán kívül még azt is magában foglalja, a mi másokban jó. Főleg tehát az irodalmak tanulmányozása által lehet elkészíteni az erkölcsi történetet és a pszichológiai törvények ismerete felé haladni, melyektől az események függnék.

Szándékom megírni egy irodalom történetét, s egy nép psychológiáját keresni benne. Nem ok nélkül választottam éppen az angolt. Egy népet kellett találnom, melynek tökéletes, nagy irodalma van, és ez ritka; kevés nemzet van, mely egész élete folytán igazán gondolkozott és igazán írt. A régiek közt, a latin irodalom kezdetben semmi, azután kölcsönzés és utánzás. Az újak közt, a német irodalom két század folytán — 1550-től 1750-ig — csaknem egészen üres; az olasz és spanyol irodalom véget ér a tizenhetedik század közepén. Egyedül a régi Görögország, a modern Franciaország és Anglia, nyújtja a nagy irodalmi emlékek teljes sorozatát. Angolországot választottam, mert még él s alá van vetve a közvetlen szemléletnek, és így jobban lehet tanulmányozni, mint egy összeomlott polgárosultságot, melynek csak romjai vannak meg; és mert idegen ország, s így a francia szemnek sokkal élesebben körvonalozott alakokat mutat, mint saját hazája. Különben is az a sajátságos a polgárosultságban, hogy önkéntes kifejlődésén kívül erőszakolt eltérést is

mutat föl; hogy kiállta a legvégső és leghatásosabb hódítást, és hogy a három föltételt, melyből származott, a fajt, az éghajlatot és a norman invasiót, tökéletes szababossággal lehet emlékeiben szemlélni, úgy annyira, hogy e történetben tanulmányozni lehet az emberi átalakulások két leghatalmasabb rugóját: a természetet és a kényszert, és pedig bizonytalanság és hézag nélkül, a hiteles és teljes emlékek egész sorozatában. Igyekeztem meghatározni e kezdetleges rugókat, kimutatni fokozatos hatásukat, megmagyarázni, miként jutottak végre odáig, hogy világra hozzák a nagy politikai, vallási, irodalmi műveket, és kitárni ama benső gépezetet, mely által a barbár szász azon angollá lett, a kit ma látunk.

ELSŐ KÖNYV.
A KEZDET.

ELSŐ FEJEZET.

A SZÁSZOK.

- I. A régi hon. — A talaj, a tenger, az ég, az éghajlat. — Az új hon. — A nyirkos és hálátlan föld. — Az éghajlat befolyása a jellemre.
- II. A test. — A táplálék. — A szokások. — A durva ösztönök Germaniában, Angliában.
- III. A nemes ösztönök Germaniában. — Az egyén. — A család. — Az állam. — A vallás. — Az *Edda*. — A világ és ember tragikus és heroikus felfogása.
- IV. A nemes ösztönök Angliában. — A harcos és főnöke. — A nő és férje. — A *Beowulf* költemény. — A barbár társadalom és a barbár hős.
- V. Pogány költemények. — Az érzések neme és ereje. — A szellem és nyelv iránya. — A benyomás hevessége és a kifejezés zordonsága.
- VI. Keresztény költemények. — Mennyiben voltak a szászok fogékonyak a kereszténység iránt? — Hogyan tértek meg a kereszténységre? — Hogyan értik a kereszténységet? — Coedmon hymnusai. — Temezési hymnusok. — Judith. — A biblia paraphrasisa.
- VII. Miért nem vert gyökeret a szászoknál a latin műveltség? — A szász hódításból vont érvek. — Beda, Alcuin, Alfred. — Fordítások. — Krónikák. — Compilatiók. — A latinisták tehetetlensége. — A szász jellemből vont érvek. — Adhelm. — Alcuin. — Latin versek. — Költői dialógok. — A latinisták rossz izlése.
- VIII. A germán és latin fajok ellentéte. — A szász faj jelleme. — Megmarad a norman hódítás alatt is.

I.

Ha az Éjszaki tenger partján a Scheldétől Jütlandig végig megyünk, először is azt vesszük észre, hogy e föld jellemző vonása a lejtőzet hiánya; nem látunk mást, mint mocsárt, lápot, lapályt; a folyók nehézkesen, tehetetlenül vánszorognak hosszas feketéllő hullámaikkal; kiáradó vizeik átáztatják a partot s pocsolyává alakulnak. Hollandiában a talaj nem egyéb, mint olvadó sár; alig emelkedik ki a föld a vízből itt-ott egy-egy gyöngye, törékeny iszapkéreg által, melyet a folyó rakott le s minden pillanatban kész ismét elmosni. Felül nehéz felhők tanyáznak, melyeket az örökös kigőzölgések táplálnak. Lassan mozdulnak violaszínű testökkel, elfeketülnek, és egyszerre záport öntenek; a gőz, hasonlóan a katlan füstjéhez, szakadatlanul csúszik a láthatáron. Ily öntözés mellett kihajtanak a növények; azon szögletben, melyet Jütland a szárazfölddel képez, a talaj kövér, iszapos, «a zöld ép oly üde, mint Angliában». ¹ Roppant erdők borították e földet egész a tizenegyedik századon túl. E nyirkos földnek vastag, hatalmas nedve az, mely áthatja az embereket úgy, mint a növényeket, s a belélekezés, táplálék, érzések és szokások által tehetségeit és testét alakítja.

Ennek a földnek van egy ellensége, a tenger. Hollandia csak gátjainak segítségével állhat fenn. 1654-ben átszakadtak a jütlandi gátak és tizenötezer ember veszett el. Látni kell, mint csapkodja a föld színét az éjszak

¹ MALTE-BRUN, IV. k. 398. — Danemark «alacsonyán fekvő mezőt» jelent. Nem számítva az öblöket és csatornákat, az ország tizenhated része vízből áll. A jütlandi tájszólás még ma is nagyon hasonlít az angolhoz.

sápadt, gonosz hulláma;² a roppant sárgás tenger egy szökéssel megrohanja a lapos part vékony szalagját, mely nem látszik képesnek, hogy egy perczig is ellenálljon; a szél ordít és bömböl, a sirályok sikoltanak; a szegény kis hajók vitorla-szakadtan sietnek, meghajolva, csaknem fölfordulva, s menedéket igyekeznek találni a folyó torkolatában, mely szinte oly ellenségesnek látszik, mint a tenger. Szomorú és bizonytalan élet ez, mintegy szemközt a ragadozó állattal; a frizek már régi törvényeikben említik a szövetséget, melyet a «bösz óceán» ellen kötöttek. Még ha nyugszik is, irgalmatlan marad e tenger. «A szem előtt elnyúlik a vizek nagy sivatagja; fölötte hullámoznak a felhők, a lég szürke, idomtalan lányai, kik ködvederrel merítnek vizet a tengerből, nehezen hurezolják tova s visszajétk a tengerbe; mily szomorú, haszontalan, unalmas munka!»³ «Az éjszak otromba szele, hason fekve nyújtózik a tengeren, s mint egy nyakas vén ember, nyögve, rejtelmesen suttog s örült dolgokat beszél.» Eső, szél, hullám — csak zordon vagy búskomoly gondolatok számára van itt hely. Még a hullámok jó kedvében is valami nyugtalanító és ijesztő van. Hollandiától Jütlandig egy egész sor apró, vízbefúlt sziget⁴ tanúskodik pusztí-

² Ruysdael képe, Baring képtárában. A három száz sziget: North Strand, Busen és Helgoland közül, North Strandot elárasztotta a tenger 1300., 1483., 1532., 1615-ben, és csaknem egészen elpusztította 1634-ben, — Busen lapályos síkság, melyet a viharok csapkodnak, s egészen körül kellett fogni gátokkal, — Helgolandot a tenger elpusztította 800., 1300., 1500., 1649-ben, ez utolsó ízben oly iszonyúan, hogy csak egy darab maradt belőle. — TURNER, I, 118.

³ HEINE, *Die Nordsee*. L. TACITUS, *Annales*. II. k., milyenek voltak a rómaiak benyomásai. Truculentia coeli.

⁴ Watten, Platen, Sande, Düneninseln.

tásuk mellett; a futó homok, melyet a hullámok magukkal hoznak, zátonyokkal zárja el a partot és a folyók torkolatait.⁵ Az első római ezer gályás hajóhad elveszett itt; még ma is egy hónapig és tovább maradnak a hajók a kikötők előtt, a nagy fehér hullámokon hánykolódva, és nem merészelve belépni a szeszélyes, tekervényes hajótöréseiről híres csatornába. Télen jégpánczél borítja a két folyót; a tenger visszalöki a leúszó jégtáblákat; ezek recsegve torlódnak össze a homokzátonyokon és inognak; néha látni lehet, mint törik ketté a hajó, mintegy harapó fogóba kerülve, erejük alatt. Képzeljünk e ködös levegőhöz, e zúzmarához és viharokhoz, e mocsárok és erdők közé félmegtelen vadakat, kik a ragadozó állatokhoz hasonlítanak, halászok és vadászok, de leginkább ember-vadászok; ezek ők, a szászok, angolok, jütek, frizek⁶ és később a dánok, kik az ötödik és hatodik században kardjaikkal és nagy bárdjaikkal meghódították és megtartották a brit szigetet.

Durva és ködös föld volt ez, hasonló az övékhez, csak hogy tengere mélyebb, partja kényelmesebb, mely később nagy hajókat és igazi hajóhadakat volt magához csábítandó: a zöld Anglia — ez a szó jó először a nyelvre és mindent megmond. Itt is a nedvesség uralkodik; a nyár is ködös; tiszta napokon is lehet érezni, mint száll fel a köd a nagy tengerövből, vagy a mindig nyirkos roppant rétségből, mely lapályokon és magaslatokon, néha sövényektől áthatva, egész a láthatár végéig hullámzik. Itt-ott a napsugár erős fénynyel csap le a magas

⁵ Csak 9—10 mérföldnyire Helgolandtól lehet először 20 mérővesszőnyi mélységet találni. (Egy mérővessző = 5.8 méter.)

⁶ PALGRAVE, *Saxon commonwealth*, I.

fűvekre, s olyankor a zöldség ragyogása vakítóvá és erőszakossá lesz. Az áradó víz fölemeli a fonnyadt szárazakat, melyek törékenyen és nedvvel tele hajtanak ki, és ez a nedv szakadatlanul megújul, mert szürkés felhők tanyáznak a mozdulatlan köd mélyén, s távolban az ég széleit itt-ott zápor borítja. «Még most is vannak commonsok (községi rétek), mint a hódítás korában, elhagyatva,⁷ elvadulva, tüskével és bojtorjával telve, itt-ott egy magányosan legelő lóval. Szomorú látvány, középszerű föld.⁸ Mennyi munkára volt itt szükség! Mily benyomást tehetett a déli emberekre, Cæsar római katonáira! E földet látva, a régi szászokra gondoltam, a nyugat és éjszak csavargóira, kik e mocsáros, ködös országba jöttek és tanyát ütöttek az őserdők szélein, a nagy sáros folyók partjain, melyek a tenger hullámai felé hömpölygetik iszapjokat. Vadász és sertéspásztor módon kellett itt élniök; erősekké, vadakká, komorakká lenniök, mint hajdan. Vegyük el a polgárosultságot e földről, s lakói számára nem marad más, mint a háború, a vadászat, a zabálás, az iszákosság. A mosolygó szerelem, az édes költői álmadozások, a művészetek, a finom és fürge gondolat a Középtenger boldog tájaira valók. Itt a barbár, rossz piszkos kunyhójában, a ki egész napokon át hallja az eső csepegését a tölgyfák levelein, ugyan minő ábrándokba merülhet, ha a sarat és a sötét eget szemléli?»

⁷ Jegyzetek egy angliai útazásból.

⁸ LÉONCE DE LAVERGNE, *De l'agriculture anglaise*. A talaj sokkal rosszabb, mint Franciaországban.

II.

Nagy, fehér, nyálkás test, vad kék szemekkel, vöröszőke hajjal; falánk gyomor, melyet hús és sajt töm meg, erős szeszes italok fűtnék; hideg vérmérséklet, mely késedelmes a szerelemre,⁹ vonzódik a házi tűzhelyhez és hajlandó a durva iszákosságra: ezek még ma is azon vonások, melyeket az öröklés és az éghajlat fentartanak a fajban, s melyeket már a római történetírók fölfedeztek első hazájokban. E tájakon nem élnek gazdag, szilárd táplálék nélkül; a rossz idő házaikba zárja az embereket; élénkítésökre erős italok szükségesek; az érzékek tompultak, az izmok ellenszegülők, az akarat erős. Az ember minden testi tulajdonságával mindenütt a természetben gyökeredzik, és pedig annál mélyebben, mentől műveletlenebb, mentől kevésbbé távozott el tőle. A régi germánok, viharjaik közt, nyomorúlt bőrladikjaikban, a tengeri élet zordonsága és veszélyei között mindenekelőtt úgy alakultak, hogy képesek lettek az ellenállásra és vállalkozásra, megkeményültek a bajok iránt és megvetették a veszedelmet. Először kalózkodtak; minden vadászat között legjövendelmesebb és legnemesebb az embervadászat; a föld és a nyáj gondját az asszonyokra és a rabszolgákra bízták; hajózni, harcolni és zsákmányolni¹⁰ — ez volt rájuk nézve a szabad ember munkája. Két-vitorlás bárkúikon a tengerre ereszkedtek, találomra

⁹ TACITUS, *De moribus Germanorum*, passim: Diem, noctemque continuare potando, nulli probrum. — Sera juvenum Venus. — Totos dies juxta focum atque ignem agunt. — DARGAUD, *Voyage en Danemark*. Naponként hat étkezés, az első reggeli öt órakor. Lásd az alakokat és lakomákat Hamburgban és Amsterdamban.

¹⁰ BEDA, V. 10. *Sidoine*, VIII. 6. LINGARD, *Anglia története*.

neki indultak, gyilkoltak és tovább menve elülről kezdtek, isteneik tiszteletére legyilkolva a foglyok tizedét s a gyujtogatás vörös fényét hagyva hátuk mögött. «A jütek dühétől — mondá egy litánia — ments meg uram minket». «Minden barbárok között¹¹ ezek a legerősebbek, legbátrabbak, legfélelmesebbek» — és tegyük hozzá — «legvadabbak és legkégyetlenebbek». Ha a gyilkosság mesterséggé vált, gyönyörűséggé lesz. A nyolczadik század körül a nagy római holttest végleges fölbomlása, melyet Nagy Károly fölemelni próbált s mely a rothadástól összeroskadt, magához csábította őket, mint zsákmány a keselyüket. Azok, a kik Dániában maradtak, norvégiai testvéreikkel, mint rajongó pogányok s a keresztények vad ellenségei, mindenfelé megrohanták a partokat. Tengeri királyaik,¹² «kik soha sem aludtak egy földél füstös gerendái alatt, és soha sem üritették ki sörös szarújokat házi tűzhely mellett», nevelték a szelet és vihart s azt dalolták: «A vihar lehellete segít evezőinknek; az ég bömbölése, a villám csapása nem árt nekünk; az orkán szolgálatunkban áll s oda dob, a hova menni akarunk». «Kardjainkkal vágunk — mondja egy másik dal, melyet Lodbrog Ragnarnak tulajdonítanak; — olyan gyönyör ez rám nézve, mintha szép leányt tartanék ölemben!.. Unalmas annak az élete, ki soha sem sebesül meg.» Egyikök a peterboroughi monostorban saját kezével mind megöli a szerzeteseket, számszerint nyolczvannégyet; mások elfogják Aella királyt, fölhasítják oldalát egész a veséig s a nyíláson kitépik tüdejét. Nyüllábú Harold fog-

¹¹ ZOSIMUS, III. 147. AMMIANUS MARCELLINUS, XXVIII. 526.

¹² VIKINGS. AUG. THIERRY, *Hist. sancti Edmundi*, VI. k. 441. apud Surium. L. az *Yglingasagát* s kivált az *Egill sagát*.

ságba ejti vetélytársát Alfredet hatszáz emberével, kiszúrta szemeiket, elvágatja térdcsuklóikat, vagy lenyúztatja fejbőrüket és kitépeti beleiket. Kínzások és mészárlások, a veszély szüksége, rombolási düh, a túlerős vérmérséklet megátalkodott és eszeveszett merészsége, a vérszomjas ösztönök felszabadulása — ezek azon vonások, melyek lépésről lépésre megjelennek a régi *Sagák*-ban. A dán Iarl leánya, látva, hogy Egill melléje akar ülni, megvetőleg visszataszítja, szemére hányva, «hogy ritkán juttatott a farkasoknak meleg étet, s egész őszön át nem károgozt a holló mészárlása fölött». De Egill megragadja s e dallal csillapítja le: «Véres karddal jártam és a holló nyomomban jött. Dühösen harczoltunk, tűz emésztette föl az emberek házeit s vérbe fojtottuk azokat, kik a város kapuit őrizték.» Efféle asztali beszélgetésekből, a fiatal leányok efféle ízléséből vonjunk következtetést a többire.¹³

Most már Angliában vannak, inkább egy helyben maradnak és gazdagabbak; vajjon nagyon meg is változtak? Talán változtak, de rosszabbra, mint a frankok, mint mindazon barbárok, kik a cselekvésből az élvezésre mennek át. Falánkabbak lettek, szétdarabolják sertéseiket, hússal tömik magukat, egyre-másra iszszak a sört, méhsört, fűszeres bort, minden kapható erős és csípős italt, fölvidulnak, lelkesülnek tőle. Ehhez járúl a harczolás gyönyörűsége. Ily ösztönökkel nem lehet gyorsan műve-

¹³ Frankok, frizek, szászok, dánok, norvégek, izlandiak ugyanazon néphez tartoznak. Nyelvök, vallásuk, költészetük, törvényeik alig különböznek. A kik inkább éjszak felé laknak, tovább maradnak a kezdetleges állapotban. Germánia a IV. és V., Dánia és Norvégia VII. és VIII., Izland a X. és XI. században ugyanazon képet nyújtják, s egyik ország emlékei kipótolhatják a hézagokat, melyeket a többiek történetében találunk.

lődni; a természetes és gyors műveltséget a dél józan és élénk népeinél kell keresni. Éjszakon a lassú és nehézkes¹⁴ vérmérséklet sokáig marad elásva a nyers életmódban; a latin fajok első tekintetre nem látnak amazok közt egyebet, mint nagy köpczös barmokat, a kik ügyetlenek és nevetségesek, ha nem veszedelmesek és dühösek. Egész a tizenhatodik századig, mondja egy régi történetíró, a nemzet zöme juh- és marhapásztorokból állt; egész a tizennyolczadik század végeig az iszákosság volt a magasabb osztályok mulatsága, s még ma is az alsóbbaknál; és a modern humanitás minden gyöngéd finomsága nem volt képes eltörölni nálok a vessző használatát és az ökölviadalt. Ha a húsevő, harczias, iszákos, edzett barbár még ma is kilátszik társadalmunk rendezett és művelt formái alól, elképzelhetjük, hogy milyen lehetett akkor, midőn bandástól kikötött egy elpusztított vagy pusztaterületen, s először telepedve meg állandóan, meglátta a láthatáron a nagy közös legelőket és a nagy őserdőt, mely vadászatát ellátta szarvasokkal, sertéseit makkkal! «Nagy és durva étvágyuk volt», mondják a régi történetek.¹⁵ Még a hódítás korában is¹⁶ «a mértéktelen ivás közös bűne volt a magas rangúaknak, s megszakítás nélkül egész napokat és éjeket töltöttek el mellette». Huntington Henrik, a tizenkettedik században, sajnálja a régi vendégszeretet eltűnését s azt mondja, hogy a norman királyok udvari embereiknek napjában csak egy lakomát adnak, holott a szász királyok négyet adtak. Midőn egykor

¹⁴ TACITUS, *De moribus Germanorum*, XXII. Gens nec astuta, nec callida.

¹⁵ *Pictorial history of England*, by CRAIG and MAC-FARLANE, I. 337. W. DE MALMSBURY. HENRI DE HUNTINGTON, VI. 365.

¹⁶ TURNER, *History of the Anglo-Saxons*, III, 29.

Athelstan nemeseivel meglátogatta rokonát Ethelfledát, oly nagyokat ittak, hogy a méhsőr-készlet az első fordulóra kifogyott; de szent Dunstan, ismerve a királyi gyomor roppant terjedelmét, ellátta a házat, úgy hogy «a pohárnokok, mint a királyi ünnepeken szokás, egész nap tölthetették a szarúkat és más ivó edényeket». Midőn a lakmározók jóllaktak, kézről kézre járt a hárfa, s a mély hangok durva zengése fölhatott a bolthajtásig. Edgard király korában még a monostorok is egész éjjelig visszhangoztak a játéktól, daltól, táncztól. Kiabálni, inni, izgatódni, érezni, mint hevülnek és dagadnak ereik a bortól, hallani és látni maguk körül az orgia tombolását — ez volt a barbárok első szükséglete.¹⁷ Az otromba emberi barom izgalmaival és zajjal lakik jól.

Az étvágyának volt bővebb tápláléka is a verekedésekben és harcokban. Hiába csatlakoznak a földhöz, hiába lesznek külön csapatokban, külön helyeken földművesekké, bezárkózva¹⁸ rokonaikkal és társaikkal határaik közé, egymással szövetkezve, másoktól elválva, szentelt határoktól körülvéve, százados tölgyektől, melyekbe madarak és vadállatok alakjait vésték, és rudaktól, melyeket a mocsárok közepett állítottak fel, s melyeknek megsértése kegyetlen büntetést vont maga után. Hiába csoportosulnak a márkák és megyék államokká s képeznek félig szabályzott, gyűlésekkel ellátott, törvényektől veze-

¹⁷ TACITUS, *De moribus Germanorum*, XXII, XXIII.

¹⁸ KEMBLE, *Saxons in England*, I. 70; II. 184. «Egy angol-szász parlament okmányai nem egyebek, mint csupa béke-szerződések mindazon társulások közt, melyek az államot alkotják, a szabad emberek véd- és dacz-szövetségeinek folytonos revisiói és megújításai. Általában kölesönös szerződések a béke fentartására». (FRID.)

tett, egyetlen egy király által kormányzott társadalmat; hiszen már alkotása kijelöli a szükségleteket, melyekről gondoskodnia kell. Azért gyűléseznek, hogy fentartsák a békét; béke-szerződéseket kötnek egymás között parlamentjeikben; törvényeikben nem gondoskodnak egyébről, mint a békéről. Harec van mindenütt és naponként; az tehát a kérdés, hogy a férfiakat ne öljék meg, ne zsákmányolják ki, ne csonkítsák meg, ne rabolják ki, ne akasztásuk föl, s az asszonyokat ráadásul ne gyalázzák meg.¹⁹ Minden férfi köteles fegyverben és készen állni, hogy falujával vagy városával együtt visszaverje a csavargókat, a kik harminczöt és több főnyi bandákban kószálnak. Az állat még nagyon hatalmas, tüzes, zabolátlan bennök. A harag és a vágy tüstént prédájukra uszítja őket. A hét királyság története, a mennyire ismerjük, hasonlít a «hollók és kányák» történetéhez.²⁰ Meggyilkolták vagy leigázták a briteket, megtámadták a fenmaradt gallokat, ireket, pikteket; aztán egymást megszárolták, majd őket vágják darabokra a dánok. Száz év alatt Northumberland tizennégy királya közt hét van, a kit megöltek, hat, a kit letettek. A merciai Penda öt királyt öl meg, s hogy elfoglalja Bamborough városát, elpusztítja a szomszéd falvakat s romjaikból roppant máglyát emel, mely képes elégetni a lakókat; egészen ki akarja irtani a northumberlandieket, s maga kardtól esik el nyolczvan éves korában. Sokat thánjaik gyilkolnak

¹⁹ TURNER, III. 238. Ina törvényei.

²⁰ MILTON mondása. — LINGARD, I. 3. E történet nagyon hasonlít a frankokéhoz Galliában. L. TOURSI GERGELYT. A szászok, mint a frankok egy kissé elpuhulnak, de még inkább megromlanak, és végre kirabolják s meggyilkolják őket vadságukban maradt éjszakai testvéreik.

meg; vannak viszont thánok, kiket elevenen égetnek el; testvérek orozva ölik meg egymást. Nálunk a vágy és cselekvés közé a műveltség oda tette a megfontolás és számítás enyhítő és mérséklő elemét; amott a határozás rögtön történik, s gyilkosság és mindenféle végletes cselekvés lép azonnal nyomába. Edwy király²¹ nőül vette Elgítát, ki tilos fokban rokona volt. — Koronázása napján eltávozott a teremből, hol ittak, s nejéhez ment. A nemesek sértést találtak ebben, s Dunstan apát azonnal az ifju keresésére indult. «A házasságtörő nőt — beszéli Osbern szerzetes, — anyját és a királyt együtt találta a dorbézolás ágyán. Erőszakkal kiragadta onnan a királyt, s fejére téve a koronát, visszavezette thánjaihoz.» Ekkor Elgita embereket küldött, hogy kiszúrják az apát szemeit, azután lázadás törvén ki, elmenekült a királylyal, «az úton rejtőzve»; de az éjszakaiak elfogták, «elvágták térdesuklóját, azután oly halállal végezték ki, melyre méltó volt». Barbarismusra barbarismus! «Bristolban, a hódítás korában,²² szokás volt Anglia minden részéből összevásárolni a férfiakat és nőket, s kivinni Irlandba, hol nyereséggel adták el. A vevők rendesen teherbe ejtették a fiatal nőket s így vitték vásárra, hogy jobb áron keljenek. Szomorú volt látni a legnagyobb szépségű mindkét nemű ifjak hosszú sorait, a mint kötelekkel voltak összefűzve s naponként vásárra állítva.... Rabszolgákként adták el legközelebbi rokonaikat, sőt saját gyermekeiket is....» És a krónikás hozzá teszi, hogy fölhangyva e szokással «példát adtak egész Angolországának». — Kívánjuk tudni,

²¹ *Pictorial history*, I. 171. Vita sancti Dunstani. Anglia sacra. II.

²² *Pictorial history*, I, 270. sz. Wulston püspök élete.

milyenek voltak a legmagasabb rangúaknak, az utolsó király családjának erkölcesei? ²³ Harold megtölti a hitvalló Edvárd poharát; testvére Tosti, bosszankodva e kitüntetésen, hirtelen hajába kap, de elválasztják őket. Tosti ekkor Herefordba megy, hol Harold nagy lakomát készíttetett a király tiszteletére, megöli Harold szolgálait, levágja fejüket és tagjaikat, melyeket a sörös, boros, méhsörös és almaboros edényekbe tesz, s megizeni a királynak: «Ha majorodba mégysz, sok besózott húst fogsz ott találni, de jól teszed, ha még néhány darabot magaddal viszesz». Harold másik testvére, Sweyn, erőszakot tett Edgive apátnőn, meggyilkolta Beorn thánt, és száműzetve, kalózzá lett. Látva ez emberek csínjeit, vadságát, kannibáli röhögését, megérthetjük, hogy nem kellett messzire menniök; hogy a tenger királyaivá legyenek s rokonaivá Odin ama követőinek, kik nyers húst ettek, az embereket áldozatul Upsala szent fáira akasztották s önmagukat megölték, hogy vérben haljanak meg, a mint vérben éltek. A régi vad ösztön újra meg újra kibúvik a kereszténység vékony kérge alól. A tizenegyedik században «Siegeward, ²⁴ a northumberlandi nagy herceg, vérhasban szenved, s közel érezve halálát: «Mily szégyen rám — úgymond — hogy nem tudtam elesni annyi háborúmban s most ily tehénhalállal kell elvesznem! Legalább adjátok rám pánczélomat, kössétek föl kardomat, adjátok balkezembe pajzsomat, jobbomba aranyos bárdomat,

²³ «Tantae saevitiae erant fratres illi quod, cum alicujus nitidam villam conspicerent, dominatorem de nocte interfici juberent, totamque progeniem illius, possessionemque defuncti obtinerent.» TURNER, III, 32. HENRI DE HUNTINGTON, VI. 367.

²⁴ Pene gigas statura, mondja a krónikás. 1055. KEMBLE, I. 393. HENRI de HUNTINGTON, VI. 367.

hogy oly nagy harezos, mint én, harezos módra haljon meg.» Úgy tettek, mint mondá s így fölfegyverezve, dicsőséggel halt meg.

Egy lépést már tettek a barbarismusból kifelé, de ez csakis egy lépés volt.

III.

E fajbéli barbarismus alatt nemes hajlamok is rejtöztek, melyek ismeretlenek voltak a római világ előtt s melyek romjaiból egy jobb világ volt keletkezendő. Első sorban «bizonyos komolyság, mely elvonja őket a hívságos érzésektől s a magasztosak felé vezeti».²⁵ Kezdetől fogva, már Germaniában, így találjuk őket, szigorú erkölcsökkel, komoly hajlamokkal, férfias méltósággal. Magányosan élnek, mindegyik a forrás mellett vagy az erdőben, mely kedvére van.²⁶ Még falvaikban sem érintik egymást kunyhajaik; függetlenségre és szabad levegőre van szükségök. A gyönyörökre nincs hajlamuk: nálók a szerelem későn ébred, a nevelés szigorú, a táplálék egyszerű; minden multságuk abból áll, hogy bölényre vadásznak s meztelen kardok közt szökdelnek. Az erős részegség, a veszedelmes fogadások — ezek gyöngé oldalaik; nem az édes gyönyöröket, hanem az erős izgalmat szeretik keresni. Mindenben, a durva ösztönökben úgy, mint a férfias ösztönökben, *férfiak*. Otthon, a maga földjén és kunyhájában, mindenki ura önmagának, fölemelt fővel áll, semmi sem hajtja meg, semmi sem csökkenti uralmát. Ha a köz-

²⁵ GRIMM, *Mythologia*, 53. Előszó.

²⁶ TACITUS, XX, XXIII, XI, XII, XIII et passim. Még most is lehet ez ízlés nyomait látni az angol építési módban.

ség valamit elvesz tőle, az megegyezésével történik. Főlfegyverkezve szavaz minden nagy közös határozatnál, ítél a gyűlésben, külön harczokat visz és szövetségeket köt, kivándorol, cselekszik és koczkáztat.²⁷ A modern angol már egészen benn van e szászban. Ha meghajol, azért van, mert meg akar hajolni; nem kevésbé képes az önmegtágadásra, mint a függetlenségre: az áldozat gyakori, az ember olcsón adja itt vérét és életét. Homérnál a harczos gyakran ellankad, s nem veszik tőle rossz néven a futást; a *Sagák*-ban, az *Eddá*-ban köteles túlbátor lenni; Germániában pocsolyába fojtják a gyávat. A kezdetleges durvaság kitörésein keresztül homályosan észre lehet venni a kötelesség nagy eszméjét, a mi nem egyéb, mint önuralom bizonyos nemes czélből. A házasság náluk tiszta, a szemérmesség önkéntes. A szászoknál a házasságtörő férfit halállal büntetik, a nő köteles magát felakasztani, vagy társnői késekkel szúrják össze. A cimber nők nem nyerhetve meg Mariustól tisztaságuk biztosítását, tömegesen ölték meg magukat. Hiszik, hogy a nőben van «valami szent»; csak egyet vesznek hitvesül és hívek maradnak hozzá. Tizenöt század óta nem változott a házasság eszméje e fajban.²⁸ A nő, férje födele alá lépve, tudja, hogy egészen oda adja magát,²⁹ «hogy egy test, egy lélek lesz vele; hogy nem lesz ezenkívül semmi gondolata, semmi vágya; hogy társa lesz munkáinak és bajainak, hogy vele együtt fog szenvedni és merészelni

²⁷ TACITUS, XII.

²⁸ «Une fois mariées, ce sont exactement des couveuses occupées à faire des enfants, et en adoration perpétuelle devant le faiseur.» STENDHAL, *de l'Amour en Allemagne*.

²⁹ TACITUS, XIX, VIII, XVI. KEMBLE, I. 232.

békeben és harcban». Mint a nő, úgy a férfi is oda tudja magát adni: ha vezért választott, benne elfelejti magát, neki tulajdonítja dicsőségét, megöletti magát érte; «becstelen egész életére az, ki a harcmezőről vezére nélkül tér vissza». ³⁰ Ez önkéntes alárendeltségen épült fel később a feudális társadalom. Az e fajbeli ember el tud fogadni egy fölebbvalót, képes lehet odaadásra és tiszteletre. Magába mélyedve szomorú és durva éghajlata alatt, fölfedezte az erkölcsi szépséget, míg mások az érzéki szépet fedezték föl. E meztelen baromféle ember, ki naphosszat nyújtózkodik tüzhelye mellett, lomha és piszkos, csak enni és aludni tud, ³¹ kinek rozsdás szervei képtelenek a szerencsés költői formák tiszta és finom körvonalait felfogni, zavaros álmaiban a magasztosat pillantja meg. Nem képzeleli magának, hanem érzi; vallása már benső, mint lesz akkor, midőn a tizenhatodik században eldobja a Rómából hozott érzéki kultust, s a szív hitét szentesíti. ³² Isteneit nem zárja falak közé; nincsenek bálványai. A mit isteni nevekkel jelöl, az ama láthatatlan és nagyszerű valami, a mi a természetben létezik s a mit csak sejteni lehet, ³³ rejtélyes és végetlen, mit az érzékek nem érhetnek el, csak «a tisztelet nyilatkoztat ki»; s bár később a legendák megállapították s megváltoztatták a természeti

³⁰ TACITUS, XIV. KEMBLE, I, 32.

³¹ In omni domo, nudi et sordidi... Plus per otium transigunt, dediti somno, ciboque; totos dies juxta focum atque ignem agunt.

³² GRIMM, 53, Előszó, TACITUS, X.

³³ «Deorum nominibus appellat secretum illud, quod sola reverentia vident.» Később, az igaz, voltak bálványok Upsalában. (BREMAI ÁDÁM.) — Wuotan (Odin) «mindenhatót» jelent, azt, a ki mindent áthat és átjár. (GRIMM, *Mythologia*.)

erők e bizonytalan sejtelmét, de egy eszme mindig fennmaradt ez óriási álmak chaosában: hogy a világ háború s hogy a hősiesség a legfőbb jó.

Kezdetben — mondják az Islandban írt régi legendák³⁴ — két világ volt: a jeges Niflheim és az izzó Muspill. Az olvadó hó cseppjeiből Ymer született, az óriás. «Az volt a századok kezdete, — midőn Ymer élt. — Nem volt sem homok, sem tenger, sem üde víz. — Nem lehetett sem földet, sem magas eget találni. — Csak a tátongó örvény volt — és fű sehol.» — Nem volt semmi más, mint Ymer, a szörnyű jeges tenger, gyermekeivel, a kik lábaiból és hónaljából születtek, s azután idomtalan ivadékai, az örvény rémei, a pusztá hegyek, az éjszakai orkánjai, és a többi gonosz lény, a nap és az élet ellenségei. Ekkor Andhumbla, a tehén, mely szintén az olvadó hóból született, addig nyalta a zúzmarás szirtet, míg meztelen ember kelt ki belőle, Bur, kinek unokái megölték Ymert. «Húsából készítették a földet, véréből a napot és a folyókat, csontjaiból a hegyeket, fejéből az eget, agyvelejéből végre a felhőket.» Így kezdődött a harc a tél szörnyei és a világos, termékenyítő istenek: az alapító Odin, a szelíd és jótevő Balder és a nyári mennydörgés istene, Thor között, a ki a leget tisztítja s esőjével táplálja a földet. Sokáig fognak küzdeni az istenek «a fagyos Ioták» ellen, a fekete baromi hatalmak és Fenris farkas ellen, melyet lánczra vernek, a nagy kígyó ellen, melyet a tengerbe dobnak, a hitszegő Loki ellen, melyet sziklához kötnének, hol vipera lesz fölötte s mérgét szakadatlanul arczára csorgatja. Sokáig fogják az isteneket nagy

³⁴ Az idézetekben többnyire BERGMANN francia fordításai használtak.

harcaikban segíteni a hősök, a kik véres haláluk által megérdemelték, «hogy Odin kertjébe jussanak, hol mindennap esatát vívnek». De jönni fog egy nap, midőn az istenek és emberek legyőzetnek: «És akkor reszket Yggdrasil — a vén kőrösfá megremeg. — Loki, a gonosz szellem, széttöri lánczait — és a pokolnak útjain — reszketnek az árnyak, — a míg Surtur tüze — fölemésztí a a fát. — Hrymr, a sajkás, kelet felől pajzsosan közelg — Izrmungandr óriási dühvel vonaglik. — A kígyó felcsapja a hullámokat, — szárnyával verdes a sas, — a sápadt csőrű madár tépi a holttesteket. — Meglendül Naglfar hajó. — Surtur megjő délről vészes kardjaival, — a nap visszaverődik a hősi istenek pallosain. — Megrendülnek a sziklabérezek, — az óriások reszketnek. — Árnyak tipörják a pokol útját, — megnyílik az ég. — A nap feketülni kezd, — tengerbe roskad a föld. — Eltűnnek az égről — a ragyogó csillagok, — kavarog a füst — a világdúló tűz körül, — az óriási láng — felcsap az égig.» Az istenek egymásután elpusztúlnak, szörnyek nyelik el őket. Ez a mennyei legenda, mely gyászos és nagyszerű, mint az emberi történet, harczias és hősi szívekre mutat.

Nincs itt félelem a fájdalomtól, aggodás az élet miatt. Ha eszökbe jut, inkább pazarúl bánnak vele. Az idegek reszketése, az állati ösztön, mely a sebek és halál elől visszariad, mind eltűnik itt az ellenállhatatlan akarat alatt. Nézzük csak, miként hajt ki eposaikban³⁵ a magasztos a borzalmak között, fényes bíborvirág gyanánt, mely vértócsából emelkedik ki. Sigurd kardját Fafnir

³⁵ FAFNISMAL, *Edda*. III. k. Ez epos közös valamennyi éjszaki fajjal, mint az *Ilias* a görögökkel, s Németségben csaknem egészen föllelhető a *Nibelungenben*.

sárkány szívébe mártja, és «e pillanatban egymásra néznek». Fafnir haldokolva így énekel:

«Ifjú ember, ifjú ember! — mily ifjutól születél te? — mi fajból van származásod? — Fafnir vére piro-sítja — kardodat, a fényes kardot, — szívemig ért az aczélod.»

«Szívem hajtott, kezem tette, — kezem volt az s éles kardom, — nem bátor az, sebet sem tűr, — ki a vészben remegni tud.»

Felel Sigurd, és e diadalmas keselyű-víjjogásra előjő Régin, Fafnir testvére, kitepi szívet, megiszsza sebe vérét s elalszik. De Sigurd, ki megsütötte a szívet, önkénytelenül ajkaihoz érinti vérező ujját. Erre tüstént megérti a madarak nyelvét, melyek feje fölött csicseregnek a zöld lombok közt. Tudtára adják, hogy ne bízzék Réginben. Sigurd levágja Régin fejét, megeszi Fafnir szívet, megiszsza az ő és testvére vérét. Itt, a «gyilkosságok harmatában» tenyészik a bátorság és a költészet.

Sigurd meghódította Brynhildet, a győzhetetlen szüzet, keresztül menve a tűzön és ketté hasítva pánczélját; három éjen át aludt vele, de kettőjük közé tette kardját, «nem öelve át a virágzó ifjú lányt, nem csókolva meg»; mert esküdt hite szerint át kell adnia Gunnar barátjának. De a leány őt szerette, «egymagában ült — napnyugtakor — s szerelmében — nyíltan mondogatta: — Sigurd az enyém lesz — vagy meghalok — Sigurd, a virágzó ifjú — karjaim közt fog pihenni». De látva, hogy nős, megöleti. «Nevet ekkor Brynhild, — Budli lánya, — most az egyszer — teljes szívből, — hogy ágyából — tisztán hallja — özvegyének sikoltását.» Ő maga, felöltve pánczélját, átszúrta magát kardjával, s utolsó kérése az volt, hogy terítsék egy nagy máglyára Sigurddal, kettőjük

közt karddal, mint akkor, midőn együtt aludtak, pajzsokkal, arannyal ékesített rabszolgákkal, két sólyommal, öt asszonnyal, nyolcz szolgálával, nevelő atyjával, dajkájával, s égessék el valamennyit. De Gudrun, az özvegy, mozdulatlanul állt a holttest mellett, s nem tudott sírni. Hozzá jöttek a főnökök nejei, s vigasztalására mindenki elmondta saját bajait, a nagy pusztulások és a régi barbár élet nyomorúságait. «Ekkor szólott Gjaflögð, — Gjuki testvére: — Tudom, hogy a földön — én vagyok a legboldogtalanabb. — Öt férjet vesztettem, — két leányt is, — három nővért — és nyolcz fivért; — most itt vagyok és egyedül élek.» — «Aztán Herborgð szólott, — húnok királynője: — A mit én beszélek, — sokkal nagyobb gyász az. — Hét fiam nyugaton, — férjem a nyolczadik — elesett a harcban. — Apám, anyám, — négy fivérem, — a szél játszott poraikkal — és a tenger habja. — Hullám verte — hajójukat. — Magam szedtem holttestüket össze, — magam gondoskodtam — a temetésükről, — magam temettem el őket. — Ennyit szenvedtem én — egy esztendő alatt, — és ez idő folytán — nem vigasztalt senki. — Bilincsekbe estem, — hadi fogoly voltam, — mire elmúlt — ez esztendő hat hónapja. — A vezérnek nejét — kellett cziczomáznom, — minden reggel — felhúztam sarúját. — Féltékeny volt, fenyegetett, — s kemény csapásokkal sujtott.»

Mind hiában; nincs szó, mely megnedvesítse e száraz szemeket; térdeire kell helyezni a vérző holttestet, hogy könnyre fakadjon. Ekkor kitör, összeroskad, és udvarának hattyúi felelnek sikoltására. Meghalna, mint Sigrun, annak holtteste fölött, kit egyedül szeretett, ha a varázssital el nem venné emlékezését. Így átváltozva, nőül megy Atlihoz, a húnok királyához. De kedve ellen távozik, go-

nosz sejtelmekkel. Mert a gyilkosság gyilkosságot szül; és testvérei, kik Sigurdot meggyilkolták, Atlihoz kerülve, oly hálóba jutnak, a milyent ők használtak azelőtt. Gunnart megkötozik, s azt akarják tőle, hogy adja elő a kincset; a barbárok sajtózkodó nevetésével felel: «Adjátok kezembe — Högni testvér szívét, — véres szívét — a vitéz lovagnak, — a király fiának, — mikor éles törrel — kebléből kitépik». Kitépték a szívet Hjalli rabszolga kebeléből. Véresen egy tálra tették s Gunnar elé vitték... — Ekkor így szólt Gunnar, — góthok fejedelme: — «Ez a gyáva Hjalli szíve, — nem hasonlít bátor Högniéhez. — Nagyon reszket — most hogy a tálon van, — még jobban reszketett, mikor keblében volt.» — «Högni csak nevetett, — hogy szívébe vágta, — szíve közepéig — a sisak-készítő hősnek. — Nem sírt, nem panaszkodott. — Tálra tették véres szívét — s Gunnar elé vitték. — Gunnar derült arccal így szólt, — a vitézi Niflung: — «Ez a bátor Högni szíve; — nem hasonlít gyáva Hjalliéhoz. — Alig reszket, — most hogy a tálon van, — még így sem reszketett, — mikor keblében volt. — Miért nem vagy Atli — oly messzire szemeimtől, — a mily messze leszesz mindig — ékszerünktől, kincseinktől? — A rejtett kincs egyedül csak — reám van most bízva, — a Niflungok kincse. — Mert már nem él Högni. — Félttem addig, — míg mindketten éltünk; — de most nyugodt vagyok, — mert egyedül élek.»

Itt éri el tetőpontját az öntudatos ember gúnyja, ki előtt sem a saját, sem más élete nem drága, ha büszksége kielégítéséről van szó. A kígyók közé dobják, és meghal, lábával verve hárfáját. De a bosszú kiolthatatlan lángja szívéből nővére szívébe csapott át; egyik holttest a másikra esik, egyik a másik után hal meg; óriási düh

hajtja valamennyit nyitott szemmel a halálba. Gudrun meggyilkolja a gyermekeket, kiket Atlitól szült; szíveiket megsüti s mézben férjének étkül adja egy napon, midőn visszatér a mézszárlásról; és hidegen kaczag, midőn elmondja, mily étellel tartotta jól. A húnok ordítanak, s a padokon, a sátrak alatt, mindenki sír; de ő nem sírt Sigurd halála óta, sem «medveszívű» fivérei, sem «gyöngéd, bizakodó gyermekei» fölött. A rá következő éjjel megöli Atlit ágyában, felgyújtja a palotát, elégeti a szolgákat s a fegyverhordó asszonyokat. E tömeges pusztításból és vérontásból lehet következtetni, mily túlságosan ki van ez embereknél fejlődve az akarat. Voltak közöttük némelyek, a «Berserkerek»,³⁶ kik a harcban mintegy örült dühtől elragadva, egyszerre emberfölötti erőt fejtettek ki s nem érezték többé a sebeket. Így fogta fel a hősokeket e faj első gyermekkorában. Nem különös-e, ha látjuk, hogy a boldogságot a csatákba, a szépséget a halálba helyezték? Van-e nép, hindu, perzsa, görög vagy gall, mely az életet ily tragikusan fogta fel? Van-e, mely gyermekkori gondolatvilágát ily gyászos álmakkal népesítette meg? Van-e, mely ábrándjaiból ennyire kiüzte az élvezet édes-ségét, a gyönyör puhaságát? Az erőfeszítés, a szívós és fájdalmas erőfeszítés, magasztosulás az erőfeszítésben, — ezt az állapotot szerették. Jól mondja CARLYLE, hogy az angol munkás sötét makaességában még mindig megvan a hajdani skandináv harcos hallgatag dühe. Harcolni a harc kedvéért, ez az ő gyönyörűségök. Mily szomorúsággal, mily dühvel, mily kártétellel tör gátat az ily természet, látni fogjuk BYRON-ban és SHAKSPEARE-ben; mily

³⁶ E szó oly embereket jelent, kik páncél nélkül harcoltak; valószínűleg csak egyszerű zubbonyban.

hatással, mily haszonnal marad medrében s jó alkalmazásba az erkölcsi eszmékben, látni fogjuk a puritánokban. //

IV.

Letelepednek Angliában. Bármily rendetlen a társadalom, melyben egyesülnek, mégis, mint Németországban, nemes érzelmekre van alapítva. Igaz, minden ajtónál ott van a háború, de minden ajtó mögött harci erények tanyáznak: a bátorság és a hűség. Az állat alatt ott van a szabad és a vitéz ember. Nincs közöttük férfi, a ki saját nevében ne köthetne szövetségeket; ne mehetne ki harczra, ne kereshetne kalandokat.³⁷ A szabad emberek csoportjai, Witanagemotjaikban, szakadatlanúl megújítják szövetségeiket más csoportokkal. Minden rokonsági szövetségeket képeznek, melyeknek tagjai «a kard testvérei», kölcsönösen védik egymást, s egyik a másikért, saját vére árán, vérbosszút vesz. Minden főnök, csarnokában arra számol, hogy a hívekben, kik sörét iszszák, barátokat és nem zsoldosokat bír, kik becsülése és bizalma jeléül, karkötőket, kardokat, fegyverzeteket kapván tőle, a csata napján saját testökkel fogják fel a neki szánt sebeket.³⁸ A függetlenség és merészség erősen és túlságosan buzog ez ifjú világban; de ezek magukban véve nemesek, és az érzelmek, melyek fegyelmezik: a szerető odaadás és az adott hit tisztelete, nem kevésbbé azok. Megjelennek törvényeikben, kitörnek költészetökben. A szív nagysága nyújt itt anyagot a képzeletnek. A sze-

³⁷ L. SWEYN, *Hereward életét*, stb., még a hódítás korában is.

³⁸ BEOWULF. *Byrhtnoth halála*.

mélyek nem önzők és ravaszok, mint Homérnál. Bátor szívek ezek, egyszerűek,³⁹ erősek, «hívek szüleikhez, uraikhoz a kardok játékában, erősek és szilárdak ellenség és barát iránt», fölötté bátrak és készek az áldozatra. «Bármily öreg vagyok», mondja egyikök, «nem mozdulok innen. Uram oldalán akarok meghalni, azon ember mellett, a kit annyira szerettem..... Megtartotta szavát, szavát, melyet főnökének adott, a kincsek osztogatójának, megígervén neki, hogy együtt térnek vissza a városba, épen és egészséggel házaikba, vagy hogy mindketten elesnek a csatában, a vérontás helyén, és meghalnak sebeikben. Mint hú szolgálja feküdt ura mellett.»

Bár esetlenek a kifejezésben, mégis megható szavakat találnak régi költőik, midőn e férfias barátságot kell festeni. Megindító hallani, midőn elbeszélik, hogyan «ölelte át a vén király legjobb thánját, nyaka körül fonva karját...», hogyan «ömöltek a könnyek az őszhajú főnök arcán... Hiszen oly drága volt neki a vitéz hős! — Nem tarthatta vissza az árt, mely kebléből kitört. Szívében, legbensőbb gondolataiban, titkon sóhajtozott kedves embere után!» Kevés ének maradt ugyan fenn számunkra, de valamennyi visszatér e tárgyra: a száműzött álmaiban urára gondol; ⁴⁰ «azt véli lelkében: — öleli, csókolja, — s térdeire teszi — kezeit és fejét, — a mint hajdan tette, — a régi napokban, — a midőn még tőle — ajándékokat nyert. — Azután fölébred, — nincs sehol barátja. — Látja maga előtt — a pusztá utakat, — tengeri madarak — fürdenek a habban, — s csapkodnak szárnyukkal, —

³⁹ «Gens nec callida, nec astuta.» TACITUS.

⁴⁰ The Wanderer, the Etilé's song. *Codex Exoniensis*, THORPE kiadása.

zúzmara, hó száll le, — vegyest jégesővel. — És akkor jobban fáj — szíve nehéz sebe.» «Sokszor megfogadtuk, mondja egy másik — mind a ketten együtt, — hogy csupán a halál — választ el egymástól. — Most ez megváltozott, — barátságunk olyan, — mintha nem lett volna. — Itt kell laknom, messze — drága barátomtól, — szenvedések között. — Arra kényszerítnek, — hogy a lombos erdőn, — tölgyek alatt lakjam, — földalatti barlang mélyén. — Hideg ez a földház. — Bele fáradtam már. — Sötétek a völgyek, — magosak a halmok, — szomorú az ágak — tuskés kerítése, — nem öröm itt lakni.... — Barátaim, kiket — valaha szerettem, — földben vannak immár, — a sír hantja örzi. — És én hajnal előtt — egyedül bolyongok — tölgyek árnya alatt, — sötét barlangokban. — Annyiszor gondolok — uram halálára, — s gyötör nehéz bánat». A veszélyes életmód mellett s a folytonos fegyverforgatás közt nincs élénkebb érzélem, mint a barátság, s hathatósabb erény, mint a hűség.

Ha ily hatalmas vonzalmon és hűségen alapul a társadalom, úgy egészséges az állam és a házasság is. A lakomákon megjelennek a nők is a férfiak közt, komolyan és tiszteltetve.⁴¹ A nő beszél és meghallgatják; nem szükséges elrejteni, sem szolgaságban tartani, hogy féken tartásuk vagy megóvják. Személynek nézik és nem dolognak. A törvény megkívánja beleegyezését a házasságra, biztosítékokkal veszi körül s ellátja oltalmával. Örökölhet, birtokolhat, hagyományozhat, megjelenhet a törvényszék előtt, a grófság gyűléseiben, a nép véneinek nagy gyülekezetén. A királyné s több más hölgy neve több ízben föl van jegyezve a Witanagemot okmányáiban.

⁴¹ BROWLUF, 48. TURNER, III. 68. *Pictorial history*, I. 340.

A törvény és a szokások egymás mellé helyezik a férfiúval, kihez szíve csatolja. Van Alfrédnál ⁴² egy hitves képe, mely tisztaságban és emelkedettségben utoléri mindazt, mit a modern finomságok kitalálhatnak: «Nőd most értted él, egyedül értted. Ez okért semmit sem szeret, csak téged. Eléggé el van látva mindenféle földi javakkal, de valamennyit megvetette, egyedül értted. Elhagyta valamennyit, mert téged nem bírt velök. Távollétedben azt hiszi, hogy mindaz semmi, a mivel bír. És így, irántad való szerelemből, eleped s csaknem meghal könnyeitől és bánatában.» Már az *Edda* legendáiban látjuk Sigrunt Helgi sírjánál, s «épen annyi örömmel, mint Odin falánk karvalyai, midőn tudják, hogy a mészárlás meleg zsákmányt készített számukra», akar aludni karjaiban és meghalni végül koporsója fölött. Nincs itt semmi hasonló azon szerelemhez, melyet Franciaország, a Provence, Spanyolország és Görögország kezdetleges költeményeiben találunk. Hiányzik belőle minden vidorság, minden kellemesség; a házasságon kívül nem egyéb, mint vad vágy, mint állati ösztön. Sehol sem jelen meg bájával és mosolyával; nincs semmi szerelmi dal ez ős költészetben. Mert itt a szerelem nem multság és gyönyör, hanem odaadás és kötelezettség. Minden komoly, sőt sötét itt, a polgári társaságban épen úgy, mint a házasságban. Mint Germaniában, a búskomoly vérmérséklet szomorúsága és a barbár élet durvasága között, itt sem látunk mást uralkodni és cselekedni, mint az ember legtragikusabb tulajdonságait: a szeretet mély erejét s az akarat nagy hatalmát.

⁴² Alfred ezt BOETHIUS-tól kölcsönözte, de egészen átdolgozta.

Innen van, hogy a hős itt, mint Germaniában, valóban heroikus. Beszéljünk erről bővebben; költeményeik közül egy epos, a BEOWULF, csaknem teljesen fönmaradt számunkra. Íme, ezek a regék, melyeket a thánok, zsámolyaikon ülve, fáklyavilágnál hallgattak, mialatt fejedelmök sörét itták: meg lehet itt látni szokásaikat, érzéseiket, mint Homer *Iliás*-ában és *Odysseá*-jában a görögök szokásait és érzéseit. Beowulf nagy hős és lovag a lovagkört megelőzőleg, valamint a germán bandák vezérei feudális főnökök voltak a feudalismus megalapítása előtt.⁴³ «Bejárta a tengert, kezében meztelen kardjával, a vad hullámok és fagyos viharok közt, míg a tél dühe tombolt az örvénylő habokon; a tenger szörnyei, a tarka ellenségek a mélységbe húzták s megragadták szörnyű karmaikkal. De kardja és hadi bárdja levágta az utálatosakat. Az óceán nagy vadállatát lesujtotta keze, és kilenez tengeri szörnyet ölt meg.» Most visszajő a hullámokon keresztül az öreg Hrothgar király segítségére, a ki thánjaival leverten ül «a nagy, magas és boltozatos méhsör-teremben». Mert egy «undok idegen, egy mocsárlakó démon» Grendel, éjjel termébe nyomúlt, megragadott harmincz alvó nemest s barlangjába vitte holttesteiket; tizenkét éve már, hogy e «pokoli vadállat», e baromi és falánk teremtes, az Orkok és Ioták rokona, felfalja az embereket s «kiüriti a legjobb házakat». Beowulf, a nagy vitéz, fölajálja magát, hogy harcra száll Grendellel, egyedül, élet-halálra, kard és paizs nélkül, «mert az átkozott bőre nem törődik a fegyverrel», s csak azt kéri, ha elesik, vigyék el

⁴³ KEMBLE azt véli, hogy e költemény nagyon régi, talán egykorú az angol-szászok betörésével, de végleges egybeállításuk későbbi a VII. századnál. A személyek dánok.

véres testét, temessék el, jelöljék meg «nedves lakását»⁴⁴ és küldjék el főnökének, Hygelaknak «legjobb aczél-ingét».

Lefekszik a teremben, «bízva nagy erejében», s midőn felszáll az éji köd, megjön Grendel, kiszakítja kezével az ajtót, s megragadva egy harczost, «hirtelen szóttépi, harapja testét, kiiszsza ereiből a vért s darabonként felfalja». De most őt ragadja meg Beowulf, «könyökére támaszkodva». «Rengett a királyi terem. — A sör szerte ömlött... — Mindkettő dühös volt. — Kemény, zordon harczos. — Visszahangzott a ház. — Nagy csoda volt, — hogy az ivó terem — képes volt kiállni — a két harczos bika — lába dobogását — és a szép palota — nem roskadott össze. — Újra kitört a zaj. — Szörnyű rettegés volt — éjszaki dánokra — s a bástyán ülőkre, — hallani e bögést, — hogy az isten ellensége — gyászdalát dalolta, veresége dalát, — s jajgatott sebtől... — Halálos volt sebe — az átkozott szörnynek. — Nagy seb látszott vállán, — izmai kitépve, — csuklói recsegtek. — Beowulfnak jutott — a harcz győzedelme. — Halálos sebével — futva futott Grendel — mocsárbarlangjába, — gyászos tanyájára. — Jól tudta, hogy megjött — életének vége, — s betelt immár napjainak száma.»

Mert a csatatéren maradt keze, karja, válla; és a szörnyek tavában, hol elmerült, «felbugyogott a vértől dagadó hullám, a habok szennyes vizét föl kavarta a meleg méreg, a víz színét halál undokítá, s a buborék aludt vért vetett föl». — De hátra volt még egy másik szörnyeteg, anyja, «ki szintén a hideg árban, a vizek rémében lakott»; s éjjel előjövén, a meztelen kardok közül kira-

⁴⁴ Fen-dwelling.

gadta s felfalta Oeschert, a király legjobb barátját. Nagy jajveszeklés tört ki a palotában, s Beowulf újra felajálta magát. A barlang felé indultak, sivatag helyre, hol farkasok tanyáznak, a hegyfokok mellett, hol a szél zúg, «hol a hegyi patak, a halmok árnyában lerohanva, medret ásott a föld alatt». «A fák, gyökereiket a földbe vágva, a vízen át vetették árnyaikat. Éjjelenként csodát lehetett ott látni: tüzet a hullámok fölött.» A kutyáktól hajszott szarvas «inkább a parton hagyná életét», hogysesem e vízben rejtse el fejét. Csodás sárkányok, kígyók úszkáltak ott, s időről időre «megszólalt a kürt, haláldalt, szörnyű dalt harsogva». Beowulf a hullámok közé szökik, s a szörnyek között, melyek pánczéljába ütődnek, leszáll egész a szörnyeteg nőig, «az utálatos embergyilkos» mellé, mely karmai közé ragadva őt, barlangja felé viszi. Sápadt sугár fénylik ott, s ennek világánál színről színre látja «az örvény nőstény farkasát, a tenger hatalmas aszszonyát. — Ekkor neki rohan — harczi pallosával. — Végig subint kardja, — és az éles aczél — fején, feje körül — szörnyű csatadalt zúg.» De látva, hogy sem a kard éle, sem hegye nem hat be testébe, karjaiba szorítja s földhöz vágja, mialatt amaz «barna élű széles késével» aczélingén igyekszik áthatolni. Így hömpölyögnek, míg végre Beowulf észre vesz maga mellett, a fegyverek közt «egy győzelmes fegyvert, — óriási kardot, — melynek hű az ele, — jó és kész szolgálni, — óriások műve. — Kezébe ragadja — ezt a scylding harczos; — szörnyen, hatalmasan — forgatja a pallost. — Kétség'esésében — dühösen vág vele, — s keményen megsebzí — a szörnyeteg nyakát, — széttöri gerinczét — s az átkozott testet — átszegzi a szablya. — Leroskad a földre, — vértől ázik a kard. — Örül munkájának — a győzelmes vitéz. — Fé-

nyes sугár hat be, — világos a terem, — mint mikor az égen — szelíden tündöklök — a mennybolt lámpája.» Ekkor észreveszi Grendelt, halottan a terem egyik szögletében, és négy társa nagy nehezen fölemelve a szörnyeteg fejét, hajánál fogva a király házába hurczolják.

Ez volt első műve, ehhez hasonló egész élete. Miután ötven évig uralkodott országában, egy sárkány, melynek elrabolták kincsét, előjött a hegyek közül, s a sziget lakóit és házait «tűzhullámokkal» égette el. Ekkor «a nagyok oltalma — tiszta vasból tarka pánczél — készített magának», jól tudva, hogy a hárszárnyal nem lenne elég a tűz ellen. «De sokkal büszkébb volt — a gyűrtis fejdelem, — hogysen hadsereggel, — sok ezernyi néppel — induljon a szárnyas, — nagy szörnyeteg ellen. — Egymagában sem félt — ő ettől a harcztól. — Nem tartotta sokra — erejét, hatalmát — s haragját a szörnynek.» És mégis szomorú volt s kedve ellen indult útra, mert «közel volt a vége». Észrevesz egy barlangot, «földalatti odút — óceán hulláma, — habverdesés mellett. — Belseje teli volt — domború éekkel — és karpereczekkel. — Leült a hegyfokra — a harczias király, — s búcsút vett azoktól, — a kik tűzhelyének — társai valának; «mert öregsége daczára «népének oltalma» akar lenni. Fölkiáltott s a sárkány tüzet hányva előjött; a kard nem fogta bőrét, s a királyt láng fogta körül. Társai az erdőbe futottak, egyen kívül. Wiglaf volt ez, ki oda sietett a füstön keresztül, «jól tudva, hogy ellenkezik az ősi szokással, elhagyni a rokont, a fejedelmet, hogy gyötrelmeket szenvedjen s elessék a harcban». «Dühös lett a féreg, — az undok szörnyeteg, — láng tört ki belőle. — Égetőn és vadul — a király nyakába — vágta mérges karmát. — Kiszökött a vére, — az életnek vére, — hullámozva ömlött.» A király

és Wiglaf végre kardjaikkal ketté vágják a sárkányt. De a király sebe meggyuladt és feldagadt; tudta, hogy benne van a méreg, s köre ülve a fal mellett, nézte az «óriások művét, — mily erősen állott — szikla íveivel, — oszlopokra dőlve — az örökös barlang». Aztán így szólt: «Ötven tél hosszáig — voltam e nép ura. — Szomszédjaim között — nem volt olyan király, — a ki hadi néppel — reám mert támadni, — félelembe hozni. — Bölcsen uralkodtam. — Áruló nem voltam, — igaztalan esküt — soha sem esküdtem. — Örvendezhettek hát, — habár oda vagyok — halálos sebemtől... — Most menj, kedves Wiglaf, — keresd föl a kincset — a szürke kő alatt... — Ezt a kincstömeget, — bármily öreg vagyok, — vérem árán vettem. — Népemnek javára — lehet a szükségben. — Nagy öröömre van, — hogy halálom előtt — ily kincset szereztem — népeim számára. — Most már nem szükséges — többé itt maradnom.»

A tökéletes és igazi nagylelkűség ez, nem az a mesterkéltséget és túlzott, mely később fog elbukkanni a fecsegő írások és kalandgyártók regényes képzelődésében. A költés itt nincs nagyon messze a valóságtól, s érezzük az ember mozgását a hős alatt. Akármilyen esetlen e költészet, hőse nagy, mert egyszerűen és tettei által az. Hü volt fejedelméhez, azután népéhez; önszántából ment idegen földre, hogy mások szabadságáért feláldozza magát; haldokolva megfelelkezik magáról azon gondolatban, hogy halála hasznot hoz másokra. «Mindegyikünknek — mondja valahol — el kell jutnia e halandó élet végéhez. Gyakoroljon tehát mindenki, ha teheti, halála előtt igazságot.» Tekintsük mellette a szörnyeket, melyeket elpusztít, ez utolsó emlékeit az alsóbbrendű fajok elleni régi harcoknak s a kezdetleges vallásnak; tekintsük e veszedelmes

életet, a hullámok felett töltött éjszakákat, az ember erőfeszítését, ki harcban áll a vad természettel; tekintsük e győzhetetlen keblet, mely magához szorítja a vadállatok mellét; tekintsük ez óriási izmokat, melyek megfeszülve, egész darabokat tépnek ki a szörnyetegek húsából: s a legenda felhői közt és a költészet világában meg fogjuk látni a bátor férfiakat, kik a harezi düh s a vérmérséklet hevessége mellett, megkezdték egy nép letelepítését s egy állam alkotását.

V.

A régi angol világi költészetből semmi sem maradt fenn egy csaknem teljes költeményen s két vagy három töredéken kívül. A pogány, germán és barbár áramlat többi része vagy felakadt vagy elfojtatott, előbb a keresztény vallás bevitele, azután a norman francziák hódítása által. De a mi megmaradt, az is túlságosan elég, hogy kimutassa a fajban levő különös és hatalmas költői szellemet, s előre sejttesse bimbójában a virágot.

Ha valahol, úgy itt van mély és komoly költői érzés. Nem beszélnek, hanem énekelnek, vagy inkább kiáltanak. Minden apró versök egy-egy felkiáltás, és mennydörgés gyanánt tör ki; a harag vagy a lelkesültség reszketése emeli hatalmas keblöket, s hirtelen, önkénytelenül egy homályos, heves mondás vagy szó jön ajkaikra. Nincs itt művészet, sem természetes tehetség, hogy egymás után és rendben írják le valamely esemény vagy tárgy különféle részeit. Az ötven fénysugár, melyet minden dolog egymás után lövell egy rendes és kimért szellemben, itt egyszerre, egy égő és zavart tömegben hat be, hogy lökései és áradása által felbolygassa a szellemet. Hallgassuk

e harci dalokat, e valódi, szilaj, bős dalokat, melyek épen ama rettentő hangokhoz illettek; még ma is, e nagy távolságban, a különböző szokások és nyelv daczára, mintha tíz század mesgyéjén keresztül hallanók:

«Indúl a hadsereg.⁴⁵ — A madarak dalolnak. — Czirpel a tücsök. — Viszhangzik a hadi gerenda,⁴⁶ — megcsattan a dárda a pajzson. — Csillag a hold — felhők közepette bolyongva; — fölkelnek a bosszú művei, — melyeket e nép haragja — fog betölteni. . . . — Felhangzott ekkor az udvarban — a gyilkos csata moraja. . . — Megragadák kezeikkel — az öblös fa paizst. — Ketté hasították a koponya-csontokat. — Viszhangzottak a vár ormai, — míg a harczban — elesett Garulf, — legjobb, legnemesebb — a föld lakói között. — Garulf, Guthlaf fia. — Körülötte feküdt — halva sok derék vitéz. — Fenn kerengett a holló, — feketén, sötéten, mint a fűz levele. Villogtak a kardok, — mintha egész Finsburg — lángba borulna. — Soha sem hallottam — regét szebb csatáról.»

«Itt Athelstan király, — a grófok ura, — ki a nemesek közt — karkötőket osztogat, — s testvére vele, — Edmund, az Etheling, — ősi nemes törzs ivadéka, — éles kardjaikkal — sokat leöltek e harczban — Brunanburh mellett. — Átvágták a paizsok falát, — s kalapácsaikkal — lesújták a nemes lobogókat, — Edward fiai ök! — Leverték a futó skótokat, — és a hajók katonáit, — a csata-zajban, — harcztól melegedve. — De fenn, a magasban — a nap, a nagy csillag, — az isten ragyogó

⁴⁵ CONYBEARE: *Illustrations of anglo-saxon poetry*. A finsburgi csata. — Az angol-szász költemények teljes gyűjteményét GREIN adta ki.

⁴⁶ A dárda, a kard.

világa, — az örök isten fénye, — kora reggtől — megindult a föld felett, — míg végre elérte — esteli nyugtát. — Ott heverték a hősök, — lesújtva gerelylyel, — az éjszaki népek — áthatított paizsokkal, — s velök a skótok — fáradtan a szörnyű csatától... Nyomában hagyta Athelstan — a csatátér vijjogó madarait; — ott repked a holló, — holttesteken lakomázva, — a gyászos kánya, — a görbe csőrű fekete holló, — ott mászik a rekedt hangú béka, — ott száll a keselyű, — lesve fehér húst, — és a falánk sólyom, — a csaták kedvelője, — ott jár a szürke vadállat, — az erdei farkas.»

Minden kép itt. E szenvedélyes agyvelőkben nem jelennek meg meztelenül az események, valamely határozott szó száraz kifejezése alatt; mindegyik kíséretével hat oda be, hangokkal, alakokkal, színekkel, csaknem víziót idéz ott elő, teljes víziót, valamennyi indulattal, mely vele jár, örömmel, dühvel, lelkesüléssel, mely fentartja. Az ő nyelvökön a nyilak «Hela kígyói, melyek szarú-íjából pattannak ki», a hajók «tengeri nagy lovak», a tenger «a hullámok kelyhe», a sisak «a fej vára»; rendkívüli nyelvre van szükségök, hogy kifejezzék érzéseik erejét. Annyira fajul ez később, hogy idő haladtával Izlandban, hol a költés e nemét a végletekig vitték, midőn a hajdani ihletés kialudt és a természet helyére a művészetet tették, a skaldok már rendkívül erőszakolt, homályos jargont használnak. De akármilyen a kép, itt mint Izlandban, nagyon gyöngye, ha egyedül áll. A költők nem tettek eleget benső forrongásuknak, ha csak egy szóval fejezték ki. Egyre-másra visszatérnek eszméjökre és ismétlik: «A nap oda fenn! A nagy csillag! Az isten fényes világa! A nemes teremtmény!» Négyszer egymás után elképzelik s mindig más szempontból. Minden oldala

egyszerre feltűnik a barbár szemei előtt, és minden szó egy-egy rohama a fél-hallucinációnak, mely megragadta. Könnyű belátni, hogy ily állapotban minden lépésre megakad a szavak és eszmék rendes menete. A gondolatok nem ugyanazon módon követik egymást a vizionárius fejében, mint a nyugodt elmélkedőnél. Egyik szín a másikat idézi elő, egyik hangról a másikra megy át; képzelete a képek sorozata, melyek egymást követik, de nem magyarázzák. Nála a mondás gyakran visszatér és átalakul; az élő szót, azon pillanatban, a mint megjő, elkiáltja; egyik eszméről egy másik távoli eszmére ugrik át. Mennél inkább magán kívül ragadtatik a lélek, annál gyorsabban szökik át nagy közökön. Egy szökéssel bejárja láthatárának mind a négy tájékát, s egy pillanat alatt oly tárgyakat érint, melyeket egy egész világ látszik szétválasztani. Az eszmék össze-vissza keverednek itt; egyszerre, mintegy hirtelen visszaemlékezve, a költő felkapja gondolatát, melyet elhagyott, s beront vele abba, melyet épen kifejez. Lehetetlen lefordítani ezeket a visszásan szótt eszméket, melyek zavarba hozzák modern stylünk egész rendszerét. Gyakran nem is érthetjük;⁴⁷ nincsenek itt névelők, szócskák, azok a beszédrészek, melyek megvilágosítják a gondolatot, szabályos testté egyesítik az eszméket, mint az ész és logika mesterséges eszközei.⁴⁸ A szenvedély úgy bömböl itt, mint valami idomtalan vadállat, s ez minden;

⁴⁷ A legügyesebb tudósok, kik értik az angol-szász nyelvet, elismerik e homályosságot. L. TURNER, CONYBEARE, THORPE stb.

⁴⁸ TURNER, III. 261. Fordításaink, bármennyire betű szerint vannak, meghamisítják a szöveget; nyelvünk sokkal világosabb, sokkal logikusabb. E rendkívüli szellemi formát nem lehet másképp megérteni, mint elővenni a szótárt s tizenöt napig betűzni néhány angol-szász lapot.

rövid, szakadozott versekben emelkedik és szökdel; — nincs ennél barbárabb valami. HOMÉR szerencsés költészetében dúsan fejlődik terjedelmes elbeszélésekben, gazdag és hosszú képekben. Nem győz elég részletet találni tökéletes festménye számára; szereti nézni a tárgyakat, időzni körülöttük, élvezni szépségöket, ragyogó nevekkal ruházni fel; hasonlít ama görög lányokhoz, kik rútnak tartanák magukat, ha karjaikon s vállaikon nem ragyogna erszényök minden aranypénze, szekrényök valamennyi kincse; hosszú, mértékes versei úgy hullámoznak, mint bíbor köntös a joniai nap sugarában. Az éjszakiaknál durva kezek szűk mértékbe szorítják az eszméket; ha van is valami mérték, alig tartják meg; minden ékítés abból áll, hogy három szót választanak, mely ugyanazon betűvel kezdődik. Minden erőlködésük oda irányul, hogy a gondolatot valami elcsonkított felkiáltásba szorítsák.⁴⁹ A benső benyomás ereje, mely nem találva kivezető utat, megsűrűsödik, összehalmozódik s ez által megkétszereződik; a külső kifejezés zordonsága, mely az energiának s a benső érzés lökéseinek szolgálatában állván, csak arra törekszik, hogy azokat minden szabály és szépség dacára érintetlenül és eredetiségökben nyilatkoztassa ki: ezek az ő költészetök kiváló vonásai, s lesznek kiváló vonásai a rá következő költészetnek is.

⁴⁹ TURNER megjegyzi, hogy ugyanazon gondolat, melyet Alfred király előbb prózában, aztán versben fejez ki, az első esetben tizenhat szóból áll, a másodikban hétből. *History of the Anglo-Saxons*. III, 269.

VI.

Ilyen alkotású faj tökéletesen kész volt a kereszténységre; előkészítette rá komorsága, ellenszenve az érzéki, expansiv élet iránt, s a komoly és magasztos felé törő hajlama. Midőn az állandóbb életmód hosszú pihenőket engedett lelköknek s megkisebbitette a vad szenvedélyt, mely gyilkos vallásukat fentartá, maguktól hajlandók lettek valami új hitre. Már rég eltűnt a homályos messzeségben a nagy természeti erők határozatlan imádása, melyek örökké harcolnak, hogy lerontsák egymást, s újjá születnek, hogy harcoljanak. Az alakuló társadalom magával hozta a béke eszméjét s az igazságszolgáltatás szükségét, s a harci istenek enyészni kezdtek az emberek képzeletéből, épen úgy, mint a szenvedélyek, melyek azon isteneket teremtették. Másfél századdal a hódítás után,⁵⁰ megérkeztek a római hittérítők, litániákat énekelve s ünnepélyes menetben, élőkön ezüst kereszttel és képpel, melyre Krisztus volt festve. Nemsokára kijelenté Northumbria főpapja a nemesek jelenlétében, hogy a régi isteneknek nincs hatalmuk; megvallá, «hogy azelőtt nem tudta, mit imádott»; s ő maga volt az első, kezében a dárdával, ki a régi templom feldúlásához fogott. Más részről föl-emelkedett egy főnök a gyűlésben és így szólt:

«Emlékszel talán, oh király, valamire, a mi néha téli napokon meg szokott történni, midőn grófjaiddal és thánjaiddal asztalnál ülsz. Tüzed lobog, termed meleg, s kívül eső van, hó és vihar. Egy veréb jön ekkor s átrepül

⁵⁰ 596—625, AUG. THIERRY, I. 81. BEDA, 2. XII. Jobb Alfred király fordítását követni, mint BEDA latin szövegét.

a termen; egyik ajtón bejő, a másikon kimegy; az egy rövid pillanat, míg benn van, oly kellemes neki; nem érzi az esőt, sem a rossz téli időt; de e pillanat rövid, a madár eltűnik s a télből a télbe tér vissza. Ilyennek tartom én az ember földi életét, ama bizonytalan idő mellett, mely kívüle van. Rövid ideig vagyunk itt; de milyen az idő, mely utána jó, milyen az, mely előtte volt? Nem tudjuk. Ha tehát ez új tanból valami bizonyosabbat tanulhatunk erre nézve, méltó, hogy kövessük.»

Ez a nyugtalanság, ez érzése a végtelennek és homályosságnak mely *kívül* van, e komoly, szomorú ékesszólás — ezek képezik kezdetét a szellemi életnek; ⁵¹ nincs semmi ehhez hasonló a déli népeknél, melyek természetöknél fogva pogányok s csak a jelen étellel törődnek. Amazok, bármilyen barbárok, egyedül vérmérsékletök és éghajlatuk következtében azonnal elfogadják a kereszténységet. Igaz, hogy durvák, otrombák, gyermekesen babonások; képesek, mint Knut király, száz arany talentumon megvenni szent Ágoston karját; de megvan náluk az isten eszméje. A bibliai nagy, mindenható, egyedüli isten, ki a középkorban, eltakarva udvara és családja által, csaknem egészen eltűnik, ⁵² — náluk megvan, daczára az együgyű vagy groteszk legendáknak. Nem rejtik képét kegyes regények alá a szentek javára, sem női gyöngédségek alá a gyermek Jézus és a szűz anya előnyére. Magasztosságuk és szigorúságuk képesíti őket az isten megértésére; nem jönnek kísértetbe, hogy mint a művészi és fecsegő népek, kellemes vagy szép regékkel pótolják a vallást. Egy

⁵¹ JOUFFROY, *Problème de la destinée humaine.*

⁵² MICHELET, *préface de la Renaissance.* DIDION, *Histoire de Dieu.*

európai faj sincs oly közel, mint ők, fogalmaik egyszerűsége és ereje folytán, az ő s héber szellemhez. A lelkesült-ség természetes állapotjuk, és új istenök csodálattal tölti el őket, a mint régi isteneik dühvel töltötték el. Vannak hymnusaik, valódi ódák, melyek csupa felkiáltásokból állanak. Képtelenek megfékezni vagy megmagyarázni szenvedélyöket; kitör ez belőlök, s nem látszik egyéb, mint csupa elragadtatás a mindenható isten szemléletére. Egyedül a szív beszél itt, a nagy barbár szív. COEDMON, régi költőjük,⁵³ mint BEDA mondja, a legtudatlanabb volt és oly keveset értett a költészethez, hogy midőn a teremben hozzá jutott a hárfára, vissza kellett vonulnia, mert nem tudott úgy énekelni, mint társai. Egy éjjel az ólat őrizve, elaludt. Ekkor egy idegen jelent meg előtte, a ki valami dalt kért tőle, és a következő szavak jutottak eszébe: «Dicsérjük most — a mennyország örét, — és lelke szándokait, — az emberek dicső apját. — Mily csodálatosan — kezdte a teremtést — az örök Úr! — Megalkotta először — az emberek gyermekei számára — a mennyboltozatot, — a szent Teremtő! — Aztán az emberi nem öre, — az örök Úr, — a középső tájat, — a földet teremté, — a mindenható mester!» — Fölébredvén, visszaemlékezett e dalra s a városba ment, hol a bölcs emberek és Hilda apátnő elé vezették, kik meghallgatván őt, azt gondolták, hogy mennyei ihletet nyert, és szerzetessé tették az apátságban. Itt töltötte egész életét, a szentírást olvastatva magának, melyet szász nyelven magyaráztak neki, s melyen «kérődzött, mint a tiszta állat, és édes versekbe foglalta». Így születik a valódi költészet; az emberek az újjá született lélek egész megindulásával

⁵³ 680 körül. L. *Codex Exoniensis*, THORPE kiadása.

imádkoznak; térdre hullnak, imádják az istent; mentől kevesebbet tudnak, annál többet éreznek. Valaki azt mondta, hogy a legelső és legőszintébb hymnus ez az egy felkiáltás: «oh!» Ők sem beszélnek sokkal hosszabban; nem tesznek egyebet, mint egyre-másra, egyhangú hévvel ismételnék valami szenvedélyes, mély szót. «Te ki az égben vagy, — oltalmunk, segítségünk, — boldogságtól ragyogsz! — Minden meghajol előtted, — szellemed dicsősége előtt! — Mind egy szóval — Krisztushoz esengnek! — Mind azt kiáltják: — Szent vagy, szent vagy, — égi angyalok királya, — Urunk, — nagy és igaz — a te ítéleted, — és mindenütt uralkodik örökké — műveid számában.»

Rá lehet ebben ismerni Odin hajdani szolgáinak énekére; csak hogy most meg van nyírva fejök és szerzetes ruhát viselnek. De költészetök ugyanaz maradt; úgy gondolnak Istenre, mint egykor Odinra: rövid, összehalmozott, szenvedélyes képekben, melyek a cikázó vilámokhoz hasonlítanak; a keresztény hymnusok folytatását képezik a pogányoknak. Egyikök, Adlhem, városának hidján telepedett le, s felváltva harezai és világi dalokat s vallásos hymnusokat énekelt, hogy kortársait magához vonja és oktassa. Mindent úgy énekelt, hogy nem változtatta hangját. Van ezek közt egy temetési ének, melyben a halál beszél; egyike ez a legutolsó szász költeményeknek, mely a kereszténység legborzasztóbb oldalát tünteti föl, s egyszersmind az *Elda* legfeketébb mélyéből látszik kiemelkedni. A rövid mérték hevesen, gyors ütésekkel cseng, mint a lélekharang. Mintha hallanók tompa visszhangját, mely végigzúg a templomon, mialatt az eső a homályos ablakokat csapkodja, gyászos, megtépett felhők hömpölyögnek az égen, és a halott sápadt arczára szeg-

zett szemek előre érzik a nedves gödör borzalmát, hová a holtat vetni fogják az élők.⁵⁴

«Számodra ház épült, — mielőtt születted, — hajlék készült neked, — mielőtt elhagytad anyád méhét; — magassága nincs kimérve, — sem megszabva a mélysége, — nem fog bezárulni — hosszú nagy ideig, — míg oda nem viszlek, — hol örökre maradsz, — a míg meg nem mérlek — téged s a föld rögét. — Háza nem épült magasra, — még alacsonyabb lesz, — mikor benne lakol. — Alacsony az ajtó. — Nem magas a fala. — Teteje egészen — közel van melledhez. — Így fogsz lakni — a hideg, homályos, — a fekete földben, — a hol minden rothad. — Nincs kapu e házon, — sötét a belseje. — Itt léssz jó zár alatt, — kulcsa a halálnál. — Szörnyű ez a földház, — iszonyú ott lakni. — Itt fogsz lakni, — és veled a férgek. — Ide fognak tenni, — elhagyod barátaidat. — Nincs barátod, — a ki veled jönne, — a ki megkérdezze, tetszik-e lakásod? — A ki ajtaját kinyitná — és téged keresne! — Mert undok léssz nemsokára, — s iszonyú a szemnek.»

Festett-e TAYLOR JEREMIÁS ennél gyászosabb képet? A két vallásos költészet, a keresztény és a pogány, oly közel van egymáshoz, hogy félszégeiket, képeiket és legendáikat egészen egybe lehet olvasztani. BEOWULF történetében, mely egészen pogány, az isten úgy jelenik meg, mint egy hatalmasabb és nyugodtabb Odin, s ettől csak annyiban különbözik, a mennyiben egy megállapodott Bretwalda valami kalandor és vitéz bandita-vezértől. A skandináv szörnyek, az Asokkal ellenséges Ioták nem enyésztek el, csakhogy Kaintól s a vízözönbe fúlt óriások-

⁵⁴ CONYBEARE: *Illustrations*, 222.

tól származnak; ⁵⁵ az új pokol csaknem azonos a régi Nastronddal, «halálosan hideg, tele vérengző sasokkal és sápadt kígyókkal»; és az utolsó ítélet félelmes napja, midőn minden romba dől, hogy helyet adjon egy tisztább világnak, tökéletesen hasonlít az *Edda* végpusztulásához, «az istenek hajnalához», mely diadalmas újjászületésben és örök boldogságban végződik, egy «sokkal szebb nap alatt».

E természetes egyformaság következtében képesek voltak oly vallásos költemények írására, melyek valóban költemények; csak az tud hatalmas lenni szellemi műveiben, kinek személyes és eredeti érzései őszinték. Ha el tudják beszélni a bibliai tragédiákat, onnan van, mert lelkök tragikus és félig bibliai. Mint Izrael régi prófétái, verseikbe öntik vad hevöket, gyilkos gyűlöletöket, rajongásukat, testök és vérök minden rángásait. Egyikök, kinek költeménye csonkán maradt fenn, elbeszélte Judith történetét, mindjárt meglátjuk, mily ihlettel; csak egy barbár képes ily erős vonásokkal rajzolni a dözsölést, zsavajt, gyilkosságot, bosszút és harezot:

«Akkor Holofernest — feltüzelt a bor. — A vendég-teremben — kaczagott, kiáltott, — ordított és bömbölt, — s az ember fiai — távolról hallották, — mint kiált, mint ordít — a rettentő vezér, — kit feltüzelt a bor. — Az öblös kupákat — gyakran hordták körül — a padok mögött. — És a gonosz ember, — a zordon kincsosztó, — híveivel együtt — az egész napon át — bortól ittasultak, — míg végre eltelve — a földön hevernek — miként a halottak, — ő és a nemesség.»

⁵⁵ KEMBLE, I. k. I. könyv, XII. E fejezetben egész tömeg bizonyíték van összegyűjtve, melyből kitűnik a régi mythologia fennmaradása.

Az éj közeledtével parancsot ad, hogy vezessék sátorába «a magasztos szűzet, a tündér gyanánt ragyogó ifjú leányt;» aztán hozzá megy s ittasan ágyára rőskad. Megjött a pillanat «a teremő lánva, a szent nő számára».

«Megfogja a pogányt — hajánál erősen, — tagjainál fogva — rángatja csúfsággal. — És a gonosz — gyűlöletes ember, — hatalmába került. — A fonott hajú nő — vágta gyűlőlt ellenségét — a vöröslő karddal — míg nyakát levágta félig. — Így hevert a földön, — ájultan és holtra sebesülten. — Még nem volt meghalva, — nem egészen élet nélkül. — Ekkor hozzá vágott — a dicső erős nő — másodszor erősen — a pogány kutyához, — a míg véres feje — elgurult a földön. — Élet nélkül hevert — a gyalázatos test; — lelke az örvénybe sűlyedt — s elmerült mélyében, — kénkötől csepegve, — férgek örök martaléka. — Kinok között — nehéz bilincsekben — ég most a pokolban. — Halála után — homályba sűlyedve, nincs többé reménye, — hogy megszabaduljon — a férgek lakából. — Mert itt fog maradni — mindig és örökké, — vég nélkül, ezentűl — ebben a barlangban, — hol nincs öröm, remény.»

Ki hallotta ennél böszültebb kifejezését a kielégített gyűlöletnek? Midőn Chlodvig meghallgatá a Passiót, felkiáltott: «Mért nem voltam én ott frankjaimmal?» Hasonlókép, itt is fölébredt a régi harezi ösztön, a mint a héber harcokkal érintkezett. Mihelyt visszatér Judith —

«Hajnal keltén — kijöttek a szent városból — a sisakos férfiak. — Megdöngették pajzsukat, — hangosan bömböltek. — Örvendez e hangon — az erdők sovány farkasa, — és a vézna holló, — a hullára vágó madár; — ez is, az is erre — siet nyugat felől, — mert az emberek fiai — gondoskodnak róluk — hulla-lakomával. —

Erre reptül útján — a gyors emberfaló, a szürke tollú sas; — Hilda dalát zengi — görbe csőrével a kánya. — Csatára indulnak — a nemes harczosok, — pánczélosan, pajzsossal, — dagadó zászlókkal... — Szarú-ijaikról — nyilzáport röpítnek, — Hildának kigyóit. — Lenn a síkon tombol — a dárdák viharja. — Böszülten rohannak — a dúló harczosok. — Vezéreket talál — az elhajtott gerely... — Kik azelőtt túrték — idegenek gúnyját, — pogányok csúfságát, — kardjaikkal megfizettek — minden szenvedésért.*

Mindez ismeretlen költők⁵⁶ között van egy, kinek tudjuk nevét: COEDMON; talán maga ama régi COEDMON, ki az első hymnust költötte; mindenesetre hasonlít hozzá. Ez a bibliát barbár erővel és lelkesüléssel gondolva át, bizonyosságul szolgál arra, mily nagyszerű és rajongó érzéssel viseltettek e kor emberei új vallásuk iránt. Ez is énekel, mikor beszél; ha Noe bárkáját említi, ezeryi költői elnevezéssel ruházza föl: «az úszó ház, az úszó szobák legnagyobbika, a favár, a mozgó fődél, a barlang, a nagy tengeri szekrény» s több más. Valahányszor rágondol, bensőleg látja, mint valami gyors fényes jelenséget, és mindannyiszor más alakban, majd az iszapos habokon két «hullámszalag» közt ringatózva, majd elnyújtva a víz fölött roppant árnyékát, mely fekete és oly magas «mint egy vár», majd «üreges» bordái közé zárva az összehalmozott állatok nyüzsgő tömegét. Mint a többiek, ő is teljes szívéből harczol istenért; mint harczos, örül a pusztulásnak és diadalmnak; és midőn elbeszéli Pharao halálát, haragtól ittasan dadog, szeme elhomályosul, mert előnti vére. «Megrémült a népség, — rárohant a szörnyű ár. —

⁵⁶ GREIN, *Bibliothek der Angelsaechsischen Poesie.*

Az üvöltő szélvész — halálos dalt zúgott... — Vért okád a tenger, — jajgatás kel a hullámon... — Megkezdődött az örvény homálya... — Megfordultak — az egyiptomiak. Rémülve futottak! — Szívök közepéig — hatolt a rettegés. — Szívesen honába — tért volna a sereg. — Büszkesége megtörött. — Másodszor jő s megragadja — a szörnyű áradat. — Nem volt köztük egy sem, — a ki megszabadult, — nem volt egy harczos sem, — a ki házába tért. — A rettentő végzet — útjok közepén — zárta be hátulról. Hol azelőtt út nyílt, — a bösz tenger zúgott. — Elmerült a sereg. — Dagadtak a habok. — És a magas égből — vad vihar tört alá. — Jajgatott a sereg. — Fájó kiáltása — elenyésző hangon — a felhőkig hatolt. — Szörnyű zuhogással — száguld az óceán, — álmából ébredve. — Borzalom jő borzalomra, — úsznak a holttestek.»

Lüktetőbb-e, hevesebb-e, vadabb-e ennél az Exodus éneke? Ez emberek úgy tudnak beszélni a teremtésről, mint a biblia; mert a pusztulásról is úgy beszélnek, mint a biblia. Csak le kell szállniok lelkök mélyébe, s találhatnak ott oly erős indulatot, mely szellemöket egész a Mindenható színvonaláig emeli. Ez indulat megvolt már pogány legendáinkban is; COEDMON-nak, hogy elbeszélje a dolgok eredetét, nincs másra szüksége, mint visszaemlékezni a régi álmakra, melyek az *Edda* jóslataiban nyilatkoznak.

«Nem volt akkor semmi, — csak a homály, — mint a barlang mélyén; — de a roppant örvény — mélyen, sötétben tátongott, — Urától idegen, — forma, haszon nélkül. — A szigorú király — rávetette szemét — a gyászos mélységre. — Láttá, mint bolyongnak — a fekete felhők — nyugtalanul — a sötét, puszta ég alatt. — Először teremté — az örök Úr! — minden teremtmények Atyja! — A földet és az égboltot. — Magasra emelte —

az ég boltozatát, — s szörnyű hatalmával — megállapította — a föld roppant terét, — ő, a mindenható király!.. — Nem volt még a földön — viruló zöld pázsit; — csak a sötét, — örökhomályú óceán — fődte mindenfelől — a puszta utakat.⁵⁷

Így fog később MILTON beszélni, a héber próféták örököse, az utolsó skandináv látnok, kinek azonban, gondolkozásának kifejlesztésére, a latin nevelés és polgárosultság minden segédforrása rendelkezésére áll. És még sem fog hozzáadni semmit az eredeti érzéshez. A vallási ösztönt nem lehet megszerezni; a vérben van az és örököljük; így van a többiekkel is, első sorban a büszkeséggel, a fékezhetetlen, öntudatos erővel, mely föllázítja az embert minden uralom ellen, megkeményíti minden fájdalom ellen. MILTON sátánja már benn van COEDMONÉBAN, mint a kép a vázlatban; mert mindkettőnek mintája a fajban volt, és COEDMON eredetijét az éjszaki daliákban találta, mint MILTON a puritánokban.

«Miért könyörögnék — az ő kegyelméért, — miért hajolnék meg — engedelmeskedve? — Mint ő — úgy én is isten lehetek. — Föl, mellém — bátor társaim, — kik el nem hagytok engem e csatán! — Ti bátor szívű harczosok, — kik engem választottatok vezérül! — Dicső vitézek! — Valóban könnyű tette kelni, — ily katonákkal, — állást foglalni ilyen harczosokkal. — Buzgó barátaim, — teljes szívökből híveim ők. — Vezérok lévén, úr vagyok — e birodalomban, — nem kell már hízelegnem senkinek, — nem is leszek többé alattvalója!»

Legyőzik. Meg fog-e hajolni? Lesújtják «a szám-

⁵⁷ KEMBLE, I. 407, kimutatta az analogiát, mely e képek s az *Edda* megfelelő éneke között egészen a szavakig megvan.

kivetés városába, a sóhajok és keserű gyűlölet honába, az örök, undok éjszakába, melyet füst és vörös lángok szelnek át*; vajjon fog-e megbánást érezni? Először csodálkozik, kétségbe esik; de ez egy hős kétségbeesése:

«Ez hát a szűk hely, a hová uram zár? ⁵⁸ — Nagyban különbözik valóban — a többitől, a melyet ismerünk — ott fenn a mennyei hazában! — Oh vajha volna csak szabad kezem! — ha csak egy pillanatra szabadulnék, — egy téltre csak, én és hadseregem! — De vasbilincsek hálózna körül, — nehéz láncz tartja fogva testemet. — Ország nélkül vagyok. — Keményen fognak, szorosán lekötnek — a mély pokol bilincsei! — Alúl, felül nagy lángok gyúlnak itt, — nem láttam ennél undokabb tanyát. — Nem bágyad el e tűz soha, — a mély pokolból is kitör heve. — A gyűrű, mely körül fog, — a vasbilincs, mely marja húsomat, — nem enged mennem, — elállja útamat, — lábam kötözve van, kezem fogoly. — E helyre száműzött az isten engem!»

Mivel isten ellen semmit sem tehet, új teremtménye, az ember ellen fordul; annak, a ki mindent elvesztett, megmarad a bosszú; ha élvezheti ezt a legyőzött, boldog lesz, «édesen fog pihenni lánczaiban is». //

VII.

Itt megállapodott az idegen műveltség; a kereszténységén túl nem volt képes e barbár törzsbe semmi gyümölcsöző, élő ágot beoltani. Minden körülmény hiányzott itt, mely másutt megszelidítette a vad nedűt. A százok

⁵⁸ MILTON is így kezdi. Meglehet, hogy a tudós JUNIUS fordítása útján volt némi ismerete e költeményről.

Britanniát a rómaiaktól elhagyva találták; nem kerültek, mint szárazföldi testvéreik, magasabb polgárosultság befolyása alá; nem vegyültek össze a benszülöttekkel; mindig úgy bántak velök, mint ellenséggel vagy rabszolgával; farkasok gyanánt üldözték azokat, kik a nyugati hegyek közé menekültek; igavonó barmok gyanánt zsákmányolták ki azokat, kik a földdel együtt hatalmukba kerültek. Míg Gallia, Italia és Hispania germánjai rómaiakká lettek: a szászok, megőrizve nyelvöket, szellemöket és szokásaikat, Britanniában Germaniát alkottak Germanián kívül. Százötven évvel a hódítás után a kereszténység bevitele, a béke s a társadalom kezdődő állandósága némi irodalmat fejlesztett ki, és megjelent BEDA VENERABILIS, később ALCUIN, ERIGENA JÁNOS és néhány más; mint magyarázók, fordítók, mint a barbárok oktatói, kiknek törekvése nem az volt, hogy maguk találjanak fel, hanem hogy kiválogassák, összeszedjék, megmagyarázzák a nagy görög és latin encyclopædiából azt, a mi megfelelt kortársaiknak. De a dán háborúk széttiporták e gyöngénövényt, mely magától is elhervadt volna.⁵⁹ Midőn Alfred,⁶⁰ a szabadító, király lett, «nagyon kevés pap volt, úgymond, a Humberen innen, kik megértették latin imáikat, vagy bármit képesek lettek volna latinból angolra fordítani. A Humberen túl, azt gondolom, egy sem volt; oly keve-

⁵⁹ Ez írók maguk is érzik tehetetlenségüket és vénülésöket, BEDA, hat korszakra osztva a világtörténetet, az ötödiket, mely a babyloni fogság végétől Krisztus születéseig terjed, aggkornak nevezi; a hatodikat, a jelent, pedig: «aetas decrepita, totius morte saeculi consummanda», (a végelgyengülés kora, melyet az egész világ halála fog befejezni).

⁶⁰ Meghalt 901-ben, ADLHEM 709-ben, BEDA 735-ben. ALCUIN Nagy Károly alatt élt; ERIGENA Kopasz Károly alatt.

sen találtattak, hogy valóban egyetlen egy emberre sem emlékszem, ki a Themsetől délre képes lett volna rá, midőn átvettem a királyságot.» Megkísérté, mint Nagy Károly, alattvalóit oktatni, s használatukra több könyvet fordított szászra, különösen erkölcsi műveket, többek között BOETHIUS könyvét *De consolatione*; de ez a fordítás maga is közönségének barbarizmusáról tanúskodik. Átdolgozza a szöveget, hogy hallgatóinak értelméhez alkalmazza; BOETHIUS szép, kissé keresett, csiszolt, előkelő, klasszikus emlékekben gazdag versei, melyeknek finom és tömör nyelve SENECÁ-ra méltó, nála naiv, hosszú, vontatott és mégis szaggatott prózává lesznek, tündéri dajkameséhez hasonlóan, mely mindent magyaráz, újra kezdi s megszakítja a mondatokat, tízszer is megforgat egy-egy részletet; ennyire le kell szállnia, hogy színvonalára jusson ez új szellemnek, mely soha sem gondolkozott és semmit sem tud.

BOETHIUS szövege így hangzik:

Zokogva elhúnyt hitvese
Fölött a thrák jós egykoron,
Megindíták siralmai
Az erdőket, s megállíták
Az elfutó patak vizét,
A szarvas bátran megpihent
A bős oroslán oldalán,
Nem rettegé többé a nyúl
A daltól megbűvölt ebet;
A mint szívét a lángoló
Vágy egyre jobban égeté,
S mely minden győzelmet ült,
Őt meg nem enyhíté a dal:
A zordon istenek közé,
Az alvilágba indula.
Édes dalt hangoztatva itt
Lantjának zengő húrjain,

Miként az istennő kegye
 Ajkára adta ihletön,
 Elpanaszolta bánatát,
 El a kettős szerelmi gyászt,
 S dalán megindúl a pokol,
 Hallván, mily édesen eseng
 Az árnykirály irgalmaért.
 Elbámul a hármás kapus,
 Ez új dal úgy megbűvölé;
 A bosszú istennőinek,
 Kiktől a bűnös megremeg,
 Szemében gyászos könny fakad.
 Nem hajtja Ixion fejét
 Többé a rohanó kerék,
 S ki hosszú szomjtól epedett,
 Nem gondol vízre Tantalus.
 Nem tépi többé Tityus
 Máját a jóllakott keselyű.
 Legyőzeténk — irgalmasan
 Így szól az árnyvilág úra.
 Adjuk hát vissza hitvesét,
 Kit megvásárolt éneke.
 De egy föltétel kösse meg:
 Míg el nem hagyja a pokolt,
 Ne pillantson reá szeme.
 Szerelmesnek törvényt ki szab?
 Nagyobb törvény a szerelem.
 Hajh! az éj végéhez közel
 Orpheus Eurydicét
 Látá, elveszté, megölé.

(III. k. 12. metrum.)

«Történt hajdan — így szól az átdolgozás, — hogy egy hárfás volt az országban, melyet Thraciának neveztek; ez a föld Görögországban volt. E hárfás rendkívül jó volt. Orpheusnak hívták. Volt egy nagyon jó felesége, ezt Eurydicének hívták. Akkor az emberek azt kezdték mon-

dani e hárfásról, hogy oly jól tud a hárfán játszani, hogy hangjára a fák táncoltak s a kövek mozogtak, és hogy a vad állatok oda futottak és mellette maradtak, mintha meg lettek volna szelidítve, oly csendesen, hogy akkor sem mozdultak, ha emberek vagy ebek mentek feléjük. Azt is mondják, hogy a hárfás neje meghalt s lelkét a pokolba vitték. Ekkor a hárfás nagyon szomorú lett, úgy annyira, hogy nem maradhatott a többi emberek között; hanem kiment az erdőbe s leült a hegyeken, éjjel úgy mint nappal, sirva és hárfáját verve; ekkor az erdők megmozdultak és a patakok megálltak, a szarvas nem futott az orozlántól, sem a nyúl a kutyától; egyik állat sem érzett félelmet vagy gyűlöletet a másik iránt, oly édes volt a hárfa hangja. Ekkor úgy látszott a hárfásnak, hogy többé semmi sem tetszik neki e világon. Ekkor azt gondolta, hogy fölkereshetné a pokoli isteneket, s megpróbálhatná, hogy megszelidítse őket a hárfájával és visszakapja nejét.»

Így beszélnek, mikor gyermeki főbe akarnak átültetni valami gondolatot. BOETHIUS olvasói senatorok voltak, művelt emberek, kik a legkisebb mythologiai czélzást úgy értették, mint mi; Alfred kénytelen mind e czélzásokat elővenni, megmagyarázni, mint az atya vagy a tanító, a ki térdei közé veszi kis fiát, elmondva a neveket, tulajdonságokat, bűnöket, büntetéseket, melyekre a latin csak ráutal; de oly nagy a tudatlanság, hogy a tanító maga is oktatásra szorulna, a párkákat összetéveszti a furiákkal és Charonnak három fejet ad, mint a Cerberusnak. Végre Pluto előtt áll Orpheus:

«Miután sokáig és sokáig játszott hárfáján, akkor megszólalt a pokol lakóinak királya. És mondá: Adjuk e férfinak nejét. Mert megnyerte zenéje által. Akkor meg-

hagyta neki, hogy jól vigyázzon és ne tekintsen hátra, miután eltávozott, mert ha visszatekintene, elvesztené nejét. De az embereknek nehezen esik visszatartani szerelmöket, még ha képesek is rá. Hajh! hajh! Íme Orpheus elviszi nejét egészen addig, hol a világosság a sötéttséggel határos. Utána ment neje. Midőn a világosságra ért, hátra tekintett neje felé. Ekkor ez egyszerre elveszett reá nézve.»

Nincs ez elbeszélésben semmi kecs, semmi finomság, mint az eredetiben; elég bajába kerül Alfrednek, hogy megértesse magát. Mivé lesz kezei közt a nemes platói erkölcesstan, JAMBlicus és PORPHYRIUS ügyes magyarázata? Minden nehézkessé válik. Nevükön kell itt nevezni a dolgokat, oda kell irányozni az emberek szemét a látható, kézzelfogható gondolatra. Még talán ez is nagyon magas rájuk nézve :

«Ez a mese megtanít minden embert, ki futni akar a pokol sötéttségétől s az igaz jó világosságára jutni, hogy ne tekintsen vissza régi bűneire, hogy újra úgy elkövesse ezeket, mint előbb. Mert mindenki, a ki készakarva azon bűnök felé fordítja lelkét, melyeket azelőtt elhagyott, és újra gyakorolja, annyira kedvére lesznek, hogy többé nem gondol elbagyásukra és minden régi javát elveszti, ha újra meg nem javul.»

A prédikáció épen hozzáillik a thán hallgatóságához; a dánoknak, kiket Alfred karddal térített meg, világos erkölcsi tanúlságra volt szükségök. Ha szabatosan fordították volna le számukra BoETHIUS végszavait, bután kimeresztik szemeiket és elalszanak.

Mert a műveletlen lélek minden tehetsége az erőben és érzéseinek őszinteségében fekszik. Ezen túl tehetetlen; a gondolkodás és okoskodás művészete magasan fölötte

áll. Ha égő lázuk elmúlik, elvesz vele minden szellemi tehetségök. Esetlenül és nehézkesen dadognak száraz krónikákat, melyek nem egyebek, mint történeti almanachok. Mint a parasztok, a kik munkájok bevégeztével, a kormos asztalra krétával ráírják, mikor volt inség, mi a gabona ára, milyen volt az időjárás, ki halt meg?⁶¹ Így van a bibliában is: a száraz krónikák mellett, melyek eldadogják a királyok neveit s a zsidó-mészárlásokat, ott látjuk a lelkesült zsoltárokat, az ihlett prophetiákat. Ugyanazon lyrai költő felváltva barom és lángész lehet, mert geniusa úgy megy és jön, mint valami betegség; nem az van hatalmában, hanem ő van amazéban.

«Az Úr 611-dik évében. Ezen évben Cynegills következett Wessex királyságában, s harmincz és egy télen át bírta azt. Cynegills Ceol fia volt, Ceol Cutháé, Cutha Cyuricé.

614. Ez évben Cynegills és Cwichelin harczra keltek Bamptonnál és megölték kétezer negyvenhat walesit.

678. Ez évben üstökös jelent meg augusztus hónapban, s három hónapon át minden reggel úgy ragyogott, mint a napsugár. — Wilfrid püspököt Everth király elűzte püspökségéből, s helyette két püspök szenteltetett föl.

901. Ez évben meghalt Alfred, Ethelwolf fia, hat nappal mindenszentek előtt. Az egész angol nemzet királya volt, kivéve azon részt, mely a dánok hatalmában volt. Harmincz télen át vitte a kormányt, másfél év hiján. Ekkor fia Edward vette át a kormányt.

902. Ez évben nagy csata volt Holmban a kentiek és a dánok közt.

1077. Ez évben kibékült a frank király és Vilmos,

⁶¹ INGRAM, *Saxon Chronicle*.

angol király; de ez nem sokáig tartott. Ez évben London leégett Nagyboldogasszony előestéjén, oly borzasztóan, mint még soha, mióta épült.»

Ily száraz egyhangúsággal beszélnek a szegény szerzetesek, kik Alfred után összeszedik és följegyzik a látható, kézzelfogható eseményeket; itt-ott elszórva néhány kegyes elmélkedés, egy-egy szenvedélyes fölbuzdulás, semmi egyéb. A tizedik században Edgard király nemesi birtokot adott egy püspöknek azon föltétel alatt, hogy szent Benedek latin monostori szabályait szász nyelvre fordítsa. Alfred maga csaknem az utolsó azon kor művelt emberei közt; és ő is, mint Nagy Károly, akaratereje és türelme által lett azzá. Hiában igyekeznek e kor nagy szellemei a régi szép polgárosultság romjaiba kapaszkodni és kiemelkedni a zürzavaros, szennyes tudatlanságból, melyben a többiek botorkálnak; csaknem egyedül emelkednek ki, a többiek mélyebbre süllyednek a sárban. Az emberekben az állat kerekedett fölül; a szellem nem találja helyét a lázadások közt, a vérszomjjal, a gyomor és az izmok vágyaival szemben. Még a kicsiny körben sincs sikere munkájának, a hol dolgozik. A minta, melyet választott, elnyomja s utánzásra ragadja; nincs más vágya, mint jól másolni; összeférezel egy csomó töredéket s elnevezi latin versnek; töri fejét, hogy kitanúlja a jó minták elismert fordulatait; nem viszi többre, mint emphatikus, romlott, hibáktól hemzsegő latinság gyártásáig. A mi az eszméket illeti, a legmélyebb elmék sem tesznek mást, mint leírják a holt írók holt tanait. Hittani és bölcsészeti kézikönyveket készítenek a szent-atyák után; ERIGENA, a legtudósabb, annyira megy, hogy az alexandriai metaphysika régi bonyolult álmaait adja elő. Nem lehet szóval kifejezni, mily magasan állnak e speculatiók és remi-

niscentiák a nagy barbár tömeg fölött, mely alant ordít és tombol. A hetedik században találkozik oly király is Kentben, a ki nem tudott írni. Képzeljünk néhány theologiai baccalaurenst, kik fuvarosok előtt értekezést olvasnak föl, nem párisi-fuvarosok, hanem olyanok előtt, a minők még ma is találkoznak Auvergneben vagy a Vogézek közt. E papok között, kik szorgalmas tanítványok gyanánt kedves íróik fejével gondolkoznak, s mint a collegium és a kolostor emberei, kétszeresen el vannak különítve a világtól, egyedül Alfred az, ki mint világi és gyakorlati szellemű ember, szász fordításai és versei által közönségének színvonaláig száll alá; és láttuk, hogy az ő törekvése is, mint Nagy Károlyé, hiábavaló maradt. Áttörhetetlen fal volt a régi tudományos irodalom és a jelen esetlen barbarizmus között. Képtelenek lévén a régi minta szerint idomulni, mivel mégis kénytelenek voltak rá, eltorzították. Az eszméket nem tudták átdolgozni, átdolgozták tehát a mértéket. Verselő kollégáikat a külforma mesterkéltége s a legyőzött nehézség érdeme által akarták elkápráztatni. Úgy mint a mi iskoláinkban a jó növendékek inkább CLAUDIANUS tudós metszeteit és symmetriáját utánozzák, mint VIRGIL könnyűségét és változatosságát. Bilincseket raktak lábaikra, s így futottak, hogy megmutassák erejüket. Magukra rakták a modern rím és a régi versmérték szabályait. Azonfelül még azt is kötelességökké tették, hogy mindegyik verset ugyanazon betűvel kezdjék, mint a megelőzőt. Némelyek, mint ADLHEM, négyszögű akrostichonokat írtak, melyekben ugyanazon vers volt elején, végén, s két oldalt jobbra-balra; úgy hogy a költemény az összes versek első és utolsó betűiből állt és valami szönyegdarabhoz hasonlított. Efféle különös irodalmi erömutatványok gépészekké tették a költöket, s bizonyítják

mennyire ellentétbe helyezték a műveltséget a természettel, megrontván egyszerre a latin formát és a szász szellemet.

E korlátan túl, mely a polgárosúltságot kérelmelhetlenül elválasztotta a barbarizmustól, volt egy másik nem kevésbé erős, mely a szász szellemet a latintól különítette el. A hatalmas germán képzelő erő, melyben a fényes és sötét víziók hirtelen összetorlódtak s egyes rohamokban öntöttek ki, ellentétben állt az okoskodó szellemmel, mely az eszméket szabályos sorozatban rendezi és fejt ki; úgy, hogy ha a barbárok, klasszikus kísérleteikben, megtartottak valamit eredeti ösztöneikből, nem hoztak egyebet létre, mint bizonyos torz, ijesztő szörnyeteget. Egyikök, ADLHEM, Ina király rokona, ki a város hidján egyszerre énekelt világi balladákat és szent himnuszokat, sokkal jobban át volt hatva a nemzeti költészettől, hogysen egyszerűen utánozta volna a régi mintákat, hanem latin verseit és prózáját fölékesítette az egész «angol pompával», mint WILLIAM OF MALMESBURY mondja. Épen mint ha egy barbár kiragadná a fuvolát Augustus palotaművészenek kezéből, s tele tüdővel bele fújna, mint valami bölényszarúba. A római szónokok és kormányférfiak józan nyelvét túlzott és össze nem függő képekkel terheli meg. Váratlan és különöz módon párosítja egymással a szavakat, vastagon színez és egész az utolsó skaldok rendkívüli és érthetetlen gallimathiasáig viszi. Valóban nem is egyéb, mint latinizáló skald, a ki új nyelvébe átvitte a skandináv költészet minden ékítését, többek között egy betűnek gyakori ismétlését; annyira megy ebben, hogy egyik levelében tizenöt szó kezdődik egymásután ugyanazon betűvel, úgy hogy e tizenötös szám kikerekí-

tése végezt egy görög barbarizmust is kever a latin szavak közé.⁶²

A többieknél is, például a legenda-íróknál gyakran lehet ez eltorzított latinságot találni, melyen a túlságosan erős képzelődés tett erőszakot. Még az oktatásban és a tudományban is ki-kitör a képzelő erő. ALCUIN a párbeszédekben, melyeket Nagy Károly fia számára készített, formulák gyanánt nemzeti költészetének rövid merész mondásait használja föl. «Mi a tél? A nyár számkivetése. — Mi a tavasz? A föld képirója. — Mi az év? A világ négyes fogata. — Mi a nap? A mindenség fénye, az égbolt szépsége, a természet kelleme, a nap dicsősége, az órák fölosztója. — Mi a tenger? A bátrak ösvénye, a föld határa, a folyamok fogadója, az esők forrása.» A mi több: oktatását találós mesékkel fejezi be a skaldok szokása szerint, a mint még most is lehet látni a barbár dalok régi kézírataiban. Ez a nemzeti szellem utolsó vonása, mely ha meg akar valamit érteni, elhagyja a száraz, világos, szabatos következtetést, bizarr, távoli, sokszoros képeket használva helyette, és szemlélettel pótolja az analysist.

VIII.

Ilyen volt ez utoljára jött faj, mely testvéreinek, a görög és latin fajnak süllyedése közt új polgárosodást hozott a világba, új jelleggel és új szellemmel. Sok tekintetben alatta, sokban ismét fölötte áll elődeinek. Erdők-

⁶² Primitus (pantorum procerum praetorumque pio potissimum paternoque praesertim privilegio) panegyricum poemataque passim prosatori sub polo promulgantes, stridula vocum symphonia ac melodiae cantilenaecque carmine modulaturi hymnizemus.

ben, mocsárok és hófuvatagok közt, kegyetlen és szomorú ég alatt, hosszú barbarizmusában, elhatalmasodtak durva ösztönei; vidám kedv, könnyű közlékenység, az összhangzó szépség érzése nem jutott osztályrészül a germánnak; flegmatikus nagy teste vad és merev, torkos és durva maradt; műveletlen szelleme hajlandó volt a vad-ságra, csökönnyös a kultúra iránt. Nehézkes és merev eszméi nem tudnak könnyedén, bőven, természetesen és önkénytelen szabályossággal kifejezésre jutni. De ez a szellem, melynek nincs érzéke a szép iránt, annál fogékonyabb az igaz iránt. A mély és éles benyomás, melyet a tárgyak reá tesznek s melyet még csak egy-egy kiáltással tud kifejezni, később meg fogja őt menteni a latin retorikától s a szavak rovására a dolgok felé fordítani. S mi több: az éghajlat és a magány kényszerítése, az ellenállás és az erőfeszítés megszokása folytán megváltozott eszményi mintája; a férfias és erkölcsi ösztönök kerekedtek fölül, különösen a függetlenség szüksége, a komoly és szigorú erkölcsök kedvelése, az önfeláldozásra és tiszteletre való képesség, a hősiesség kultusza. Ezek alapvonásai és elemei a polgárosodásnak, mely később fejlődik ugyan, de egészségesebb, s inkább az igazságon és jogoságon, mint a szépen és kellemesen alapul.⁶³ Mindenesetre, egész időig érintetlen maradt a faj, érintetlen a maga kezdetleges nyersségében; a Rómából jött műveltség sem nem fejthette ki, sem nem torzíthatta el. A kereszténység behatott ugyan hozzá, de csak természetes rokonságánál fogva, s nem változtatva meg eredeti szellemét. Jön még

⁶³ Islandban, a legvadabb tengeri királyok hazájában, nincs többé büntény. A börtönöket más czélokra használják; egyetlen büntetés a pénzbírság.

egy másik hódítás is, mely ezúttal nemcsak eszméket, hanem embereket is hoz magával. De a szászok, mint minden germán faj, erős és termékeny létökre roppantúl megszorodtak hat század óta; talán már két millióra mennek, míg a norman hadsereg hatvanezer emberből áll.⁶⁴ Hiába változtak át, hiába francziásodtak el e normanok, eredetileg maguk is rokonai a legyőzötteknek. Hiába viszik be szokásaikat és költeményeiket, s a nyelvbe egy harmadrészét a szavaknak: alapjában és lényegében mégis germán marad e nyelv; ⁶⁵ a nyelvtan önmagától, saját erejéből változik, épen úgy mint szárazföldi testvérei. Háromszáz év múltával a hódítók lesznek hódoltak; angolul beszélnek; az angol vérnek sikerült a házasságok által erőt venni ereikben a norman véren. Szóval, a faj szász marad. A hódítás után eltűnik ugyan a régi költői szellem, de csak úgy, mint a folyó, mely a föld alatt tovább folyik. Ötszáz év múlva ismét ki fog törni onnap.

⁶⁴ *Pictorial history*, I, 249. «Minden város, még a faluk is, melyek ma Angliában vannak, úgy látszik, mintha a szász korszak óta léteznének.... A mai parochiai felosztás csaknem változás nélkül olyan, mint a tizedik században.»

A *Doomsday-book* szerint TURNER háromszázezerre teszi a családfők számát. Ha minden család öt személyből áll, egy millió ötszázezer jö ki. Ezekhez járul ötszázezer, kik a négy éjszaki grófságra, Londonra és több nagy városra, a szerzetesekre és a falusi papságra esnek, kik nincsenek beszámítva..... E számokat azonban csak nagy óvatossággal lehet elfogadni, ámbár megegyeznek MACKINTOSH, GEORGE CHALMERS és több mások számításával. Sok tény bizonyítja, hogy a szász nép igen nagyszámú volt, aránytalanul nagyobb a norman népességnél.

⁶⁵ WARTON, *History of English Poetry*. Előszó.

MÁSODIK FEJEZET.

A NORMANOK.

- I. A hűbéres ember alakulása és jelleme.
- II. A normanok hadjárata és jelleme. — A normanok és szászok ellentéte. — A normanok francziák. — Ízlésük és építészetük. — Tudásvágyuk és irodalmuk. — Lovagjaik és mulatságaik. — Hadakozási módjuk és sikerük.
- III. A francia szellem. — Két fő vonása: az eszmék tisztasága és következetessége. — A francia szellem lélektani alkotása. — Prózai elbeszélések, a színezés és szenvedély hiánya, könnyűség és fecsegés. — Logika, természetes világosság, józanság, kecsesség és gyöngédség, finomság és gúny. — A rend és a kellem. — Mily fajta szépséget és mily nemű eszméket hoztak a francziák világra.
- IV. A normanok Angliában. — Helyzetök és zsarnokságuk. — Behozzák irodalmukat és nyelvöket. — Elfeledik irodalmukat és nyelvöket. — Lassankint megtanulnak angolul. — Lassankint az angol elfranciásodik.
- V. Francia könyveket fordítanak angolra. — Sir John Mandeville szavai. — Layamon, Robert de Gloucester, Robert de Brunne. — Angolul utánozzák a francia irodalmat. — Erkölcsi kézikönyvek, dalok, mesék, hőskötemények. — E francia műveltség csillogása, felületessége, üressége. — E feudális polgárosultság barbarizmusa és tudatlansága. — Oroszlánszívű Richárd és sir John Mandeville. — Az Angliába átültetett irodalom szegénysége. — Miért nem sikerült sem a szárazföldön, sem Angliában?
- VI. A szászok Angliában. — A szász nemzet szívóssága, és az angol alkotmány alakulása. — A szász jellem szívóssága, és az angol jellem alakulása.
- VII. A népies hősök ellentéte Franciaországban és Angliában. — Róka-mesék és Robin Hood-balladák. — Hogyan tartja fenn és készíti előre a szász jellem a politikai szabadságot. — A községi állapot ellentéte

Franciaországban és Angliában. — Sir John Fortescue elmélete az angol alkotmányról. — Hogyan tartja fenn és készíti elő a szász nemzet alkotmánya a politikai szabadságot. — Az egyház állapota, a reformatio előzői Angliában. — Plowman Péter és Wyclef. — Hogyan készíti elő a vallási reformot a szász jellem és a norman egyház állapota. — A nemzeti irodalom tökéletlensége és tehetetlensége. — Miért maradt sikertelen.

I.

Másfél századja múlt már, hogy a szárazföldön, az egyetemes süllyedés és fölbomlás közepett, új társadalom alakult és új emberek keltek föl. A bátrak végre egyesültek és szembe szálltak a normanokkal és a rablókkal. Megvetették lábukat a földön, s nagy szívök és karjaik erőfeszítésének sikerült a roskadozó dolgok ingatag chaosát megszilárdítani. A folyók torkolatánál, a hegyszorosokban, az elpusztult mocsárok szélein, minden veszedelmes helyen várakat építettek, mindenki külön, saját földjén, saját híveivel; úgy éltek, mint egy szétszórt, de éber hadsereg, váraikban táborozva, szövetségben, fegyverrel kezökben, szemközt nézve az ellenséggel. Félelmes nép alakult e fegyelem alatt; zordon szívvel athletai testben,¹ mely nem tudta eltűrni a kényszert, erőszakos tettekre

¹ Lásd például az első keresztes háború első elbeszéléseit: Gottfried övéig ketté hasít egy szaracént. — Palaestinában minden özvegy köteles volt hatvan éves koráig férjhez menni, mert egy hűbér sem maradhatott védő nélkül. — Egy spanyol vezér így szólt a harcz után kimerült embereihez: «Nagyon fáradtak és sebesültek vagytok; de jertek velem csatára ama másik csapat ellen; az új sebek, melyeket kapunk, elfeledtetik velünk a régieket.» — Ez időben, mondja a spanyol egyetemes krónika, a királyok, grófok és nemesek, hogy minden órában készen legyenek, azon terebben tartották lovaikat, hol nőikkel aludtak.

éhezett és állandó háborúra született, mert ehhez szokott gyermeksége óta; hősök voltak és rablók, a kik, hogy kijussanak magányukból, hadjáratokra indultak; Sici-liába, Portugalliába, Spanyolországba, Livlandba, Palæsti-nába, Angliába mentek, hogy meghódítsák a földet vagy elnyerjék a paradicsomot.

II.

Az 1066-ik év szeptember 27-én nagyszerű látvány tárult föl a Somme torkolatánál: négyszáz nagy vitorlás hajó, több mint ezer szállító esónak, és hatvanezer ember, a ki hajóra szállt. Hosszú esők után fölségesen emelkedett ki a nap; a trombiták harsogtak, égig hatott a fegyveres tömeg zajgása; a meddig a szem látott, a parton, a szélesen terjeszkedő folyón, s ezen túl a fényes, tágas tengeren, erdő gyanánt emelkedtek az árbo czok és vitorlák, s déli szél ringatta a roppant hajóhadat.² A nép, mely rajta volt, norvégiai származásúnak mondta magát, és azon szászok rokonának lehetett volna tartani, kik ellen most harcra indult. De volt köztük egy sereg kalandor is, kik mindenfelől, távolról és közletről siettek ide, éjszakeről és délre, Maine-ből és Anjouból, Poitouból és a Bretagne-ból, Ile-de-France-ból és Flandriából, Aquitaniából és Burgundiából,³ — s maga a nép, egészben véve, — *francia volt.*

² L. az *angol-norman krónikákat*, III. p. 4., melyeket THIERRY AGOSRON idéz. Magam is láttam e helyet és e vidéket.

³ A három támadó hadoszlopból, Hastingsnál, kettő a szövetségesekből állt. Különböen a krónikások nem tévednek e főpontban, s egyhangúlag mondják, hogy Angliát a francziák hódították meg.

III.

Hogyan történt, hogy megtartva nevét, megváltoztatta természetét, és minő átalakulások voltak azok, melyek a germán népből latint csináltak? Mert e nép, midőn Neus-triába jött, nem volt sem tulajdonképeni nemzet, sem tiszta faj. Csak banda volt, és mint ilyen, benszülött nőekkel házasodva, átvitte gyermekeibe az idegen vért. Skandináv banda volt, melyhez azonban hozzá csatlako-zott valamennyi bátor gazember és kétségbeesett boldog-talan, ki a meghódított országban barangolt;⁴ s így már ezáltal is idegen vért vett magába. Különben, ha a bolygó sereg már kevert volt, annál kevertebb lett megtelepedése után; békében, harcban járultak hozzá újabb meg újabb elemek, melyek átalakították eredeti véréét. Midőn Rollo, felosztva mérő zsinórral emberei közt a földet, fölkaasz-tatott minden tolvajt és azokat, kik segítségökre voltak: minden országból hozzá tódultak az emberek. A bizton-ság, a jó és «kemény» igazságszolgáltatás oly ritka volt, hogy egymaga elegendő volt egy országot benépesíteni.⁵ Rollo behívta az idegeneket, mondják a régi írók, «és egyetlen néppé tett annyi különböző természetű embert». Ez a halmaz barbár, menekült, rabló, kivándorlott gyar-matos oly gyorsan megtanulta a román vagy francia nyelvét, hogy Normandia második hercege dán nyelvre

⁴ Franciaország hercegét az Eure torkolatánál egy roueni halász, Rollo katonája gyilkolta meg. — Hastings, a híres tengeri király, egy troyes-vidéki munkás fia volt.

⁵ «A tizedik században — úgyimond STENDHAL — az ember két dolgot óhajtott: 1. hogy ne gyilkolják meg; 2. hogy jó bőr-ruhája legyen.» — L. FONTENELLE *krónikáját*.

akarván taníttatni fiát, kénytelen volt őt Bayeuxbe küldeni, a hol még használatban volt. A vért mindig a nagy tömegek alkotják, igen gyakran a szellemet és a nyelvet is. Innen volt, hogy átalakulásukban ezek is csakhamar hajlékonyakká lettek: az új faj gyors felfogású, eszesebb volt, mint szász szomszédjai a csatornán túl, és egészen picardiai, champagnei és ile-de-francei szomszédjaihoz hasonlított. «A szászok — mondja WILLIAM OF MALMESBURY — derekasan ittak, s éjjel-nappal mulatságokban pusztították jövedelmöket, s emellett megelégedtek nyomorúlt lakásaikkal: míg ellenben a francziák és normanok keveset költöttek szép és tágas házaikban, ételeik finomak, ruháik egész a keresettségig csinosak voltak.» Az előbbieket még nehezzé tett a germán phlegma, torkosak és iszákosak voltak, meg-megrázkódva a költői lelkesülés egy-egy rohamától; az utóbbiak könnyebbé válva az átültetés és vegyülés által, már érezték magukban a szellemi szükségletek fejlődését. «Láthattátok volna náluk, mint emelkednek templomok minden faluban, monostorok minden városban, melyek mind eddig ismeretlen stylben épültek», előbb Normandiában, majd nemsokára Angliában.⁶ Azonnal megjött ízlésök, vagyis azon vágy, hogy a szemeknek tessenek és új eszméket új formákban fejezzenek ki; köralakú ívek támaszkodtak egy oszlopra vagy apróbb oszlopok csoportjára; keceses párkányok fogták körül az ablakokat; az ablakrózsza még egyszerűen és a bokrok rózsájához hasonlóan nyílott, s a norman styl eredetien és kimérten kezdett fejlődni, helyet foglalva

⁶ *Pictorial history*, I. 615. A londoni, sarumi, norwichi, durhami, chichesteri, peterboroughi, rochesteri, herefordi, gloucesteri, oxfordi stb. templomok. — MALMESBURY.

a góth és román styl közt, amannak gazdagságát hirdetve, ennek szilárdságára emlékeztetve.

Az izléssel együtt épen oly természetesen és gyorsan fejlődött ki a tudás vágya is. A népek olyanok, mint a gyermekek; egyiknél a nyelv könnyen oldódik, és az értelem korán fejlődik; másnál a nyelv nehezen mozdul, az értelem későn jő meg. A normanok gyorsan nevelkedtek, francia módra. Ők voltak az elsők Franciaországban, kik a francia nyelvet megtisztították, megállapították és olyan jól írták, hogy még ma is értjük törvénykönyveiket és költeményeiket. Másfél század alatt annyira kiművelődtek, hogy a szászokat «tudatlanoknak és otrombáknak» találták, mint ORDERICUS VITALIS mondja. Ezt használták ürügyül arra, hogy kiűzzék őket az apátságokból és minden jobb egyházi javadalomból. És valóban ez ürügyeknek is bevált, mert ösztönszerűleg gyűlöltek a buta nehézkességet. A hódítás és János király halála közt ötszázötvenhét iskolát állítottak Angliában. Henri Beaulerc, a hódító fia, tudományos nevelésben részesült; II. Henrik és három fia szintén; az idősebb, oroszlán-szívű Richard, költő volt. Lanfranc, az első norman canterburyi érsek, éles logikus volt és ügyesen értekezett a valóságos jelenlét fölött; utódja, szent Anselm, a század első gondolkozó feje, az isten lételének új bizonyítékát fedezte föl, s megkísérté bölcsészetivé tenni a vallást, a mennyiben az ész útján akart a hithez vezetni; bizonyára nagy gondolat volt ez, kivált a tizenkettedik században, s gyorsabban már nem lehetett haladni. Igaz, hogy ez a tudomány a scholastika volt, és a borzasztó foliánsok több szellemet öltek meg, mint a mennyit tápláltak; de mindenki úgy fog hozzá, a mint tud; és a syllogismus, habár latin, habár theologikus, mégis gyakorlása az érte-

lemnek és bizonyítéka a szellemnek. A szárazföldi apátok közül, kik Angliában letelepednek, egyik könyvtárt állít fel; a másik iskolát alapít s tanítványai által előadatja «szent Katalin játékát;» a harmadik síma latinsággal epigrammokat ír, melyek «oly élesek, mint MARTIALÉI». Ezekben talál gyönyörűséget az értelmes faj, mely eszmék után vágyik, készséges és hajlékony szellemű, melynek tiszta gondolkozását nem homályosítja el, mint a szász agyvelőket, az ittasság káprázata, a falánk, tele gyomor göze. Szeretik a társalgást, a kalandok elbeszéléseit. Latin krónikásaik, HENRY OF HUNTINGTON, WILLIAM OF MALMESBURY mellett, a kik már meggondolt emberek, s nemcsak elbeszélni, de néha ítélni is tudnak, vannak rímes krónikáik is, a nép nyelvén, mint GEOFFROY GAIMAR, BENOIT DE SAINTE-MAURE, ROBERT WACE munkái. És ne higyjük, hogy versíróik fukarkodnának szóban vagy részletekben. Tudnak csevegni, regélni, kitűnő beszélők, ügyes nyelvűek és soha sem akadnak meg. Nem dalnokok, épen nem; költeményeikben úgy, mint krónikáikban a beszéd legerősebb oldaluk. Ők voltak az elsők, a kik a *Roland-dal-t* írták; ezenfelül egész tömeget Nagy Károlyról és lovagjairól, Arthurról és Merlinről, a görögökről és rómaiakról, Horn királyról, warwicki Guyról, valamennyi fejedelemtől és valamennyi népről. Troubadourjaik úgy, mint lovagjaik, két kézzel markolnak be a gallok, frankok, latinok közé, keletre, nyugatra száguldanak a kalandok tág mezejére. A kíváncsisághoz szóltak, a mint a szászok a lelkesüléshez beszéltek; s hosszú, világos és folyékony elbeszéléseikben megnyhították a germán és breton hagyományok élénk színeit; harcokat, meglepetéseket, páros csatákat, követségeket, szónoklatokat, meneteket, szertartásokat, vadászatokat, szóval változó és mulatságos

eseményeket kíván fürge és kalandozó képzelő erejük. Eleinte, a *Roland-dal*-ban, még tartózkodó; nagy léptekkel jár, de csakis jár. Nemsokára megnőnek szárnyai: az epizódok szaporodnak; hemzsegnak az óriások és szörnyetegek; a valószínűség eltűnik; a varázsló dala költeménynyé nyúlik a troubadour ajkán; képes volna beszélni, mint a régi Nestor, őt, akár hat évig egyfolytában, a nélkül, hogy elfáradna, vagy megállna. Negyvenezer vers nem is sok fecsegő kedvöknek; a fajnak könnyű, termékeny, kíváncsi, regélő szelleme van; atyáik, a gallok, megállították az utazókat, hogy újságokat halljanak tőlök, s abban volt büszkeségök, mint unokáiknak, hogy «jól tudnak harcolni és kellemesen beszélni».

A lovag-költeményekkel együtt vannak lovagjaik is; első sorban, igaz, csak azon okból, mert izmosak, és az erős ember szereti az által mutatni erejét, hogy leüti szomszédjait; de ezen kívül ide járul a hírvágy és becsület is. Ez az egy szó, a becsület, megváltoztatja a háborúzás egész szellemét. A szász költők gyilkos dühnek, vak örültségnek festették, mely megrázza a húst és a vért s felkölti a ragadozó állat ösztöneit; a norman költők úgy írják le, mint harczjátékot. Új szenvedélyt hoznak bele, a hiúságot és a lovagiasságot; Guy de Warwick Európa valamennyi lovagját kiüti nyergéből, hogy megérdemelje a szigorú és gögös Felicia kezét. A harczjáték maga nem egyéb, mint szertartás; igaz, hogy egy kissé durva, mert karok és lábak törnek el benne, — de egyszersmind ragyogó és francia; ügyességgel és bátorsággal tündökölni, az öltönyök és fegyverek fényét ragyogtatni, tapsot nyerni s a nőknek tetszeni: mindez oly emberekre mutat, a kik hajlandóbbak a társulásra, többet tartanak mások véleményére, kevesebb bennök a személyes szenvedély,

menttek a lyrai ihletésektől és vad lelkesülestől, más szellemök van, mert más gyönyörökre hajlandók.

Ezek azon emberek, kik most Angliában kötnek ki, hogy új erkölcsöket, új szellemet vigyenek oda; lényegben, nyelvben, szellemben francziák, úmbár sajátos és táj-vonásokkal; valamennyi közt a leggyakorlatiabbak, nyereségvágyók, számítók, katonai idegekkel és lendülettel, de egyszersmind ügyvédi fogásokkal és furfangokkal; hősök, a kik jövedelmező kalandok után járnak; a kik bejárták Siciliát, Nápolyt, s készek elmenni Konstantinápolyig, Antiochiáig, de csak azért, hogy földet hódítsanak, vagy pénzt szerezzenek; furfangos politikusok; a kik Siciliában a legtöbbet ígérőnek ajánlják föl vitézségöket; és képesek a kereszties háborúk kellő közepén üzleteket végezni, mint például Bohemund, ki Antiochia előtt keresztény szövetségeseinek éhségével üzérkedik, s a várost csak azon föltétel alatt nyitja meg előttök, ha számára megőrzik. Rendszeres és kitartó hódítók, tapasztaltak a közigazgatásban és termékenyek az írásmunkákban, mint Vilmos, a ki képes volt ily hadjáratot és sereget szervezni, erről lajstromot vezetni, és egész Angliát telekkönyvében (*Domesdaybook*) fölmérni... Tizenhat nappal a hastingsi kiszállás után már kézzelfoghatóan látható volt a két nemzet ellentéte.

A szászok «egész éjjel ettek és ittak. Látni kellett volna, mily esztelenül tomboltak, ugráltak és énekeltek», zajos, durva vigadozással.⁷ Reggel karók mögött szorították össze a nehéz gyalogság tömött sorait, és nyakukba akasztott bárdokkal várták a támadást. Az eszes normanok a paradicsommal és pokollal is számolni akartak

⁷ ROBERT WACE, *Roman de Rou.*

és részökre nyerni az istent. ROBERT WACE, történet-írójok és földijök, épen oly kevéssé van eltelve költői ihlettel, mint ök harczy lelkesüléssel, s a csata előtti estén épen oly prózai és világos szellemű, mint ök.⁸ Így volt a

8 Et li Normanz et li Franceiz
Tote nuit firent oreisons,
Et furent en afficions,
De lor péchiés conféz se firent
As proveires les regehirent,
Et qui n'en out proveires prèz,
A son veiziu se fist conféz,
Pour ço ke samedi esteit
Ke la bataille estre debevit.
Unt Normanz a pramis e voé,
Si com li cler l'orent loé,
Ke a ce jor mez s'il veskeient,
Char ni saunc ne mangereient.
Giffrei, èveske de Coustances,
A plusors joint lor pénitances.
Cli reçut li confessions
Et dona li béneiçons.

Taillefer ki moult bien cantout
Sur un roussin qui tot alout,
Devant li dus alout contant,
De Karlemaine e de Rolant,
E d'Oliver et des vassals
Ki moururent à Roncevals.
Quant ils orent chevalchié tant
K'as Engleis vindrent aprismant:
«Sires, dist Taillefer, merci
Jo vos ai languement debvez,
Tut mon servise me debvez,
Hui, si vos plaist, me le rendez:
Por tout guerredun vos requier,
Et si vos voil forment preier,
Otreiez mei, ke jo n'i faille,
Li primier colp de la bataille.»
Et li dus répont: «Je l'otrei.»
Et Taillefer point à desrei.

esatában is. Legnagyobb részt íjászok és lovasok voltak, ügyes és fürge katonák. Taillefer, a bűvész, ki azt a szerencsét kérte ki magának, hogy az első csapást tehesse, dalolva ment elől, igazi francia önkénytes módjára, mindenféle mesterséget mutogatva. Az angolok elé érve, háromszor a levegőbe dobta dárdáját, azután kardját, s mindannyiszor öklével fogta fel; és Harold nehézkes gyalogosai, kik nem tudtak egyebet, mint bárdjaikkal ketté hasítani a vérteket, «elbámultak s egymás közt azt mondták, hogy ez varázslat». Vilmos pedig húsz okos vagy furfangos tette közt olyan két számítást követett el, mely e nagy zavarban minden bajból kirántotta. Azt parancsolta íjászainak, hogy a levegőbe lőjjenek; a nyilak megsebeztek sok száznak arczát és kilőtték Harold szemét. Ezután futást színlelt; a szászok, örömtől és haragtól ittasan, elhagyták sáncaikat, és az ellenséges lovasság dárdáiba rohantak. A háború további folyama alatt nem tudtak egyebet tenni, mint apró bandákban fölkelni, dühösen harcolni és magukat lemészároltatni. Az erős, heves, durva faj vad bika gyanánt veti magát ellenségére; de a normandiai fürge vadászok ügyesen megsebzik, leverik és igába hajtják.

Devant toz li altres se mist,
 Un Englez féri, si l'ocist,
 De sos le pis, parmie la pancee,
 Li fist passer ultre la lancee,
 A terre estendu l'abati.
 Poiz trait l'espée, altre féri.
 Poiz a crié : «Venez, venez !
 Ke fetes vos ? Férez, férez !»
 Donc l'unt Englez avironé,
 Al séennu colp k'il ou doné.

Robert Wace.

IV.

Micsoda hát tulajdonképen e franczia faj, mely fegyvereivel és műveltségével ily fényesen lép be a világba és oly uralkodásra van hivatva, hogy például keleten minden nyugati népnek a frank nevet adják? Miben áll az új, leleményes szellem, mely az egész középkori polgárosodásnak eszközévé lesz? Minden szellemben van egy elemi cselekedet, mely szakadatlanul ismételve, elkészíti szövetét és megadja színét; akár városban, akár falun él az ember, akár művelt, akár műveletlen, akár aggastyán, akár gyermek, arra fordítja életét s arra használja erejét, hogy *felfogjon egy eseményt vagy egy tárgyat*; ebből áll eredeti és örökös eljárása; hiába változtatja helyét, hiába jő vissza, halad előre, hiába változtatja vagy hosszabbítja útját, — minden mozdulata mégsem egyéb, mint e láncozatos lépések sorozata; úgy hogy a legkisebb változás a kezdetleges lépés nagyságában, gyorsaságában vagy biztosságában, az egész menetet átalakítja és kormányozza, mint az első bimbó alkata határozza meg a fa egész lombzatát s kormányozza tenyészetét.⁹ Midőn a franczia fölfog egy eseményt vagy tárgyat, ezt gyorsan és *tisztán* fogja föl; nincs benne semmi belső zavar, semmi megelőző forrongása a zavart és erőszakos eszméknek, a melyek végül megsűrűsödve és alakot öltve egy kiáltásban törnek ki. Értelme épen oly ügyesen és gyorsan mozog, mint tagjai; tüstént, minden erőltetés nélkül megragadja gondolatát. De csakis ezt ragadja meg; s elmellőzi mind ama mély, bonyolódott elágazásait, me-

⁹ A typosok e fogalma alkalmazható az egész physikai és erkölcsi természetre.

lyekkel a gondolat másokba hat be; nem törődik velök, nem gondol rájok; elvázolt, letép, ujjhegygyel érint — s ennyi az egész. Meg van fosztva, vagy ha jobban tetszik, mentve van azon hirtelen félvizióktól, melyek megrázzák az embert s egy pillanat alatt nagy mélységeket és távolságokat tárnak föl előtte. Ez a belső megrázkódás, mely képeket idéz föl; a franczia nem érzi e megrázkódást, s így nem is alkot képeket. Megindulása csak felületes; hiányzanak nagy sympathiái; nem érzi a tárgyat úgy, a mint van, nagyban és egészen, hanem csak részenként, futólagos, felületes ismerettel. Innen van, hogy egy európai faj sem oly kevésé költői, mint ez. Hősköteményeik a lehető legprózaibbak. Nem mintha nem volnának elég nagy számmal: a *Roland-dal*, *Garin de Loherain*, a *dán Ogier*, a *nagylábú Bertha* — és a többi, egész könyvtárra való; sőt az erkölcsök is harcziasak, a lelkek üdék, van bennök lelemény, nagyszerű eseményeket beszélnek el; és mégis mind ennek dacára oly bágyadtak, mint a fecsegő norman krónikások. Kétség kívül HOMÉR is, midőn elbeszél, épen oly világos, épen úgy fejleszt, mint ők; de a rózsás ujjú hajnal, a tág keblű lég, az isteni és tápláló föld, a földet rázó óceán pompás képei minden pillanatban hintegetik bíboros színeiket az elbeszélés és harczok közé, s a bőséges nagyszerű hasonlatok, melyek felfüggesztik az elbeszélést, oly népre mutatnak, mely hajlandóbb a szépet élvezni, mint egyenesen a tárgyra térni. De itt csak tények vannak, mindig csak tények, semmi egyéb. A franczia tudni akarja, megöli-e a hős az árulót, nőül veszi-e hölgyét a szerető? Nem szabad sokáig föl-tartóztatni, sem költészettel, sem festésekkel; fürgén halad a kifejlés felé, s nem késlekedik sem a szív álmainál, sem a vidék pompája előtt. Elbeszélésében nincs semmi ragyo-

gás, semmi szín; stylje egészen meztelen, nincsenek benne képletek; elolvashatunk tízezer verset a régi költeményekből, a nélkül, hogy egy képletre találjunk. Nyissuk föl a legrégibbet, legeredetibbet, legékezzőlőbbat, a *Roland-dal-t* — a legmeghatóbb helyen, midőn Roland meghal. Az elbeszélő meg van indulva, s nyelve mégis ugyanaz marad, egyszerű, hangsúly nélkül; annyira hajlandók a prózára s ép annyira meg vannak fosztva a költői ihlettől. Nem találunk egyebet, mint az indokok kivonatát, az események lajstromát, a leverő vagy vígasztaló mozzanatok lánczolatát.¹⁰ Semmi más! Ez emberek

¹⁰ Ço sent Rollans que la mort le trespent,
 Devers la teste sur le quer li descent ;
 Desuz un pin i est alet curant,
 Sur l'herbe verte si est culchet adenz ;
 Desuz lui met l'espée et l'olifan ;
 Turnat sa teste vers la païene gent ;
 Pour ço l'at fait que il voelt veirement
 Que Carles diet e trestute sa gent,
 Li gentilz quens, qu'il fut mort conquérant.
 Cleimet sa culpe, e menut e suvent,
 Pur ses pecchez en puroffrid lo quant.

Li quens Rollans se jut desuz un pin,
 Envers Espagne en ad turnet sun vis,
 De plusurs choses a remembrer le prist.
 De tantes terres cume li bers eunquist,
 De dulce France, des humes de sun lign,
 De Carlemagne sun seignor ki l'nurrit.
 Ne poet muer n'en plurt et ne susprit.
 Mais lui meisme ne volt mettre en ubli.
 Cleimet sa culpe, si priet Dieu mercit :

« Veire paterne, ki unques ne mentis,
 Seint Lazaron de mort resurrexis,
 Et Daniel de lions guaresia,
 Guaris de mei l'anme de tuz perilz,
 Pur les pecchez que en ma vie fis. »

látják magát a dolgot vagy cselekményt, s ennél maradnak. Az eszme tiszta, világos, egyszerű marad, s nem idéz föl más képet, hogy összevegyüljön vele, színeződjék vagy átalakuljon. Száraz marad; egymás után fogja föl a tárgy részeit, és soha sem foglalja össze, mint a szászok, egy rögtöni, szenvedélyes, fényes félvizióba. Semmi sem ellenkezik inkább szellemökkel, mint az igazi dalok és mély hymnusok, minőket az angol szerzetesek templomaik alacsony bolthajtása alatt énekelnek. E szaggatott, homályos nyelv kivenné őket sodrukából. Nem képesek ily lelkesült rohamokra, ily túlságos megindulásra. Soha sem kiáltanak, csak beszélnek vagy inkább csevegnek, még azon pillanatokban is, midőn a dúlt léleknek nagy zavarában többé nem kellene gondolkozni és érezni. Így például egy mysteriumban a bélpoklos Amis egész nyugodtan kéri Amille barátját, ölje meg két fiát, hogy meggyógyuljon bajából, és Amille még nyugodtabban felel.¹¹

Sun destre guant à Deu en puroffrit,
 Seint Gabriel de sa main l'ad pris.
 Desur sun bras teneit le chef enclin,
 Juntas ses mains est alet à sa fin.
 Deus i tramitt sun angle cherubin,
 Et seint Michel qu'on eleimet del péril
 Ensemble ad els seint Gabriel i vint,
 L'anme del eunte portent en pareis.

(A Roland-dal, GESIS kiadása.)

¹¹ Mon très-cher ami débonnaire,
 Vous m'avez une chose dite
 Qui n'est pas à faire petite
 Mais que l'ont doit moult resongnier.
 Et nonpourquant, sanz eslongnier,
 Puisque garison autrement
 Ne povez avoir vraiment,
 Pour vostre amour les occiray,
 Et le sang vous apporteray.

Kedves drága jó barátom,
 Olyant kívánsz tőlem, látom,
 A mit nem könnyű megtenni,
 Jól meg kell azt mérlegelni.
 Ámde nem jó késlekedni,
 Mert valóban semmi más
 Nem lesz reád gyógyulás,
 Megölöm őket kedvedért,
 És elhozom neked a vért.

Ha valamikor énekelni próbálnak, akár az égben kívánjon az isten egy «magasztos, világos rondelt», nem hoznak egyebet létre, mint apró rímes okoskodást, mely épen oly bágyadt, mint a legszárazabb beszélgetés.¹²

Igaz isten, mily kitünő,
 S irgalommal telve
 Fenséged kegyelme.
 Mert jóságod jelenlevő
 Minden emberekre.
 Igaz isten, nagy vagy s dicső,
 Vágyainkat jól ismerő,
 Azért vetélkedve
 Törekszünk kedvedre.

Vigyük a végletekig ez irodalmat; tekintsük, mint a skaldokét, a sülyedés pillanatában, midőn túlhajtott hibái, mint a skaldoknál, durva nagyítással mutatják azon szel-

¹² *Vraiz Diex, moult est excellente,
 Et de grant charité plaine,
 Vostre bonté souveraine.
 Car vostre grâce présente,
 A toute personne humaine,
 Vraiz Diex, moult est excellente,
 Puisqu'elle a cuer et entente,
 Et que à ce désir l'amaine
 Que de vous servir se paine.*

lemi irányt, mely létre hozta. A skaldok a galimatiasba estek; ezek a fecsegésben és laposságban vesznek el. A szász nem tudott uralkodni rajongásán; a francia nem tudta feltartóztatni nyelve gyorsaságát. Nagyon hosszadalmas és nagyon világos, a mint a szász nagyon homályos és nagyon rövid volt. Az egyik túlságosan fölindult és elragadtatott; a másik mértéktelenül magyaráz és fejleszt. A tizenkettedik századtól fogva az elnyújtott hősköltemények harmincz-negyvenezer verses rhapsodiákká és psalmodiákká lesznek. Beleszól a theologia is; a költészet végtelen, tőrhetetlen litániává lesz, melyben a vég nélkül ismételt, magyarázott, kifejtett eszmék, a megindulás, a lelemény minden hangja nélkül, tiszta, bágyadt víz gyanánt folydogálnak, s egyhangú rímeikkel álomba ringatják az épült olvasót. A tiszta, könnyű eszmék e siralmas túlbőségére találunk a tizenhetedik században is, azon irodalmi szószátyárkodásban, mely a nagy emberek árnyékában tenyészett. Ez a faj hiánya s egyszersmind előnye. E művészettel, mely első pillantásra önkénytelenül észreveszi és elkülönzi minden tárgy minden részét, lehet akár a levegőbe és örökké beszélni.

Ez volt a kezdetleges eljárás. Milyen volt további folyama? Itt a francia szellemnek egy új vonása jelenik meg, mely legbecsesebb valamennyi közt. Hogy megértsen valamit, szükséges, hogy a második eszme *határos legyen az elsővel*, különben kijő sodrából és megakad; nem tud rendetlenül szökdelni; nem tud máskép haladni, csak lépésről lépésre, egyenes úton; a rend vele született; első tekintetre, minden tanulmányozás nélkül felbontja és széttaglalja a legbonyolultabb tárgyat vagy eseményt, és sorban, természetes viszonyaik szerint egymás mellé helyezi darabjait. Hiába barbár még; értelme öntudat-

lanúl fejlődik. Nincs valami világosabb, mint régi meséik és első költeményeik stylje; észre sem vesszük, hogy az elbeszélő után megyünk, oly könnyű a járása, oly síma az út, melyen vezet, oly könnyedén és észrevétlenül siklik át egyik eszméről a másikra. Épen ezért tud olyan jól elbeszélni. Krónikásaik — VILLEHARDOUIN, JOINVILLE, FROISSART, — a próza föltalálói, oly könnyűséggel és világossággal írnak, melyet semmi sem közelít meg, és mindenek fölött oly kellemmel és kecsességgel, mely épen nem keresett. A kellem nálok nemzeti tulajdon, s azon velők született finomságból származik, mely irtózik a visszásságoaktól; ösztönszerűen visszariadnak az erőszakos lökésektől, az ízlésben épen úgy, mint az ész műveiben; azt akarják, hogy az érzések és eszmék szövetkezzenek, nem hogy összeütközzenek. Mindenütt e kimért, kiválóan finom szellemet mutatják.¹³ Óvatosan őrizkednek, nehogy valami szomorú tárgyban végletig vigyék a megindulást; kerülik a nagy szavakat. Emlékezzünk csak, mint beszéli el JOINVILLE hat sorban szegény bêteg papjának halálát, a ki be akarta fejezni miséjét és «azután többé nem énekelt és meghalt». Nyissunk föl egy mysteriumot, például Theophileét, a magyar királynőét: midőn el akarják égetni gyermekével, két kis verset mond «az édes harmatról, mely oly tiszta és ártatlan», és semmi többet. Vegyünk elő egy regét, akár drámaít is: midőn a vezeklő lovag, ki azt vállalá magára, hogy könnyeivel töltsön meg egy átalagot, meghal a remete oldala mellett, csak egyet kér tőle:

Ölelj körül karoddal engem,
Hadd haljak meg baráti keblen.

¹³ L. TAINE, *La Fontaine et ses fables*, 15. l.

Lehet-e meghatóbb érzelmet józanabb módon kifejezni? Azt kell mondani költészetökről, a mit némely képekről szoktak mondani: Ez semmiből készült. Van-e a világon gyöngédebb és kecsesebb valami, mint GUILLAUME DE LORRIS versei? Az allegoria beburkolja az eszméket, hogy elvegye túlságos világosságukat; az eszményi, félig átlátszó alakok körüllebegik a szerelmest; fényesek, bár felhők közt vannak, és a különféle érzelmi árnyalatok gyönyörei közt egész azon rózsáig vezetik, melynek «édessége betölti a síkot». Annyira megy e gyöngédség, hogy a champagnei Thibautnál, orleansi Károlynál cizomává, ízetlenséggé fajul. Nálok minden benyomás megvékonyul: az illat oly gyöngé, hogy gyakran érezni sem lehet; hölgyeik lábai előtt térdelve pajzán bókokat suttognak; udvariasan és szellemeesen szeretnek; ügyesen bokrétába kötik a «festett szavakat», az «üde és csinos beszéd» virágait; röptében meg tudják jegyezni az elfutó érzelmeket, a lágy búskomolyságot, a bizonytalan álmodozást; épen oly finomak, oly ékesszólók, oly szeretetre méltók, mint a tizennyolczadik század legkedvesebb abbái: annyira sajátja e fajnak a könnyedség, és ép oly készségesen megjelenik a középkor fegyverzete alatt és vérontásai között, mint az utolsó királyi udvar bókjai s pézsmailatú puhaságai közt! — Színeikben épen úgy feltalálható ez, mint érzéseikben. A természet nagyszerűsége nem ragadja meg őket, csupán szép tájait látják. A nő szépségét egyetlen szeretetreméltó vonással festik: «Kellemesebb, mint a májusi rózsa». Nem érzik a szívnek ama borzasztó zavarát, elragadtatását, rögtöni levertségét, melyet a szomszéd költészetekben találunk; illedelmesen azt mondják, hogy «a hölgy mosolyogni kezdett, a mi nagyon jól illett hozzá». Ha épen leíró kedvben vannak,

még hozzáteszik: «hogy édes és illatos lehellete volt», és teste oly fehér, «mint faágon a frissen esett hó». Ennél maradnak; a szépség tetszik nekik, de nem ragadja el őket. Kedvökre vannak a kellemes indulatok, de nem hajlandók az erős érzésekre. A lét alapos megifjodása, a lanyha tavaszi lég, mely megújít és megráz minden életet, őket csak egy-két kecses dalra ihleti; megjegyzik futtában, hogy «elmúlt már a tél, virágozik a galagonya és nyílik a rózsá»; aztán dolgukra mennek. Könnyű, gyorsan elfutó vidámság, a minőt egy-egy aprilisi tájkép szokott szülni. A regélő egy pillanatig ránéz a patak gőzére, mely körül fogja a fűzetet, a mosolygó ködre, mely fátyolt von a hajnalfényre, — egy refrain dúdol — s folytatja elbeszélését. Mulatni akar, ez a földolog. *M*

Az életben úgy mint az irodalomban a kellemest keresi, nem a gyönyörűséget vagy izgatást. Pajkos, és nem kéjes; nyalánk, és nem ingyencz. A szerelmet időtöltésnek tekinti, nem mámornak. Letépi, megízleli és ott hagyja, mint a szép gyümölcsöt. Azt sem kell feledni, hogy szemében az a gyümölcs legjobb oldala, ha tiltott gyümölcs. Örül neki, ha rászédhet egy férjet, megcsalhat egy kegyetlen nőt «s bocsánatot vél nyerni ezekért».¹⁴ Nevetni akar, ez legkedvesebb állapota, életének célja és feladata; különösen nevetni akar mások rovására. A fabliauk apró versei úgy ugrálnak és bukfencveznek, mint az iskolából kiszabadult diák; nem kímélnék semmi tiszteltet vagy tiszteletreméltót; csúffá teszik az egyházat, a nőket, a nagyokat, a szerzeteseket. Kötődő, csúfondáros őseinknél soha sem fogy ki a szó vagy tárgy, ha gúnyolódhatnak, s oly természetes ez náluk, hogy daczára a műve-

¹⁴ LA FONTAINE, CONTES, RICHARD MINUTOLO.

letlenségnek és a durva erkölcsöknek, épen oly finom gúnyolódók, mint a legfurfangosabbak. Ujjhegygyel érintik a nevetségest; zaj nélkül, egész ártatlan képpel csúfolódnak; styljök oly síma, hogy első tekintetre semmi gonoszságot sem látunk benne. Naivoknak hiszszük őket; olyanok, mintha vizet sem tudnának zavarni; csak egy elejtett szó mutatja, hogy titokban mosolyognak. A szamarat például főpagnak nevezik komoly külseje és prémes talárja miatt, a ki méltósággal «orgonázni» kezd. A történet végén a komikum finom érzésével vagyunk eltelve, s nem tudjuk, miként hatott belénk. A dolgot nem nevezik a maga nevéen, kivált a szerelemben; ránk hagyják, hogy kitaláljuk; épen oly ügyeseknek és furfangosoknak tartanak, mint önmagokat.¹⁵ Igaz, hogy van bennök elég gyomlálni vagy szépíteni való, de az alapvonások hasonlíthatatlanok. Midőn a róka a hollóhoz közeleg, hogy ellopja sajtját, képmutatólag, kegyesen és óvatosan lép föl s a genealogiával kezdi; fölemlíti a holló apját, «a jó don Rohartot, ki oly szépen énekelt»; dícséri hangját, mely «oly tiszta és édes».

«A világon legszebben dalolnál,
Ha dióevéstől tartózkodnál.»

A róka valódi Scapin, művész a leleményben, nem pedig egyszerű ingyencz; a csalást önnönmagáért szereti; élvezi felsőbbségét, hosszúra nyújtja gúnyolódását. Midőn Tibert, a macska, tanácsa szerint a harangkötélre akasztja magát, hogy harangozzon, egész ironiáját kifejti s nagy

¹⁵ Parler lui veut d'une besogne,
Où crois que peu conquerrerois
Si la besogne vous nommois.

élvezettel gyönyörködik benne: türelmetlennek mutatja magát; a szegény bolondot, kit lóvá tett, gögösnek nevezi; panaszkodik, hogy amaz nem felel neki, hogy a felhőkig akar szállni s a szentekkel találkozni. Elejétől végig ilyen a hosszú hős költemény; a gúny soha sem szünetel benne, és mindig kellemes marad. A róka oly szellemes, hogy mindent megbocsátunk neki.

A nevetés szüksége oly sajátos nemzeti vonás, hogy az idegenek nem értik és megbotránkoznak benne. E gyönyör semmiben sem hasonlít a physikai örömhöz, mely megvetésre méltó, mert durva; ellenkezően, élesíti az értelmet, és sok finom vagy darabos eszmének ad életet; a fabliauk tele vannak igazsággal a férfiakról s még inkább a nőkről, az alsórendű emberekről s még inkább a nagy urakról. Egy neme ez a bölcselkedésnek, mely lopva és merészen működik, daczára minden illendőségnek és hatalomnak. Nincs ennek semmi köze a nyílt satyrához, mely rút, mert kegyetlen; ellenkezően, jó kedvet idéz elő; tüstént lehet látni, hogy a gúnyolódó nem gonosz, hogy nem akar sebezni; csipése olyan, mint a méhfulánké, nincs mérge; egy pillanat múlva már reá sem gondol; szükség esetén önmagával is kész tréfát üzni; minden óhajtása abban áll, hogy önmagában és olvasóiban sziporkázó kellemes eszméket gyűjtson. Nem lehet-e már itt előre látni az egész francia irodalom kivonatát, a nagy költészet aléltságát, a próza gyors és tartós tökéletességét, mindazon műfajok kitünőségét, melyek a társalgást vagy az ékesszólást érintik; a módszer és az ízlés uralkodását és zsarnokságát; a kifejtés és elrendezés művészetét és elméletét; a kimértség, világosság, mulattatóság, csipősség adományát? A francziák megtanították Európát arra, hogyan kell az eszméket rendezni, meg-

mutatták Európának, melyek a kellemes eszmék: és ugyanezt fogják a tizenegyedik század francziái ötszáz éven keresztül először dárdával, azután bottal, végre vesszővel szászaiknak mutatni, erre fogják tanítani.

V.

Tekintsük a francziát, normant, anjouit, maineit, a ki erősen bekapcsolt vérttel, kezében karddal és dárdával, szerencsét meggy keresni Angliába. Elfoglalja valamelyik megölt szász lakhelyét, s letelepül ott katonáival és bajtársaival, a kiknek földet, házat, vámjogot ad, azon kötelezettséggel, hogy alatta és érette harczoljanak, mint fegyverhordók, lovászok vagy zászlótartók. Valódi szövetséget képeznek szemben a veszélylyel. Valóban, ellenséges, meghódított földön vannak; szükséges, hogy kölcsönösen fentartsák egymást. Mindegyik sietett valami erősített helyet, kastélyt vagy várat építeni, jó bástyákkal, szilárd kövekből, keskeny ablakokkal, lőrészekkel, párkányokkal, tele katonákkal.¹⁶ Azután Salisburyba mentek, számra hatvanezeren, mindnyájan földbirtokosok, kiknek legalább annyiok volt, hogy egy lovat s teljes fegyverzetet kiállítsanak; és itt, kezöket Vilmos kezébe téve, hűséget és segítséget fogadtak neki, a király pedig kijelenté, hogy «mindnyájoknak egyesülniök és összetartaniok kell, mint bajtársaknak», kölcsönösen segítve és oltalmazva egymást. Állandóan fölfegyverzett és hadi lábon álló gyaratot képeznek, mint a spártaiak a helóták közt, s ennek megfelelően alkotják törvényeiket. Ha valahol francziát

¹⁶ István király halálakor ezerszáztizenöt ily vár volt fölépülve.

találnak holtan, az illető canton lakói kötelesek kiadni a gyilkost, különben negyvenhét márka bírságot fizetnek.* Ha angol a halott, kötelesek ezt a helység lakói a holt legközelebbi négy rokonának esküjével bizonyítani. Jaj nekik, ha egy szarvast, vaddisznót vagy szarvasgímet elejtenek: a vadászati kihágásért kitolják szeméiket. A mit javaikból megtartottak, csak mint alamizsnát bírják, vagy adózási kötelességgel, vagy hűbér fejében. A szabad és birtokos szász «jobbágygá lett saját földének göröngyén»;¹⁷ a nemes és gazdag szász nő vállára norman szolga keze súlyosodik, a ki erőszakkal férje vagy szeretője lett. Vannak «egy sou-s», «két sou-s» szász polgárok, a szerint, a mennyi hasznot hajtának gazdáiknak; eladják, felfogadják, kihasználják őket, mint az ökröt vagy szamarat. Egy norman apát kiásatja szász elődeit s kidobhatja csontjaikat. Egy másik fegyveres embereket tart, kik kardéllal szedik ránczba a makacszkodó szerzeteseket. Képzeld el, ha tudjuk, ez új urak gögjét, a győzők, idegenek, gazdák gögjét, melyet az erőszakosságok megszokása táplál, a vadság, tudatlanság és a hűbéri élet hevessége gyarapít.

«Mindazt, a mit akartak — mondják a régi krónikások, — megengedettnek tartották. Derűre-borúra ontották a vért, kiragadták a kenyérfalatot a nyomorult szájából és elvettek minden pénzt, minden jószágot, minden földet».¹⁸ Például «a sík föld minden lakói nagy gondot fordítottak arra, hogy alázatosak legyenek Taillebois Ivo

* A régi angol márka 13 shilling- s 4 pennynek felel meg, körülbelöl 6 forint 60 kr. a mi pénzünk szerint. *A fordító.*

¹⁷ THIERRY, *Histoire de la Conquête de l'Angleterre*, II.

¹⁸ MALMESBURY, THIERRY, II. 20. 122—203.

előtt s ne szóljanak hozzá máskép, mint térdenállva; de jöllehet minden lehető tiszteletet igyekeztek neki megadni s megfizetni mindazt, a mivel tartoztak, sőt azon felül is, adóban és szolgálatban; mégis bosszantotta, kínozte, gyötörte, bebörtönözte őket, barmaikra uszította kutyáit . . . , kitörte igavonó marháik lábait és nyakát . . . , s szolgálkat az országútakon bottal és karddal támadta meg».

Ily szerencsétlenektől¹⁹ bizonyára nem volt kedvök a normanoknak átvenni semmi eszmét vagy szokást; megvetették őket, mint «durvákat és butákat». Úgy álltak közöttük, mint a spanyolok a tizenhatodik században amerikai alattvalóik közt; fölebbvalók lévén mind erejökre, mind műveltségökre nézve, jártasabbak a tudományokban, tapasztaltabbak a finom művészetekben. Megtartották szokásaikat és nyelvöket. Az egész látható Anglia, a királyi udvar, a nemesi kastélyok, a püspöki paloták, a gazdagok házai, minden francia volt; és a skandináv népek, melyeknek dalait a szász királyok még hatvan év előtt énekellették maguknak, azt hitték, hogy a nemzet elfeledte nyelvét és úgy bántak vele törvényeikben, mintha többé nem volna testvérök.

Így hát francia volt az irodalom, mely a csatornán túl fellépett,²⁰ és a hódítók gondoskodtak, hogy igazán francia legyen s megtisztuljon minden szász vegyülettől. Annaira ragaszkodnak ehhez, hogy II. Henrik nemesei

¹⁹ «A 652-ik évtől fogva — úgymond WARTON — szokásba jött az angol-szászoknál, hogy gyermekeiket a franciaországi monostorokba küldjék nevelőbe; és nemesak a francia nyelvet, hanem a modort is úgy tekintették, mint érdemet és a jó nevelés jelét».

²⁰ WARTON, I, p. 5. ED. PRICE, 1840.

Franciaországba küldik fiaikat, hogy megóvják a barbarizmusoktól. «Kétszáz éven át — mondja HYGDEN *Polychronicon*-jában — az iskolás gyermekek, minden nemzet szokásának ellenére, kénytelenek voltak elhagyni saját nyelvöket, francziára fordítani latin leczkéiket s francziául, készíteni gyakorlataikat». Az egyetemi szabályok arra kötelezték a tanulókat, hogy csak francziául vagy latinul tárgyaljanak. «A nemesek gyermekei már bölcsőjükben tanultak francziául; és a falusi emberek nagy buzgósággal tanulták a francia nyelvet, hogy nemeseknek látszasanak.» Annál inkább francia a költészet. A norman magával hozta troubadourját; Taillefer, a szemfényvesztő, a *Roland-dalt* énekelte a hastingsi csatában; egy másik szemfényvesztő asszony, Adeline, földbirtokot kapott a hódítást követő földosztásnál. A norman, a ki gúnyolja a szász királyokat, a ki kiásatja és kidobja a templomból a szász szenteket, csak a francia eszméket és verseket szereti. Francia versekbe szedi számára ROBERT WACE azon Anglia legenda-szerű történetét, melyet most hódított meg, és ama Normandia tételes történetét, hol még meg van vetve a lába. Lépünk be az apátságokba, hol a troubadourok énekelnek, «hol a papok ebéd és vacsora után a költeményeket, a királyságok krónikáit, a világ esodáit olvassák»,²¹ — csupa latin vagy francia verseket, latin vagy francia prózát találunk. Mi lett az angoltól? Homályba, megvetésbe jutott, csak a lecsapott *francklinok*,

²¹ Az oxfordi New-College alapítási szabályai. — A glastonburyi apátságban, (1247): *Liber de excidio Trojae, gesta Ricardi regis, gesta Alexandri Magni etc.* A peterboroughi apátságban: *Amyt et Amelion, sir Tristram, Guy de Bourgogne, gesta Otuelis, Merlin jóvendölései, TURPIN Nagy Károly-a, Troja romlása stb.* V. 5. WARTON, u. o.

erdei *outlawk*, a kanászok, parasztok, az alsóbb osztályok ajkain lehet hallani. Nem írnak többé rajta; észrevételül megváltozik a szász krónikában a régi nyelv, azután elenyésszik; maga a krónika egy századdal a hódítás után megszűnik.²² Azok, kiknek elég idejük és biztonságuk van olvasni és írni, francziák; számukra költenek és írnak; az irodalom mindig azok ízléséhez alkalmazkodik, kik élvezni és fizetni tudják. Még az angolok is francziául igyekeznek írni,²³ például ROBERT GROSTHEAD Krisztusról szóló allegorikai költeményében; PETER LANGTOFT *Angol krónikájában* és *Becket Tamás életében*:—HUE DE ROTHELAND *Ipomedon* költeményében; JEAN HOVEDEN és mások. Többen a vers első felét angolul írják, a másikat francziául: különös jele a befolyásnak, mely őket idomítja és elnyomja. Még a tizenötödik században is²⁴ többen adják magukat e szegény emberek közül ily munkára; a franczia nyelv az udvar nyelve, ebből származik minden költészet, minden előkelőség; a ki nem tud vele bánni, az pór kamasz marad. Úgy ragaszkodnak hozzá, mint régi tudósaink a latin versekhez; elfrancziásodnak, a mint ezek ellatinosodtak, erőszakkal és bizonyos félelemmel, mert tudják, hogy iskolás gyermekek és vidékiek. Egyik legjobb költőjük, GOWER, franczia művéinek végén alázatosan mentegetőzik, hogy nincs «franczia ékesszólása. — Bocssátságok meg — úgymond — hiszen angol vagyok.»

És mégis mindennek daczára nem vészett el sem a faj, sem a nyelv. A norman kénytelen megtanulni

²² 1154-ben.

²³ WARTON, I. 76—78.

²⁴ 1400-ban. WARTON, III. 248. GOWER 1408-ban halt meg franczia balladáit a XIV. század végéhez tartoznak.

angolúl, hogy parancsolhasson jobbágyainak. Szász neje angolúl szól hozzá; gyermekei dajkáiktól tanulják e nyelvet. Olyan ragadós ez, hogy kénytelen Franciaországba küldeni gyermekeit s így menteni meg a romlott nyelvtől, mely otthon fenyegeti. Nemzedékről nemzedékre erősebb lesz a ragály; beszívják a levegővel, vadászaton az erdészek, mezőn a bérlők, hajón a matrózok társaságában; mert ezek a durva, testi emberek bizony nem képesek az idegen nyelvet megtanulni; csupán nehézkességek súlya által rákényszerítik a többieket nyelvökre, legalább a mindennapi élet szavaiban. Hogy a tudományos szavak, a jogi nyelv, az elvont és bölcselmi kifejezések, röviden, mindazon szavak, melyek az elmélkedésre és a műveltségre vonatkoznak, francziák legyenek, ezt semmi sem gátolta, és így is történt; ez eszmék, e nyelv, felül maradtak a nagy közönség színvonalán, mely nem érhetett odáig s nem tehetett rajtok semmi változtatást; franczia maradt ez, romlott gyarmati tájszólás ugyan, melyet összeszorított fogakkal, görcsös torokkal ejtenek ki, «nem Páris, hanem Stradford-at-Bow módjára», — de azért mégis franczia marad. Ellenben mindazt, mi a szokásos cselekvényekhez, az érzéki tárgyakhoz tartozik, a nép, a szász nevezi el; ez élő szavak sokkal inkább bemélyedtek s meggyökereztek tapasztalatában, hogyses lemondhatna róluk, és így tőle származik a nyelv egész lényege.

Így lesz a norman lassankint kénytelen angolúl beszélni és érteni; igaz, hogy ez az angol nyelv elromlott, elfrancziásodott, de magva és származása mégis angol. De idő kellett rá, kétszáz év: csak III. Henrik alatt fejezi be alakulását az új nyelv, ugyanazon időben és módon, mint az új alkotmány, egyesülés és vegyülés által; a polgárok ugyanazon időben foglalnak helyet a parlamentben

a nemesek mellett, midőn a szász szavak megtelepülnek a nyelvben a francia szavak oldalán.

VI.

Így alakul a mai angol, egyesség és a kölcsönös megérthetés szüksége által. De gondolhatjuk, hogy a nemesek, bár az újonnan születő tájszólást beszélve, megtartották szívökben a francia eszméket és ízlést; Franciaország marad szellemök hazája, és a kezdődő irodalom nem egyéb fordításnál. Nem találunk mást, mint fordítókat, másolókat, utánzókat. Anglia távoli tartomány marad, mely oly viszonyban áll Franciaországhoz, mint harmincz év előtt az Egyesült Államok Európához; gyapotot visz ki és eszméket fogad be. Nyissuk fel sir JOHN MANDEVILLE *Útazásait*; ²⁵ legrégebb prózáirójuk ez, az angol VILLEHARDOUIN; könyve nem egyéb, mint fordítás a fordításból: ²⁶ «Tudjátok meg — úgymond — hogy e könyvet *latinból francziára* fordítottam, s aztán újra *francziából angolra*, hogy nemzetem minden fia megérthesse». Elő-

²⁵ 1356-ban írt, s 1372-ben halt meg.

²⁶ And, for als moch as it is long time passed that there was no general passage ne vyage over the sea, and many men desiren for to hear speak of the holy Lond, and han there of great solace and comfort, I, John Mandeville, Knight, all be it I be not worthy, that was born in Englund, in the town of Saint-Albons, passed the sea in the year of our Lord Jesu-Christ 1322, in the day of saint Michel; and hider-to have ben long time over the sea, and have seen and gone thorough many divers londs, and many provinces, and kingdoms, and isles.

And ye shull understand that I have put this book out of Latin into French and translated it agen our of French into English, that every man of my nation may understand it.

szőr latinúl ír, a papok nyelvén; azután francziáúl, az előkelő világ nyelvén; végre meggondolja, hogy honfiktársai, a bárók, addig parancsoltak szász parasztjaiknak, míg megszűntek normanúl beszélni, a nemzet többi része pedig soha sem is beszélt; angolra fordítja hát kéziratát s ráadásúl meg is magyarázza, tudván, hogy nem igen értelmes főkhöz beszél. «Történt egykor — mondja a franczia szövegben,²⁷ — hogy Mahomed egy kápolnába ment, hol egy szent remete lakott. Belépett a kápolnába, melynek igen kicsiny és alacsony ajtaja volt, és a kápolna is nagyon kicsiny volt; és akkor oly nagy lett az ajtó, hogy egy palota ajtajának látszott.»

Itt megáll, újra kezdi, jobban meg akarja magyarázni esatornán túli hallgatóinak és így mondja angolúl: «És mikor Mahomed belépett a kápolnába, mely kicsiny és alacsony jószág volt, és csak egy kicsiny és alacsony ajtaja volt, akkor a bejárás oly nagygyá kezdett lenni, oly tágassá és magassá, mintha valami nagy monostor bejárása vagy palota kapuja lett volna».²⁸ Látjuk, hogy bővít, és szükségesnek tartja többször egymásután ismételni ugyanazon gondolatot, hogy az angol agy képes legyen befogadni; gondolata elnyúlt, nehézkes lett s épen azért el is csúfult. Az új irodalom középszerű, mint minden másolat, és kevesebb érdemmel, több hibával utánozza szomszédját.

²⁷ Nyomt. 1487. — Csász. könyvtár.

²⁸ And at the desartes of Arabye he wente into a chapell wher a Eremyte duelte. And whan he entred into the chapell that was but a lytill and a low thing, and had but a lytill dor and a low, than the entree began to wexe so great and so large, and so high, as though it had be of a gret mynster, or the zate of a paleys.

Lássuk csak, mit fordítottak le maguknak a norman bárók: először is GEOFFROY GAIMAR és ROBERT WACE krónikáit,²⁹ vagyis Angolországnak saját korukig folytatott meseszerű történetét, lapos, rímes rhapsodiát, nem kevésbé lapos angol fordításban. Az első angol, ki ezzel kísérletet tett, LAYAMON,³⁰ ernelyi pap volt, kiben még

²⁹ Tudvalevő dolog, hogy WACE a maga «angol történetét» GEOFFROY DE MONMOUTH latin compilációjából merítette.

³⁰ Extract from the account of the Proceedings at Arthur's Coronation, given by Layamon, in his translation of Wace, executed about 1180.

That the king igeten hafde
 And all his mon-weorede,
 Tha bugan out of burhge
 Theines swithen balde.
 Alle tha kinges,
 And heore here-thringes,
 All tha biscopes,
 And alle tha clarekes,
 All the eorles,
 And alle tha beornes.
 Alle tha theines,
 Alle tha sweines,
 Feire iscrudde,
 Helde geond felde.
 Summe heo gunnen aeruen,
 Summe heo gunnen urnen,
 Summe heo gunnen lepen,
 Summe heo gunnen seeoten,
 Summe heo wraestleden
 And wither-gome makeden,
 Summe heo on velde,
 Pleouweden under seelde,
 Summe heo driven balles
 Wide geond the felde.
 Moni ane kunnes gomen
 Ther heo gunnen drinen.
 And wha swa mihte iwenne
 Wurthscipe of his gomene,

egészen meg volt csontosodva a régi nyelv. Néha sikerülnek rímei, néha nem; még egészen barbár és gyermek, képtelen egy eszmét következetesen kifejtteni; rövid, szaggatott, befejezetlen mondatokban dadog, mint a régi szájszok. Utána jönnek: ROBERT DE GLOUCESTER, szerzetes (1297 után); és ROBERT DE BRUNNE, kanonok;³¹ mindkettő ép oly ízetlen és világos, mint francia mintáik; ebben elfranciásodtak, átvették a faj jellemző vonását, vagyis azon tehetséget, hogy könnyedén beszéljenek el, megindulás nélkül lássák a megható dolgokat, prózai költeményeket írjanak, csevegjenek, kifejtsenek, s az egyforma hanggal végződő mondatokat valódi verseknek higyjék. A csatornán túli derék angol verselők úgy tesznek, mint normandiai vagy ile-de-francei mestereik:

Hine me ladde mide songe
 At foren than leod kinge ;
 And the king, for his gomene,
 Gaf him geven gode.
 Alle tha quene
 The icumen weoren there,
 And alle tha lafdies
 Leoneden geond walles,
 To bihalden tha duge then,
 And that folc plaecie.
 This ilaeste threo daeges,
 Swulc gomes and swulc plaeghs,
 Tha, at than veorthe daeie,
 The king gon to spekene
 And agaf his gode enihten
 All heore rihten ;
 He gef seolver, he gef gold,
 He gef hors, he gef lond,
 Castles, and claethes eke ;
 His monnen he iquende.

³¹ Meghalt 1339 körül. *A bűnök kézikönyve* cz. munkája 1303-ból van.

rímekkel rakják meg értekezéseiket és történeteiket, s ezeket költeményeknek nevezik. Valóban e korban az egész iskolai tudomány az útczára is leszáll, és JEAN DE MEUNG a *Rózsáról* szóló költeményében oly unalmas, mint a legunalmasabb tudós. Angliában pedig ROBERT DE BRUNNE versekben dolgozza át GROSTHEAD püspök *Kézükönyvét a bűnökről*. DAVIE ÁDÁM (1312 körül) versbe szed néhány szentírási történetet; HAMPOLE (1349 körül) a «lelkiismereti furdalásról» ír költeményt. Már a címek ásításra kényszerítnek; hát még a szöveg!

«Emberrt teremtett az isten kegye,
Hogy akaratját mindig megtegye;
Minden teremtmény több vagy kevesebb,
De köztük az ember legnemesebb.
Minden, mi van, érette van,
Alább meglátod biztosan».³²

Nem is hinnők, hogy ez költemény. Inkább lehetne prédikáczióknak nevezni; így megy tovább, részekre osztva, elnyújtva, világosan, üresen; az egész irodalom, mely körül fogja és hozzá hasonlít, fecsegése és világossága által bizonytságot tesz eredetéről.

De bizonytságot tesz más kellemesebb vonások által is. Itt-ott többé-kevésbé ügyetlen szökések láthatók a szellem birodalma felé; például egy szójátékkal tele bal-

³² Mankynde mad ys to do Goddus wille,
Und alle hys byddyngus to fulfille.
For of al hys making more and les,
Man most principal creature es.
Al that he made, for man lit was done,
As ye schal here after sone.

E darabok többnyire WARTON, ELLIS, THOMAS WRIGHT, RITSON műveiből vannak. A XVI. századig a helyesírás változó a szerzők és kiadók különfélesége szerint.

lada Richard román király ellen, ki a lewesi csatában fogságba esett. Itt nem hiányzik sem a báj, sem az édes-ség. Senki sem tudott a nőkhöz oly gyorsan és jól beszélni, mint a szárazföldi francziák, s e tehetségöket nem feledték el egészen, midőn Angliában letelepedtek. Tüstént észre lehet ezt venni azon módból, melylyel a madonnát ünneplik; a Nagyboldogasszony, a kegyes és szent szűz lovagias tisztelete tökéletesen más, mint a százszok bibliai érzülete; mint e kedves hymnusból is látszik: ³³

„Áldott légy, Nagyasszony,
 Keggyel vagy tele,
 Éden szép virága,
 Áldás kútfeje
 Áldott légy, Nagyasszony,
 Fényes szép világ,
 Benned van reményem,
 Éjen, napon át . . .
 Égi szép királynő,
 Légy te csillagom,
 E gonosz világban
 Minden útamon,
 Hogy véstől ne féljek
 A végső napon.”³⁴

³³ III. Henrik korából. *Reliquiae antiquae*. WRIGHT és HAL-LIWELL kiadása.

³⁴ Blessed beo thu, Lavedi,
 Ful of hovenne blisse,
 Swete flur of parais.
 Moder of milternisse
 Blessed beo thu, Lavedi,
 So fair and so briht;
 All min hope is upon the
 Bi dai and bi nicht . . .
 Bricht and scene quen of storre,
 So mi lilt and lere,

Csak egy lépés, egy nagyon kicsiny és könnyű lépés van a Boldogságos szüz e gyöngéd tisztelete és a szerelmi udvarlás érzései közt. Az angol rímelők megteszik e lépést, és midőn a földi nőket akarják dicsőíteni, itt is, mint az előbb, a francia eszméket és versformákat követik. Az egyik mindenféle drágakövekhez és virágokhoz hasonlítja kedvesét. Mások valódi, néha egészen érzéki szerelmi dalokat énekelnek: ³⁷

A tavasz két hónapja közt,
Mikor virágot hajt az ág,
És kedvet kap a kis madár,
Hogy elesattogja víg dalát:
Szívem szerelmi vágyra ébred,
A legszebb lányért epedek,
Csak tőle várok üdvösséget,
Bilinesre verte lelkemet.
Mily boldogság jut részemül!
Az ég áldása van velem.
Csak Alisont és senki mást,
Alisont szeretem.³⁴

In this false fikele world,
So me led and steore,
That ich at min ende dai
Ne habbe non feond to fere.

³⁵ A következő vers 1278 körül keletkezett. *Ritson's Essay on national Song. Ritson's ancient Songs.*

³⁶ Bytuene Mershe and Aueril,
When spray biginneth to springe,
The lutel foul hath hire wyl
On hyre lud to synge,
Ich libbe in loue — longinge
For semlokest of alle thyng
He may me blysse bringe,
Ich am in hire baundoun.
An hendy hap ich abbe yhent,
Ichot from heuene it is me sent.
From all wymmen my love is lent,
Lyht on Alysoun.

A másik így szól:

Mondd egy szóval, hogy szeretsz, én kedvesem,
 E világon senki más nem kell nekem.
 Drága lány, szerelmed boldoggá tehet,
 Édes esókod meggyógyítná szívemet.³⁷

Nem a déli éghajlat élénk és izzó képzelete ez? Tavaszról és szerelemről beszélnek, «a szép és kedves időről», mintha troubadourok volnának. A szennyes, füstös kunyhó, a fekete feudális kastély, hol az úr kivételével, mindnyájan össze-vissza hevernek a szalmán a nagy kőteremben; a hideg eső, a sáros föld annál kedvesebbé teszi a napfényt, a lanyha lég visszatértét.

Megjött már a nyár,
 Szólj kakukmadár:
 Pázsit zöldül, lomb fakad,
 Rét terem virágokat.
 Szólj kakuk, kakuk!
 Bárány béget, juh mekeg,
 Bögnek borjak, tehének,
 Bika tombol, őz cserjébe fut:
 Most dalolj kakuk!
 Kakuk! kakuk!
 Szépen szólsz kakuk;
 Szólj szünetlen,
 Egyre szebben,
 Szólj kakuk!³⁸

³⁷ Sucte lemmon, y preye the, of loue one speche,
 Whil y lyue in world so wide other nulle y seche.
 With thy loue, my suete leof, my bliss thou mihtes eche,
 A sue cos of thy mouth mihte be my leche.

³⁸ Sumer is i-cumen in,
 Lhude sing cuccu;
 Groweth sed, and bloweth med,
 And springth the wde nu.
 Sing cuccu, cuccu.

Ezek aztán mosolygó rajzok, talán még gazdagabbak és élénkebbek, mint az egykorú LORRIS VILMOS rajzai, mert a költőt a mezei élet szeretete támogatja, mely ez országban mély és nemzeti vonás. Mások, a kik inkább utánoznak, tréfákban tesznek kísérletet, minőket RUTE-BEUFNÉL és a fabliaukban találunk; vagy naiv gonosz-kodásokban³⁹ és satyrikus bohóságokban. Természetesen mindig az a fődolog, hogy a szerzeteseket csipkedjék. Minden francia vidéken, vagy a hol a francziákat utánozzák, az a kolostorok legszembetünőbb feladata, hogy pajkos és csipős regékre tárgygyal szolgáljanak. Milyen élet van a cocagnei apátságban, «a szép apátságban, mely tele van szürke és fehér barátokkal»

Csupa pástétom ott a fal,
Kövér pecsenye, drága hal;
Nincs semminek híján,
A mit szem száj kíván.
Fínom kalács a téglá benne,
Tornyát kövér pudding emelte.
Az éden szép s vidám lehet:
Cocagne százszorta kedvesebb.

A torkosság, a lakmározás hazája van itt. Ne feledjük, hogy «ifjú apúczák monostora» is áll mellette, a kik

Awe bleteth after lomb,
Llouth after calue cu,
Bulluc sterteth, bucke verteth:
Murie sing cucen,
Cucen, cucen.
Wel singes thu, cucen;
Ne swik thu, naner nu.
Sing, cucen, nu,
Sing, cucen.

³⁹ A bagoly és fülmile költeménye, melyben a két madár azon vitatkozik, melyiknek van szebb hangja.

meleg nyári napokon csónakba szállnak s lefelé eveznek a folyón, hogy «megtanuljanak egy imádságot», melyet a középkorban lehetett ugyan részletezni, de most gyorsan át kell suhannunk fölötte.⁴⁰

De legszívesebben fordítatják le a bárók a lovag-költeményeket, mert saját életöket látják bennök szép oldaláról festve. Szeretik a pompát, áthozták Franciaországból a fényűzést, az élvezeteket; azt is akarják, hogy a troubadour mindezt szemeik elé tárja. Életök a háborún kívül, sőt még a háború alatt is nem egyéb ragyogó és zajos díszünnepélynél. Midőn II. Henrik útra kel,⁴¹ magával visz egész sereg lovagot, gyalogost, társzekeret,

⁴⁰ There is a wel fair abbei,
Of white monkes and of grei.
Ther beth bowris and halles :
Al of pasteis beth the walles,
Of fleis, of fisse and rich met
The likfullist that man may et.
Fluren cakes beth te schingles alle,
Of cherche, cloister, boure, and halle.
The pinnes beth fat podinges
Rich met to princes and kinges
Though paradis be miri and bright
Cokaign is of fairir sight
Another abbei is ther bi,
Forsoth a great fair nunnerie
When the someris dai is hote,
The yung nunnes takith a-bote
And doth ham forth in that river
Both with ores and with stere
And each munk him takes on,
And snellieche berrith forth har prei
To the mochil grei abbei,
And techith the nunnes an oreisun,
With iamblene up and down.

⁴¹ PIERRE DE BLOIS levele.

sátrat, málhás lovat, színészt, örömleányt s ezek felügyelőit, szakácsokat, ezukrászokat, bohócokat, tánczosokat, borbélyokat, kerítőket, tányérnyalókat; reggelenként, mikor megindulnak, mindez kiabál, dalol, tolong, tombol és zajong, «mintha a pokol ördögei szabadultak volna el». William Longchamps békeidőben sem utazott máskép, mint ezer lovas kísérettel. Midőn Becket érsek Franciaországba ment, kétszáz lovag, számos báró és nemes, s egy egész sereg gazdagon öltözött és fegyverzett szolga kíséretében vonúlt be a városba; neki magának huszonnégy rendbeli ruhája volt; a menetet kétszázötven gyermek nyitotta meg, nemzeti dalokat énekelve; azután jöttek az ebek, a szekerek, majd tizenkét málhás ló, mind-egyik hátán egy-egy emberrel és majommal; azután az apródok pajzsokkal és a csataménekkal; majd a többi apród, a sólymárok, a házi tisztek, lovagok, papok, végre az érsek benső barátjaival. Képzeljük el a lakmározást, mely ilyen menetre következett; mert a normanok a hódítás óta, mint MALMESBURY mondja, «fölvették a szász szokást, hogy túlságig egyenek és igyanak». Cornwallis Richard lakodalmán harmincezer tál ételt adtak fel. Tegyük hozzá, hogy lovagiasak maradtak és szóról szóra megtartották az udvarlás törvényeit; mert a középkorban a hatodik érzék sem volt henyébb a többinél. Ne feledjük végre, hogy nagy bővében voltak a harczjátékoknak, melyek az operának bizonyos nemét képezték rájuk nézve. Így tölt el egész életök, kalandosan és kidiszítve, az üde levegőn és verőfényben, lovaglás és fegyverek közt; mutogatós életet vittek s kedvök telt benne. Például a skót király száz lovaggal Londonba menvén I. Edvárd koronázására, mindnyájan, mihelyt leszálltak, a népnek ajándékozták lovaikat drága szerszámaikkal együtt; és a

jelen volt öt angol úr versengésből tüstént követte példájukat.

A háború közepette is mulattak; III. Edvárd,⁴² a francia király elleni egyik hadjáratában, harmincz sólymárt vitt magával, s felváltva harezolt és vadászott.⁴³ Más izben, mondja FROISSART, a lovagok, kik a hadsereghez csatlakoztak, tapaszt viseltek egyik szent-könyv-fogadását tettek, hogy addig nem veszik le, míg hölgyeikhez méltó hőstetteket nem visznek véghez. A szellemi lécsapongás folytán költészetet gyakorolnak; könnyed képzeletűek folytán életökkel játszanak. III. Edvárd Windsorban termet és egy kerek asztalt épített; egyik londoni harezjátéka alkalmával, mint valami tündérmesében, hatvan nő, diszlovon ülve, ugyanannyi lovat vezet aranylánczon. Nem a lovagias, léha francia modor diadala ez? Neje, Philippa, a festőknek mintául szolgált madonnáikra; megjelent a csatatéren, meghallgatta FROISSART-ot, ki ellátta moralitásokkal, szerelmi történetekkel és «szép mondani valókkal»; egyszerre istennő, hősnő, tudós volt, még pedig a legkellemesebb módon. Nem ez a pallérozott lovagiság valódi fejedelemasszonya? Ugyan ez időtáiban virágzott legteljesebben Franciaországban is orleansi Lajos és a burgundi hercegek alatt e regényes polgárország, melyben hiányzott a józan ész, melyet a szenved-

⁴² Unokája, II. Richard alatt a pazarlás és fényűzés a végletekig növekedett.

⁴³ Nevill György, yorki érsek, Warwick testvére beiktatásán 104 ökröt és 6 vad bikát, 1000 juhot, 304 borjút, ugyanannyi disznót, 2000 malacot, 500 szarvast és dämvdát, 204 özet, 22802 vad és házi madarat, 300 véka gabonát, 300 tonna sört, 100 tonna bort, 5 akó (egy pipe) fűszeres bort, 12 tengeri malacot és fókát emésztettek föl.

dély ragadott magával, mely a gyönyör felé törekedett, erkölestelen volt és ragyogó, s mint olasz és provencei szomszédjai, hijával levén a komolyságnak, nem tarthatott sokáig.

Mind e csodálatra méltó dolgokat nem mulasztják el föltárni elbeszéléseikben e kor regélői. Nézzük, mint festik a hajót, mely Angliába viszi Richard király anyját:

Aranyból volt minden szege,
A kormányrúdja színarany,
Elefántcsont az árbocza,
Melyen bársony vitorla van.
Fínom selyem minden kötél,
Mint legtisztább tej, oly fehér.
Merő arany szövet fedé
Ez ékes gálya külsejét,
S azurból volt az ablaka.⁴⁴

Efféle tárgyakban soha sem apadnak ki. Midőn a magyar király vigasztalni akarja bánatos leányát, azt igéri neki, hogy vadászatra viszi

Holnap vadászni sietünk,
Te is, leányom, jöjj velünk;
Vörös bársony szekérre ülsz,
Arany fátyol lesz fejedem,

⁴⁴ Swylk on ne seygh they never non ;
All it was whyt of huel-bon,
And every nayl with gold begrave
Off pure gold was the stave.
Her mast was of ivory ;
Off samyte the sayl wytterly.
Her ropes wer off truely sylk,
Al so whyt as ony mylk.
That noble schyp was al withonte
With clothys of golde sprede aboute ;
And her loof and her wyndas
Off assure forsothe it was.

Fehér és azurkék selyem,
 Belé hímezve liliom.
 Nyeregkápád arany leszen,
 Zománczosak a lánczaid,
 Bíbor palástod szélein
 Ott lesz a drága hermelin.
 Spanyol poroszkád telivér,
 Bársony pokrócza földig ér.
 Lesz hárfás, tánczos, dálnok ott,
 Hogy felvidítsa bánatot.
 Lesz mindenféle drága bor,
 Egymásután jön rá a sor ;
 Lesz fűszeres bor, muskotály,
 A mit kíván a szem s a száj,
 Görög bor, édes és fehér,
 S mely enyhe álmra kísér.
 Lesz vad pástétom, számtalan,
 S a legjobb szárnyas, a mi van.
 Lesz sok agár, mely hajt vadat ;
 Őz, szarvas fut a fák alatt,
 De téged egyik sem kerül,
 Vigasztalón fognak körül.
 Aztán ha sólyom és agár]
 A dolgát elvégezte már,
 És elhangzott a kürt szava,
 Majd vígan lovagolsz haza.
 S ha ismét otthon léssz magad,
 Dal, ünnepély és táncz fogad ;
 Nagy és kicsiny, kis gyermekek,
 Mint fülmilék, úgy zengenek.
 Az est-imát meghallgatod,
 Karénekek köszöntnek ott ;
 Látsz hatvan dús miseruhát,
 Selyemből, gyöngygyel szöve át ;
 A tömjéntartó színarany,
 Azurral rakva gazdagon.
 Az estebéd el nem marad,
 Lugasba ülsz, zöld lomb alatt,

Lábadnál a dús szőnyegek,
 Saphir-, gyémánttól fénylenek....
 A híves lombornyő alatt
 Tekével játszik száz lovag,
 Hogy elriaszsza bánatod ;
 Aztán a tóban láthatod,
 Mint játszadoznak a halak ;
 Ott sétálhatsz a part alatt ;
 Vagy gazdag csónak áll elő,
 Rajta huszonnégy evező,
 S elringat a habok felett,
 Míg a kürtök fölzengenek.
 Negyven szövétnek lángja fog
 Világot adni útadon,
 S hálósobádig elkísér,
 Vidám fényével boldogan.
 Selyemből lesz a paplanod,
 Párnád rubintokkal rakott.
 S ha meleg, puha nyoszolyád
 Testednek enyhe nyugtot ád,
 Arany kupában illatos
 Fűszer fog égni éjen át,
 Hogy alva szivjad illatát.
 S ha tán az álom elkerül,
 Nem léssz virasztó egyedül,
 Ébren lesznek a dálnokok
 S elszenderítik bánatod.

Elég is lesz már; a mint látjuk, az eszme úgy eltűnik, mint a misekönyv egy lapja a szegélyző rajzok közt. Ilyen képzelgésekben és pompákban tetszelegnek és tévelyegnek a költők; a szöveget épen úgy, mint a hímzés azt tanúsítja, hogy a diszítésre van legtöbb hajlamuk. Költéményeiket kalandokból állítják össze, azaz rendkívüli és meglepő eseményekből. Egyszer Horn herczeg a tárgyuk, a ki egész fiatal korában hajóra kerül, Anglia partjára jut és lovaggá lévén, elindul visszahódítani atyja birodalmát;

másszor sir Guy történetét veszik elő, ki felszabadítja az elbűvölt lovagokat, ketté hasítja Colbrand óriást, szembe száll a szultánnal és megöli sátorában. Nem szükséges elbeszélni e költeményeket, mert nem angol eredetiek, csak fordítások; de itt is, mint Franciaországban, dúsán tenyésznek, eltöltik ez ifjú világ képzeletét, és mindegyre haladva a túlzásban, végre az ízetlenség és valószínűtlenség tetőpontját érik el, miglen mindörökre eltemetnek CERVANTES által. Mit mondanánk oly társadalomról, melynek minden irodalma az operából s ennek káprázataiból áll? Pedig éppen e fajta irodalom volt az, mely a középkorban a szellemeket táplálta. Nem igazságot kívánnak, hanem mulatságot, erős és üres mulatságot, szemkápráztatással és megrázkódásokkal. Lehetetlen utazásokat, képtelen harcokat akarnak látni, hadi tombolást, összehalmozott pompát, a véletlenségek összebonyolódását. A benső történettel nem törődnek; nem érdeklődnek a szív eseményei iránt, egyedül a külső ragadja meg őket; úgy állnak, mint a gyermekek, szemüket erősen színezett képek sorozatára szegezve, és mivel nem gondolkoznak, nem is érzik, hogy semmit sem tanultak.

VII.

Mi van e chimæricus álmom mögött? Az ember baromi, gonosz szenvedélyei, melyek a vallási rajongás által elszabadulva lánczaikról s azután magukra hagyatva, a külső udvariasság máza alatt éppen oly rosszak maradtak, mint azelőtt. Nézzük csak a népszerű királyt, oroszlán-szívű Richardot, számoljuk össze mészárlásait és gyilkosságait. «Richard király, — mondja a dal, — a legjobb

király, a kit találni lehet.⁴⁵ Meglehet, de az is igaz, hogy oroszlánszive mellett oroszlángyomra is volt. Egy napon, Saint-Jean-d'Acree falai alatt, épen betegségéből gyógyulván fel, minden áron disznóhúst akar enni. De disznó nincs sehol. Leölnek tehát egy üde, gyöngéd szaracszént megsütik, besózzák, a király megeszi és nagyon jónak találja. Erre látni kívánja a disznó fejét. A szakács reszketve eléje viszi. A király elneveti magát s kijelenti, hogy a hadseregnek nem kell többé az éhségtől félnie, van már elég élelmi szer. Elfoglalja a várost; Saladin követei tüstént eléje járulnak, kegyelmet kérve a foglyok számára. Richard harminczat a legfőbb nemesek közül lefejeztet, megfözeti szakácsa által fejeiket s minden követnek feltalaltat egyet-egyet, czédulával, melyre a halott neve és családja van írva. A maga részét pedig jó étvágygyal meg-eszi jelenlétökben, s meghagyja, hogy mondják el Saladinnak, mily módon háborúznak a keresztények, és lássa, hogy nem félnek tőle. Azután a síkságra vezettedti a hatvanezer foglyot:

A sík mezőre vitte foglyait;
Az égből angyalszót hallottak itt;
Angyalszó mondá: Rajta, öljetek!
Ne kímélj senkit! vágd a fejeket
Richard király meghallja s érti ezt,
Mondván: Áldott az úr s a szent kereszt.⁴⁶

Erre valamennyit lefejezteti. Ha valami várost el-

⁴⁵ In Fraunce these rymes were wroht,
Every Englyshe ne knew it not, (WARTON, I. 123.)

⁴⁶ They were led into the place full even.
There they heard angels of heaven;
They said: Seigneures, tuez, tuez!
Spare hem nought, and beholdeth these!
King Richard heard the angels' voice
And thanked God and the holy cross.

foglal, rendesen legyilkoltat mindenkit, nőket és gyermekeket. Ilyen volt a középkor áhitata, nemcsak a regényekben, mint itt, hanem a történelemben is. Jeruzsálem bevételénél az egész népességét, számszerint hetvenezret, lemészárolták.

Így hatnak el egész a lovagregényekig a ragadozó állat vad és zabolátlan ösztönei. Ezek működését mutatják a történeti adatok is. II. Henrik felbosszankodik egyik apródja ellen s rá ugrik, hogy kitépje szemeit. Földetlen János éhséggel öl meg huszonhárom kezest a börtönben. II. Edvárd egyszerre huszonnyolcz nemest akasztat és konciztat fel; ő maga pedig úgy vesz el, hogy izzó vasat szúrnak beleibe. Olvassuk el FROISSART-nál a kicsapongásokat és mézszárlásokat, melyek Franciaországban a száz éves háború alatt, Angliában a két rózsza küzdelmei közt végbe mentek. A hűbéri függetlenség mindkét országban polgárháborúra vezet, s a középkort zordonná teszik bünei. A lovagi udvariasság, mely elfödte az eredeti vad-ságot, úgy elenyészik, mint a függöny, melyet egyszerre hirtelen tűz fogott meg. Ez időtájt Angliában különös kedvteléssel gyilkolják a nemeseket, úgy szintén a foglyokat, sőt a gyermekeket is, bántalmazások közt, vértől ittasan. Mi hát az, a mit az ember e polgárosúltságban s ez irodalom által tanult? Miben lett emberivé? Hol vannak a jogosság elvei, hol a megfontolás, hol a helyes ítéletek sorozata, melyeket ez a műveltség az ember vágyai és cselekedetei közé helyezett, hogy hevét mérsékelje? Álmodott, elképzelt valami előkelő társalgási módot, mely szerint szépen lehet beszélni az urakkal és hölgyekkel; feltalálta a kis Jehan de Saintré* udvarias-

* ANTOINE DE LA SALE lovagregényének czíme.

sági codexét; de hol maradt a valódi nevelés? Mily hasznát vette FROISSART összes roppant tapasztalásának? Szeretetreméltó, fecsegő gyermek maradt; költészete, az úgynevezett új költészet nem egyéb, mint kicsiszolt fecsegés, elaggott gyermekesség. Nehány rhetorikus, mint CHRISTINE DE PISAN, megkísérti régi minta szerint faragni a periodusokat; de ez nem segít az irodalom meddőségén. Senki sem gondolkozik. SIR JOHN MANDEVILLE, ámbár százötven évvel később járta be a világot, mint VILLEHARDOUIN, mégis épen olyan korlátolt, mint ez. Könyvében hemzsegnek a legendák és a képtelen mesék, a hiszékenység és a tudatlanság. Hogy Palestina kézről kézre került és soha sem maradt állandóan egy uralom alatt, onnan magyarázza, «mert Isten nem akarja, hogy sokáig maradjon az árulók és bűnösök kezeiben, akár keresztények azok, akár nem». Jeruzsálemben a templom lépcsőjén látta a szamár lábnyomát, melyen az Úr ült, midőn «virágvasárnap a városba vonúlt». Az aethiopiai emberekről azt írja, hogy csak egy lábuk van, de az olyan nagy, hogy napernyő gyanánt használják. Beszél egy szigetről, hol «az emberek tizennyolez vagy harmincz láb magasak, s nem öltözködnek, legfőlebb vadállatok bőrét veszik fel»; aztán egy más szigetet említ, hol «sok mindenféle kegyetlen asszony van, kiknek szemeiben drága kövek vannak; és olyan a tekintetük, hogy az embereket egy haragos pillantással úgy megölik, mint a bazsiliskus». A jó ember mesél, s ez minden; a kétségnek és a józan észnek nincs még helye ebben a világban. Ítéletről, személyes elmélkedésről szó sincs. Egymásután elsorolja a tényeket, minden egyéb összefüggés nélkül; könyve nem egyéb tükörnél, mely visszasugározza szemének és fülének emlékeit. «És mindazokat, kik egy Miatyánkot és

Üdvözetet mondanak szándékomra, részeseivé teszem minden szent zarándoklásomnak, melyet egész életemben tenni fogok.» Ezzel fejezi be, s a vége méltó az egészhez. A közerkölc, a köztudomány semmit sem nyert a művelődés e három százada alatt. Ez a francia műveltség, melyet hiában utánoznak egész Európában, csak az ember külsejét ékesíti, és ez a máz is már mindenütt kopik vagy felpattog. Még rosszabbul van Angliában, hol még felületesebb és rosszabbul van alkalmazva; a szász réteget csak félig vonhatta be, és ez a réteg is durva és kopott maradt. Ez az oka, miért maradt üres három századon keresztül, az egész első hűbéri korszak alatt, a norman irodalom Angliában, mely utánzásokból, fordításokból és ügyetlen másolatokból állt.

VIII.

De hát mi lett ezalatt a legyőzött népből? Vajjon a régi törzs, melybe beoltották a szárazföld ragyogó virágait, nem hajtott semmi irodalmi ágat, mely sajátja volna? Vajjon ezen egész idő alatt terméketlen maradt a norman fejsze miatt, mely levágta minden bimbaját? Nagyon gyengén tengődött, de mégis csak tengődött. A leigázott fajt nem tagolták fel, nem szórták szét, nem tépték ki gyökereit, mint a szárazföldi népekkel történt, melyek kiállva a rómaiak hosszas kizsákmányolását, a barbárok rendetlen betöréseinek estek martalékul. Angliában a nép egy tömegben, saját földjén, teljes életerejében maradt; egyes részeit nem ültették át, csupán fejét vesztette el, hogy ennek helyében egy csomó idegen ág foglalja el ormát. Igaz, hogy megszenvedte ezt; de végre is a seb

begyógyult, a két különböző nedv összevegyült.⁴⁷ Még a kemény, merev bilincsek is, melyeket a hódító rá rakott, arra szolgálnak, hogy növeljék ingatlanságát és erejét. A földet felmérték és osztályozták, minden jogcímet megvizsgáltak, megállapítottak és felírtak,⁴⁸ minden jogot és kötelességet megszámoztak, minden embert a maga helyére lajstromoztak, állásával, kötelességeivel, jövedelmével és képességével, úgy hogy az egész nemzetet mintegy valami háló fogta körül, melynek egy csokra sem szakadt el. Ha ezután fejlődni fog, csak ebben a keretben teheti. Alkotmánya készen van, s e megállapított és elzárt körben fog ezután az ember fejlődni és cselekedni. Összetartás és küzdés — ez a két eredménye van e nagy, szabályozott intézménynek, mely testületté alakítja és összetartja egy részről a hódító aristokrátiát, másrészről a meghódított nemzetet; épen úgy mint Rómában, hol a legyőzötteket rendszeresen a nép közé iktatták s a néppel szemben a patriciusok osztályát szervezték, minden egyed két rendbe lett sorozva, melyeknek ellentéte és egyessége alkotta az államot. Így idomítja és alkotja itt is, mint Rómában, a nemzeti jelleget a testületi cselekvés megszokása, az írott jog tisztelete, a politikai és gyakorlati képesség, a harczoló és szenvedő erély kifejlődése. A *Domsday-book* volt az, mely merev fegyelembé szo-

⁴⁷ *Pictorial history*, I, 666. *Dialogue on the Exchequer*. II. Henrik kora.

⁴⁸ *Domsday-book*. — FROUDE'S *History of England*, I, 13. «Minden intézkedésből kirí az egyetlen cél: hogy Angliában minden embernek meglegyen a maga meghatározott helye és kötelessége, és semmi emberi lénynek se álljon szabadságában kedve szerint élni a nélkül, hogy bárkinek számot adni tartoznék. Ez a hadsereg fegyelme a társadalmi életben alkalmazva.»

ritva ez ifjú társadalmat, a szászt azon angollá tette, a kit ma szemünkkel látunk.

A krónikások fájdalmas panaszain keresztül lehet látni, mint alakul lassan, fokenként az új ember, nyugtalanul mozogva, mint a gyermek, a ki sirásra fakad, mert az aczél gépezet, testét erősítve, megsebezte. Bármennyire megalázódtak a szászok; mégsem sülyedtek mindnyájan a nép közé. Csaknem minden grófságban volt egynehány,⁴⁹ a ki saját földjén úr maradt, azon föltétel alatt, hogy a királynak hódoljon. Igen sokan a norman bárók vazalljai lettek s e jogcímen birtokosok maradtak. Még többen lettek «socager»-ekké, azaz szabad birtokosokká, kik bizonyos adóval voltak ugyan terhelve, de jogukban állt eladni vagyonukat. A szász pórok mindezekben pártfogókhöz jutottak, mint hajdan a plebejusok a Rómába telepített itáliai nemesek közt. És a pártfogás, melyet ez állva maradt szászok nyújtottak, hatásos is volt; mert nem maradtak elszigetelve; kezdettől fogva házasságok egyesítették a két fajt,⁵⁰ mint Rómában a patriciusokat és plebejusokat. A norman, szász sógorát védve, önmagát védi; kivált e zavaros időkben, e fegyveres társadalomban kénytelenek a rokonok, a szövetség-

⁴⁹ *Domsday-book*. Tenants in chief.

⁵⁰ *Pictorial History*, I. 666. AILRED szerint (II. Henrik korában) «egy király, sok püspök és apát, sok gróf és nemes lovag, angol és norman vérből származva egyaránt, istápolója volt az egyiknek, dicsősége a másiknak». — «Jelenleg, mondja egy másik ugyanazon korbéli szerző, az angolok és normanok együtt lakván és rendszeren egymás közt házassodván, a két nemzet oly tökéletesen összekeveredett, hogy legalább a mi a szabad embereket illeti, alig lehet megkülönböztetni a norman fajt az angoltól..... Csak a földhöz ragadt póroknál van még tiszta szász vér.»

sek összetartani, hogy megvédjék egymást. Azután az is szükséges, hogy az újonnan jöttek számat vessenek alattvalóikkal, mert ezekben férfiúi szív és bátorság lakik; a szászok, mint a római plebejusok, visszaemlékeznek eredeti rangjokra s régi függetlenségükre. Látni lehet ezt a krónikások panaszaiból és méltatlankodásaiból, a népzendülések morájából és fenyegetéseiből, a nagy keserűségből, melylyel szüntelenül szemök elé állítják a régi szabadságot, és azon kedvezésből, melylyel az outlaw-k merész lázadásait fogadják. Voltak szász családok a tizenkettedik század végén, melyek örökös fogadalom által, atyáról fiúra, kötelezték magukat, hogy hosszú szakált viselnek a nemzeti szokások és az ős haza emlékére. Az ilyen emberek, még ha a socager-ek, sőt a pórok állapotába is süllyednek, sokkal keményebb nyakúak, mint a szárazföld nyomorult gyarmatosai, kiket négy századon keresztül gyúrt és idomított a római kincstár. Érzésöknél és állapotuknál fogva töredezett romjai, de egyszersmind élő alapjai egy szabad népnek. Elnyomásuk nem is ment egészen a végletekig. Ők képezik a nemzet testét, a dolgos bátor testet, mely az erőt adja. A nagy bárók érzik, hogy ha a királynak ellen akarnak szegülni, ezekre kell támaszkodniok. Azért midőn a maguk számára kieszközlik a magna chartát (1215-ben), valamennyi szabad embernek, még a kalmároknak és a póroknak is biztosítják előnyeit. Ezentúl «egy kalmárt sem fognak megfosztani áruitól, egy pórt sem szerszámaiktól; egy szabad embert sem fognak aránytalanul büntetni csekély kihágásért, akár kalmár, akár pór. Egy szabad embert sem lehet elfogni vagy bebörtönözni, vagy földjétől megfosztani vagy bármily módon üldözni, csupán illetékes bírónak ítélete és az ország törvényei szerint.» Ily pártfogás mellett a szászok

fölemelkednek és cselekesznek. Minden grófságnak meg van a maga gyűlése, hol valamennyi kisebb, nagyobb szabad birtokos összeül, hogy a községi ügyekben tanácskozzanak, igazságot szolgáltatassanak és az adókezelőket kinevezzék. A vörös szakálú, fehér bőrű, nagy fehér fogú szász ott ül a norman oldalán; ott lehet látni a franklint (szabad birtokost), a milyennek CHAUCER írja le «vérmes arczkifejezéssel»; bőkezű és nagyevő, mint ősei, kedvelője a terített asztalnak, «kinél a kenyér és sör mindig az asztalon van», kinek háza soha sincs pecsenye nélkül, kinél olyan bőséges az étkezés, hogy «hús- és hal-eső van házában»; kinek «sok kövér fogolyvadara van ketreczében, sok süllője és csukája halastavában»; ki összeszidja szakácsát, «ha a mártás nem elég erős és fűszeres», és a kinek «asztala egész nap készen és terítve áll». Tekintélyes ember ez; sherif volt és grófsági lovag; «az ülésen» is szerepel.⁵¹

⁵¹ A frankleyn was in this compaignie;
 White was his berd as is the dayesie.
 Of his complexion he was sanguin.
 Wel loved he by the morwe a sop in win.
 To liven in delit was ever his wone.
 For he was Epicures owen sone,
 That held opinion, that plein delit
 Was veraily felicite parfite.
 An housholder, and that a grete was ne;
 Seint Julian he was in his contree.
 His brede, his ale, was alway after on;
 A better envyned man was no wher non.
 Withouten bake mete never was his hous,
 Of fish and flesh, and that so plenteous,
 It snewed in his hous of mete and drinke
 Of alle deintees that man coud of thinke.
 After the sondry sesons of the yere,
 So changed he his mete and his souper.

Mellette ülnek, néha a tanácskozók közt, legtöbbször a hallgatóságban, a *yeomanek*, bérlők, erdészek, kézművesek; mindnyájan szászok, izmos emberek, határozottak és mindig készen állnak tulajdonuk védelmére; s kiabálásaikkal, ökleikkel és fegyvereikkel is támogatják azt, a ki ügyeiket védi. Hihető-e, hogy ne törődnének az ily emberek elégedetlenségével? ⁵² CHAUCER egy erős parasztot rajzol itt, «a ki izmos és csontos, alacsony, vállas és zömök, mint egy összenőtt fa»; a ki képes «mindenütt kivívni a győzelmet; nincs ajtó, melynek zárát fel ne törné vagy a melyet fejével be ne szakítna. Szakála röt volt, mint a sündisznó tüskéje és a róka szőre, és széles, mint a lapát. Jobbik orrczimpáján szemölcs volt s ezen egy csomó vörös szőr, mint a disznó fülén. Orrlyukai tágak és feketék voltak, és szája széles, mint a kemence. Kardot viselt és pajzsot; veszekedő és vig ficzkó volt.» ⁵³

Ful many a fat partrich hadde he in mewe;
 And many a breme, and many a luce, in stewe.
 Wo was his eoke but if his sauce were
 Poinant and sharpe, and redy all his gere.
 His table, dormant in his halle, alway
 Stode redy covered alle the longe day
 At sessions ther was he lord and sire;
 Ful often time he was knight of the shire.
 An anelace and a gipciere all of silk
 Heng at his girdel, white as morwe milk.
 A shereve hadde he ben and a countour.
 Was no wher swiche a worthy vavasour.

⁵² A *Contes de Cantorbéry* előszava. URRY kiadása.

⁵³ The Miller was a stout carl for the nones,
 Ful bigge he was of braun, and eke of bones:
 That proved wel, for over all ther he came,
 At wrastling he wold bere away the ram.
 He was short shuldered brode, a thikke gnarre,
 Ther n'as no dore, that he n'olde heve of barre,
 Or breke it at a renning with his hede.

Íme, ezek azon athletai alakok, zömök birkozók, kiknek mozdulatai vidám bikáéhoz hasonlítanak s a kiket mai napság is lehet Angliában találni; az erős sör és hús tartja fenn, a testgyakorlat és öklözés fejt ki erejüket. Ezeket az embereket kell magunk elé képzelni, ha meg akarjuk érteni, hogyan vert gyökeret ez országban a politikai szabadság. Lassan-lassan közelednek hozzájuk az egyszerű lovagok, kik együtt tanácskoznak velök a grófsági-üléseken, és sokkal szegényebbek, hogysen a nagy bárókkal részt vegyenek a királyi gyűléseken. Együvé tartoznak érdekeik közössége, szokásaik hasonlósága, állapotuk egyformasága folytán. Képviselőiké fogadják őket; *megválasztják*.⁵⁴ Most már belépnek a közéletbe, és nem-sokára oly erősítést kapnak, mely mindenkorra megszilárdítja állásukat. A hódítás által elpusztult városok lassanként újra benépesedtek, s szabadság-leveleket nyertek vagy csikartak ki. A polgárok megváltották magukat az önkényes adó alól, melyet rájuk vetettek; megvásárolták házaik telkeit, s egyesültek polgármestereik és aldermenjeik alatt. A nagy hűbéri háló kötelékei közt minden

His berd as any sowe or fox was rede,
 And therto brode, as though it were a spade.
 Upon the cop right of his nose he hade
 A wert, and theron stode a tuft of heres,
 Rede as the bristles of a sowes eres:
 His nose-thirles blacke were and wide.
 A swerd and bokeler bare he by his side.
 His mouth as wide was as a forneis,
 Ee was a jangler and a goliardeis,
 And that was most of sinne, and harlotries.
 Wel coude he stelen corne and tollen thries.
 And yet he had a thomb of gold parde.

⁵⁴ 1214-től, s 1225, és 1254-ben is. GUIZOT, *Origine du système représentatif en Angleterre*, 297—299. lap.

város hatalmaság lett; LEICESTER, fellázadva a király ellen, (1264-ben) minden városból két polgárt hív a parlamentbe, hogy tekintélyét s erejét növelje. A hajdani legyőzöttek, mind a falvakban, mind a városokban, újra fölemelkedtek egészen a politikai életig. Ha adót fizetnek, önkéntesen teszik; a tizennegyedik század elején egyesült képviselőik képezik az alsó házat, és már a megelőző század végén a canterburyi érsek így szólt a király nevében a pápához: «Angliában az a szokás, hogy az államot illető dolgokban mindazokat meghallgassák, kik érdekelve vannak általok».

IX.

Ha szabadsághoz jutottak, meg is szolgáltak érte; a körülmények is segítették ugyan, de jellemök többet tett. A nagy bárók pártfogása és az egyszerű lovagok szövetése erősítette ugyan, de nyerseségök és velök született erélyök tartotta fenn őket. Mert nézzük csak az ellenétet, mely ez időtájt szomszédaitól elválasztja. Mi mulatattja a népet Franciaországban? A fabliauk, a róka furfangos csinjei, a mint lóvá teszi Ysengrin urat, elcsábítja feleségét, elcsalja ebédjét, maga helyett mások által negboztatja; szóval azon mulatnak, hogyan győz a szellemes szegénység a buta hatalom felett. A népszerű hős már most is a ravasz, esúfondáros, vidám plebejus, a ki később Panurghban és Figaróban éri el tökeletességét. Ennek nincs kedve a nyílt ellenállásra, sokkal pallérozottabb, hogysen a durva győzelmeket, az öklözéseket szeretné; szellemi fürgeségénél fogva könnyen kikerüli az akadályokat, s csak újja hegyével kell érintenie az embereket, hogy a verembe essenek.

Angliában más szokások vannak: itt Robin Hood a hős, a vitéz *cutlaw*, ki szabadon és bátran él a zöld erdőben és nyílt harcban áll a sheriffel és a törvényt. ⁵⁵ Ha valaha népszerű volt valaki egy országban, ő az volt Angliában. «Ő az, mondja egy régi történetíró, kit az alsó néposztály annyira szeret ünnepelni játékaival és komédiái által, s kinek története, a népénekesekek dalai-
ban előadva, jobban érdekli őt bármi másnál». A tizenhatodik században még megvolt ünnepnapja, melyet a kis városok és falvak népei mindig megültek. Latimer püspök főpásztori körútján egy napon kihirdeté, hogy prédikálni fog. Másnap, a mint a templomba ment, zárva találta az ajtókat, s egy óránál tovább kellett várnia, míg elhozták a kulcsot. Végre előjött egy ember s így szólt hozzá: «Nagy uram, ezen a napon igen nagy dologban vagyunk; nem hallgathatunk meg, mert Robin Hood napja van; a plebánia minden népe oda kinn van, hogy Robin Hood tiszteletére ágakat vágjon, nem érdemes rájuk várakozni».

A püspök kénytelen volt levetni egyházi ruháit s tovább folytatni útját, helyet adva a zöld ruhás íjászoknak, kik lombos színpadon Robin Hood, Kis-János és bandája szerepeit játszották.

Valóban, ez a nemzeti hős: mindenekelőtt szász, a ki folytonos háborút visel a törvény emberei ellen, «a püspökök és érsekek ellen», kiknek törvénykezése oly nyomasztó; azonkívül nagylelkű, ki a szegény tönkretutott lovagnak ruhát, lovat és pénzt ad, hogy visszaváltsa földjeit, melyek egy ragadozó apát kezei közé jutottak; egyáltalában részvevő és jó a szegények iránt, ki

⁵⁵ THIERRY, IV., 56. *Robin Hood*, RITSON kiadása.

meghagyja embereinek, hogy ne bántsák a yeomant, sem a munkást; de mindenek fölött vakmerő, bátor, büszke; képes a sherif szemeláttára kilőni nyilát, s a csapásokat épen úgy tudja viselni, mint visszaadni. Tizennégy erdészt megölt tizenöt közül, kik el akarták fogni; megöli a sherifet, a bírót, a város kapusát, meg fog ölni sok mást is, s mindezt vidáman, hetykén, derék ficzkó módjára, a ki jól eszik, kinek kemény a bőre, ki a szabad levegőn él s kiben pezseg az állati élet.

Nyáron, ha zöldül a berek
S a lomb hűs árnyat ad,
Oly szép, erdőben hallani
A madarak dalát.

Tömérdek ballada kezdődik így, s a szép idő, mely a szarvasoknak és bikáknak kedvet ad, hogy szarvaikkal előre törtessenek, ez embereket is kard- vagy botviadalokra buzdítja. Robin egy ízben azt álmodja, hogy két yeoman megbotozta; fel akarja keresni őket s haragosan visszataszítja Kis-Jánost, ki előre menni kínálkozik.

Ah! János, így nem alkuszunk;
Nem láttad soha még,
Hogy emberem előre ment,
S én hátul maradék.

Ki gyáva és ki férfiú:
Szaván megismered;
Ha nem sajnálnám íjamat,
Betörném fejedet.

Egyedül indul hát el s találkozik az izmos yeomannel, Guy de Gisborne-nal.

Ki nem barát és nem rokon,
Szép harczt látna itt:
Egymásra e két jó vitéz
Mint mérte kardjait.

Két órán át, forró napon,
Együtt mint vívtak ott
De sem Robin Hood, sem sir Guy
Nem hátrált, nem futott.

Láthatjuk, hogy Guy, a yeoman, épen oly bátor, mint Robin Hood; fölkeresi az erdőben s csaknem oly jól tud bánni az íjjal, mint ő. Mert e régi népköltészet nem csupán egy elszigetelt banditának, hanem egy egész osztálynak, a yeomanrynek dicsőítése.

Isten irgalmazzon Robin Hood lelkének,
S védjen minden derék yeomant.⁵⁰

⁵⁰ In somer when the shawes be sheyne,
And leves be large and longe,
Hit is fulle mery in feyre foreste
To here the foulys song;
 To se the dere draw to the dale,
And leve the hilles hee,
And shadow hem in the leves grene
 Undur the grene wode tree....

Ah! John, by me thou settest noe store,
And that I farley finde:
How oft send I my men before,
And tarry myselfe behinde?

It is no cunning a knave to ken,
And a man but heare him speake;
And it were not for bursting of my bowe,
John, I thy head wold breake....

He that had neyther beene kythe nor kin,
Might have scene a full fayre fight,
To see how together these yeomen went
With blades both browne and bright.

To see how these yeomen together they fought.
Two houres of a summers day
Yet neither Robin Hood nor sir Guy
Them fettle to flye away.

Így végződik sok ballada. A vitéz, edzett, jó lövő, karddal, bottal ügyesen bánó yeoman kegyeltje a népnek. Félelmes polgárságot képez, mely fel van fegyverezve s megszokta fegyvereit használni. A vidám Robin így szól a csőszhöz: ⁵⁷

«Oh! szégyen volna rád rohanni,
Hárman vagyunk s te egymagad...»
A csősz harmincz lépésre ugrott,
Söt harminczegyvet is haladt.

Bokornak támasztá a hátát,
Kőnek veté a lábakat...
Így küzdtek hosszú nyári napon át,
A mily hosszú egy nyári nap.

És kardjaik darabra törtek
A széles pajzsokon.....⁵⁸

Gyakran Robin nem is kerekedik felül. Arthur, a bátor timár, «kilenczdfél láb hosszú botjával, melylyel leütne egy borjút», két óra hosszat harczol Robin ellen; vérök folyik, fejöket behasították, olyanok, mint «vad-

God haffe mersey on Robin Hodys solle
And saffe all god yemanry.

⁵⁷ Pinder, azaz kinek dolga volt a községi legelőn bitangoló marhát megzálogolni.

⁵⁸ «O that were a shame, said jolly Robin,
We being three and thou but one.»
The pinder leapt back then thirty good foot,
'T was thirty good foot and one.

He leaned his back fast unto a thorn,
And his foot against a stone
And there he fought a long summers day,
A summers day so long,

Till that their swords on their broad bucklers
Were broke fast unto their hands....

kanok a vadászaton.» Robin el van ragadtatva s azt mondja, hogy ezután ingyen átjárója lesz az erdön. «Köszönöm szépen, felel a másik. Kivívtam az átjárást, s botomnak tartozom hálával, nem neked.» «Ki vagy te?» kérdi Robin

«Timár vagyok», bátor Arthur felel,
És esküszöm neked,
Ha Nottinghamba, műhelyembe jösz,
Ingyen kicserzem bőrödöt.»

«Nagy köszönet!» mondá vidám Robin,
«Viszonozom szívességedet:
Ha te ingyen kicserzed bőrömet,
Azt én is megteszem veled.»⁵⁰

⁵⁰ «I pass not for length,» bold Arthur reply'd,
«My staff is of oke so free;
Eight foot and a half,
It will knock down a calf,
And I hope it will knock down thee.»

Then Robin could no longer forbear,
He gave him such a knock,
Quickly and soon the blood came down,
Before it was ten a clock.

Then Arthur he soon recovered himself,
And gave him such a knock on the crown,
That from every side of bold Robin Hood's head
The blood came trickling down.

Then Robin raged like a wild boar,
As soon as he saw his own blood:
Then Bland was in hast,
He laid on so fast,
As though he had been cleaving of wood.

And about and about and about they went,
Like two wild bores in a chase,

E szíves ajánlatok után megölelik egymást; egy kis derekas öklözés mindig barátkozásra hangolja őket. Így próbálta ki Robin Kis-Jánost is, kit azután egész életén át szeretett. Kis-János hét láb magas volt és a hidon nem akart kitérni Robin elől. A derék Robin nem akarta újat használni ellene, hét láb hosszú botot vágott magának,

Striving to aim
Each other to maim,
Leg, arm, or any other place.

And knock for knock they lustily dealt,
Which held for two hours and more,
Till all the wood rang
At every bang,
They ply'd their work so sore.

«Hold thy hand,» said Robin Hood,
«And let thy quarrel fall;
For here we may thrash
Our bones all to mesh,
And get no coyn at all;

And in the forrest of merry Sherwood,
Hereafter thou shalt be free.»
«God a mercy for nought,
My freedom I bought,
I may thank my staff, not thee.»

— — — — —
«I am a tanner,» bold Arthur reply'd,
«In Nottingham long I have wrought;
And if thou'lt come there,
I vow and swear,
I will tan thy hide for nought.»

«God a mercy, good fellow,» said jolly Robin,
«Since thou art so kind and free;
And if thou wilt tan my hide for nought,
I will do as much for thee.»

s barátságosan megegyeztek, hogy egész addig harcolnak a hidon, míg egyikök a vízbe esik. Úgy ütik egymást, hogy «csontjaik ropognak belé»; végre Robin a vízbe esik, de most annál többre becsüli Kis Jánost.

Máskor, ámbár kardja van, megveri egy rézműves, kinek csak botja volt; bámulattal eltelve száz fontot ajándékoz neki. Egy ízben egy fazekas, máskor egy juhász tagadja meg a vám fizetését. Megverekszenek mintegy időtöltésből. Az angol öklözők még ma is barátságosan kezet fognak minden roham előtt. Ez országban becsülettel, harag, düh és szégyen nélkül ütik egymást agyon az emberek. A kitört fogak, kékre dagadt szemek, betört oldalbordák nem kívánnak véres bosszút; úgy látszik, a csontok erősebbek, az idegek kevésbbé érzékenyek itt, mint másutt. Ha egyszer megadták és megkapták ütéseiket, megfogják egymás kezét s együtt tánczolnak a zöld gyepen. «Három vidám legény, három vidám legény, három vidám legény vagyunk mi».⁶⁰

Vegyük hozzá, hogy ez emberek minden plébániában vasárnaponként a nyillövésben gyakorolják magokat, és a világ első ijászai; hogy a tizennegyedik század végétől fogva a pórok egyetemes felszabadulása roppantúl gyarapította számukat: s akkor meg fogjuk érteni, hogyan maradhatott meg a központi főhatalom minden változása és átalakulása közt az alattvaló szabadsága. Mert utoljára is minden országban és minden alkotmány alatt az egyetlen állandó és győzhetetlen biztosíték abban áll, hogy sok ember ilyenformán okoskodik magában s tudja róla,

⁶⁰ Then Robin took them both by the hands,
And danc'd round about the oke tree;
«For three merry men, and three merry men,
And three merry men we be.»

hogy így okoskodik: «Ha valaki jószágomhoz nyúl, házamba lép, útamba áll s terhemre van, vigyázzon magára; türelmes vagyok ugyan, de vannak jó karjaim is, jó társaim, jó kardom és némely pillanatban azon erős elhatározásom, hogy bármibe kerüljön, markolatig torkába döfjem kardomat».

X.

Így gondolkozott sir JOHN FORTESCUE, Anglia kanczellárja VI. Henrik alatt, kit a két rózsza háborúi alatt Franciaországba száműztek. Egyike a legrégebb prózaíróknak és az első, ki megbírálta és megmagyarázta hazája alkotmányát.⁶¹ «A gyávaság — úgy mond —, a bátorság hiánya és nem a szegénység akadályozza a francziákat a fölkelésben.⁶² Egy francziának sincs az a bátorsága, mint az angolnak. Gyakran megtörtént Angliában, hogy három vagy négy bandita, a nyomortól hajtva, hét vagy nyolcz tisztességes emberre támad s megrabolja valamennyit; de Franciaországban soha sem történt, hogy hét vagy nyolcz bandita elég merész lett volna megrabolni három vagy négy tisztességes embert. Innen olyan ritka az, hogy a francziát felakaszszák fegyveres kézzel elkövetett rablásért; mert nincs bátorságuk ily borzasztó tetre. Azért is egy év alatt több embert akasztanak fel Angliában

⁶¹ *The difference between an absolute and limited monarchy. — A learned commendation of the politique laws of England. Latine.* Gyakran idézem e második művet, mely teljesebb.

⁶² Az angolok mindig megfélemedeznek az udvariasságról s nem látják a dolgok árnyalatait. Itt is csak a baromi bátorság értendő, a harcziás és független ösztön. A franczia és általában a gall faj talán valamennyi közt legpazarabban bánik életével.

fegyveres kézzel elkövetett rablásért vagy gyilkosságért, mint Franciaországban ugyanezen bűnért hét év alatt. . . . Ha az angol szegény és lát egy embert, kinek vagyona van, melyet erővel el lehet venni: meg is fogja ezt tenni, ha csak maga nem tetőtől talpig becsületes». ⁶³

Borzasztó világosságot vet ez e fegyveres társadalom zilált állapotára, melyben az erőszakosságok mindennaposak, s hol mindenkinek, szegénynek-gazdagnak, kardmarkolatán tartott kézzel kell élnie. I. Edvárd alatt a gonosztevők egész bandái barangolják be az országot és harezra kelnek azokkal, kik el akarják fogni; a város és a szomszéd falvak lakóinak kell összecsoportosulni, hogy «kiabálás és rivalgás közt» üldözzék és elfogják őket. III. Edvárd alatt vannak bárók, kik nagy fegyveres és íjász kísérettel lovagolnak, «elfoglalva a kastélyokat, elragadva az asszonyokat és kisasszonyokat, megcsontítva, meggyilkolva, zsarolva az embereket saját házaikban, mintha ellenséges földön volnának; és néha oly módon és oly nagy erővel jelennek meg a törvényszék előtt, hogy a megrémült bírák nem mernek igazságot szolgáltatni». ⁶⁴ Olvassuk a Paston család leveleit VI. Henrik és IV. Edvárd alatt, s meglátjuk, hogy minden kapunál ott van a magán háborúság, hogy mindenkinek el kell magát látnia emberekkel és fegyverekkel, hogy résen kell állnia vagyona védelmére, hogy csak magára számolhat, saját erejére és bátorságára. Épen az erőnek e túlsága, e harczi készség volt az, mely franciaországi

⁶³ Mai napság 42 franciaországi útonállásra 738 esik Angliában. — 1843-ban Angliában négyszer annyi bűnügy fordult elő, mint Franciaországban, tekintettel a népesség arányára.

⁶⁴ *Pictorial history*. I, 833. A winchesteri rendelet, 1285. — Az 1378-ki nyílt parancs.

győzelmeik után egymás ellen uszította őket Angliában, a két rózsza mézszárlásai közt. Az idegenek, a kik látják, elbámulnak testi és lelki erejükön, «a nagy marhahúsdarabokon», melyek izmaikat táplálják, harcziás szokásaikon, «vadállati» bősé megátalkodottságukon.⁶⁵ Bulldogjaikhoz hasonlítanak, e fékezhetetlen fajhoz; örült merészségökben «húnyt szemmel rohannak egy orosz medve torkába, és szétzúzatják fejüket, mint a rothadt almát». Nem rémíti meg őket e harcziás társadalom különös állapota, mely úgy tele van veszélylyel s annyi erőfeszítést követel. Midőn Edvárd király elrendeli, hogy a rendzavarókat pörös eljárás nélkül vessék börtönbe s ne engedjék szabadon sem biztosítékkal, sem másképen: a községek e rendeletet «borzasztóan nyomasztónak» nyilvánítják, felszólalnak, tiltakoznak a túlságos védelem ellen. Kevesebb a béke, több a függetlenség. A közönség biztosságának rovására is fentartják az alattvaló biztosítékait, és többre tartják a nyugtalan szabadságot az önkényes rendnél; inkább szenvednek a bitangoktól, kik ellen küzdeni lehet, mint a porkoláboktól, kik előtt meg kellene hajolni.

E büszke és szívós eszme szülte és vezérli FORTESCUE egész könyvét. «Kétféle királyság van — úgymond — egyik a királyi és absolut kormányzás, a másik a királyi és alkotmányos.»⁶⁶ Az első Franciaországban, a második Angliában áll fenn. «És abban különböznek egymástól, hogy az első népeit oly törvényekkel kormányozhatja,

⁶⁵ Benvenuto Cellini idézve FROUDE által, I, 20. *History of England*, SHAKSPEARE, V. *Henrik*, a francia urak társalgása az azincourti csata előtt.

⁶⁶ Jus regale, ellentétben a jus regale et politicum-mal.

melyeket maga készít, és megegyezések nélkül is oly adókat s más terheket róhat rájuk, minőket maga akar. A másik nem kormányozhatja népeit más törvényekkel, mint a melyekbe maguk is beleegyeznek; és megegyezések nélkül terheket sem róhat rájuk.»⁶⁷ Ily államban a nép akarata a «legfőbb élő elem, mely a fejbe s a politikai test minden tagjába küldi a vért És valamint a fizikai test feje nem változtathatja meg idegeit, s nem tagadhatja meg a tagoktól a tápláló erőt és vért: épen úgy a király, a politikai test feje sem változtathatja meg e test törvényeit, s nem veheti el népe jószágát, ha ez megtagadja és tiltakozik Az ilyen király csak azért nyerte méltóságát, hogy védelmezze a törvény alattvalóit, életüket és javaikat, és a nép csak ezért ruházta reá e hatalmat; másféle hatalmat nem szabad gyakorolnia.»⁶⁸

⁶⁷ Ther be two kynds of kyngdomys, of the which that one ys a lordship callid in Latyne Dominium Regale (jus regale), and that other is callid Dominium politicum et regale (jus regale et politicum). And they dyversen in that the first may rule his people by such lawys as he makyth hymself, and therefor, he may set upon them talys, and other impositions, such as he wyl hymself, without their assent. The secund may not rule hys people by other laws than such as they assenten unto; and therfor he may set upon them non impositions without their own assent.

⁶⁸ FORTESCUE, *In leges Angliae*, London, 1599, angol fordítással.

Non potest rex Angliae ad libitum suum leges mutare regni sui. Principatu namque nedum regali, sed et politico ipse suo populo dominatur.

In corpore politico, intentio populi primum vividum est habens in se sanguinem, viz provisionem politicam utilitati populi illius, quam in caput et in omnia membra ejusdem corporis ipsa transmittit, quo corpus illud alitur et vegetatur. Lex vero sub qua coetus hominum populus efficitur, nervorum corporis physici efficit

Íme, már a tizenötödik században, LOCKE eszméi; a gyakorlat ereje mindig megszüli az elméletet; a szabadság élvezése gyorsan fölfedezteti az emberekkel a szabadság természetét. FORTESCUE tovább megy: lépésről lépésre ellentétbe állítja a római jogot, a latin népek örökségét az angol joggal, a teuton népek örökségével. Az egyik abszolút fejedelmek munkája s mindenben arra czéloz, hogy feláldozza az egyént; a másik a közakarat műve és minden törekvése a személy védelme. Ellentétbe helyezi a császári jogtudósok maximáit, kik «törvényerőt tulajdonítanak mindennek, mit a fejedelem határoz», és Anglia törvényeit, «melyeket épen nem a fejedelem akarata állított fel, hanem az egész királyság megegyezése, több mint háromszáz választott ember bölcsesége állapított meg, úgy hogy nem lehetnek a nép ártalmára és nem téveszthetik el javát». Ellentétbe helyezi a császári tisztviselők önkényes kinevezését és a sherif választását, kit minden évben, minden grófság számára a király választ három lovag vagy grófsági apród közül; ezeket pedig az egyházi és világi lordok tanácsa, a bírák, a kincstári bárók és más előkelő tisztviselők jelölik ki. Ellentétbe helyezi a római törvénykezést, mely két tanúval megelégszik egy ember

rationem Et ut non potest caput corporis physici nervos suos commutare, neque membris suis proprias vires et propria sanguinis alimenta denegare, nec rex qui caput est corporis politici, mutare potest leges corporis illius, nec ejusdem populi substantias proprias subtrahere, reclamantibus eis, aut invitis. Ad tutelam legis subditorum et eorum corporum et bonorum rex hujusmodi erectus est et ad hanc, potestatem a populo effluxam ipse habet.

Angliae statuta nedum principis voluntate, sed et totius regni assensu ipsa conduntur plus quam trecentorum electorum hominum prudentia (ita ut) populi laesuram illa efficere nequant, vel non eorum commodum procurare.

elítélésére, és a juryt, a vádlott jogát, hogy három esküdtet visszautasíthasson, s végre az igazság kitünő biztosítékait, melyekkel az esküdtek tisztessége, száma, jó híre és állapota körülveszi az ítéletet. Ily oltalom mellett Anglia községeinek virágozni kell. Ellenkezőleg vedd figyelembe — úgy mond az ifjú fejedelemhez, kit oktat — Franciaország községeinek állapotát. Az adó, sóvám, bordézsmá, katonai elszállásolások következtében végnymorba jutottak. «Láttad őket utazás közben Úgy elszegényedtek és tönkre mentek, hogy alig tudnak élni: vizet isznak, almát esznek fekete rozskenyérrel. Nem esznek húst, legfőlebb néha-néha egy kis szalonnát, vagy az állatok beleit és fejét, melyeket a nemesek és kalmárok számára vágtak le Baromfiakat megeszik a katonák, s nekik alig marad meg a tojás, a mi igen nagy lakoma számukra. Nem viselnek gyapjú öltönyt, csak egy silány mellényt felső ruhájok alatt, mely durva vászonból készült s melyet zubbonynak neveznek. Nadrágjok hasonló vászonból van és nem ér túl a térden, úgy hogy lábszárunk azon alul meztelen marad. Nejeik és gyermekeik mezítláb járnak Mert többen közülök, kik uraiknak évenként egy tallért fizettek földjükért, most a királynak ezen felül még öt tallért fizetnek. Ezért kénytelenek szükségből annyit virasztani, dolgozni, a földet túrni, hogy testök egészen elsatnyúl és fajuk tönkre megy. Meggörnyedve járnak, gyöngék, képtelenek harcolni és a királyságot védeni; nincs sem fegyverök, sem arra való pénzök.»⁶⁹

⁶⁹ The same commons be so impoverishid and distroyd that they may unneth lyve. Thay drink water, thay eate apples, with bred right brown made of rye. They eate no fleshe, but if

«Ezek az absolut kormányzás gyümölcsei. De, hála Istennek! a mi országunkban jobb törvény uralkodik, és azért ez ország népe nincs oly inségben; az embereket sem bántalmazzák; hanem gazdagok s mindenük megvan, a mi testök fentartására szükséges. Ezért hatalmasok és képesek ellenállni a királyság ellenségeinek, kik rosszat tesznek vagy akarnak tenni ellenök. És ez ama «jus politicum et regale» gyümölcse, mely alatt élünk.... Ez ország minden lakója maga élvezi azt, a mit földje vagy barmai hoznak, valamint mindazon hasznót is, melyet saját vagy mások iparával, szárazon vagy tengeren létre hoz. Kedve szerint használja föl és senki sem gátolja

it be selden, a litill larde, or of the entrails or heds of bests selayne for the nobles and merchants of the land. Often their domestic foul are taken from them, and only the eggs left to them. They weryn no wollyn, but if it be a pore cote under their uttermost garment, made of grete canvas, and cal it a frok. Their hosyn be of like canvas, and passen not their knee, wherfor they be gartrid and their thyghs bare. Their wifs and children gone bare fote.... For sum of them, that was wonte to pay to his lord for his tenement which he hyrith by the year a scute, payth now to the kyng, over that scute, fyve skuts. Wher thugh they be artyd by necessite so to watch, labour and grub in the ground for their sustenance, that their nature is much wasted, and the kynd of them brought to nowght. They gone crokyd and ar feeble, not able to fight nor to defend the realm; nor they have wepon, nor monye to buy them wepon withal.

This is the frute first of hyre Jus regale. But blessed be God, this laud ys rulid under a better lawe, and therfor the people therof be not in such penurye, nor therby hurt in their persons, but they be wealthie and have all things necessarie to the sustenance of nature. Wherefore they be myghty and able to resyste the adversaries of the realms that do or will do them wrong. Loo, this is the frut of Jus politicum et regale, under which we lyve.

benne rablás vagy igazságtalanság által, a nélkül, hogy jogos kárpótlást ne nyújtana⁷⁰ Nem ítélnék felette mások, csak rendes bírái és az ország törvénye szerint; nem foglalják le birtokát vagy ingó javait, s nem fogják el bármi nagy bűnért máskép, mint az ország törvényei szerint és rendes bírának parancsára Azért ez ország népei jól el vannak látva arannyal, ezüsttel és minden-
nel, mi az életre szükséges. Nem isznak vizet, ha csak nem vezeklésből; bőven esznek mindenféle húst és halat. Minden ruhájuk jó gyapjú szövetből készült; van házukban temérdek takarójuk s mindenféléjük, a mi gyapjúból

Every inhabiter of the realme of England useth and enjoyeth at his pleasure all the frutes that his land or cattel beareth, with al the profits and commodities which by his owne travayle, or by the labour of others, hae gaineth; not hindered by the iniurie or wrong deteinement of anye man, but that hee shall bee allowed a reasonable recompence. . . . Hereby it commeth to passe that the men of that lande are riche, havng aboundaunce of golde and silver, and other thinges necessarie for the mainte-naunce of man's life. They drinke no water, unlesse it be so, that some for devotion, and uppon a zeale of penaunce, doe abstaine from other drinks. They eate plentifully of all kindes of fleshe and fishe. They weare fine woollen cloth in all their apparel; they have also aboundaunce of bed-coveringes in their houses, and of all other woollen stuffe. They have greate store of all hustlements and implementes of householde; they are plentifully furnished with al instruments of husbandry, and all other things that are requisite to the accomplishment of a quiet and wealthylyfe, according to their estates and degrees. Neither are they sued in the lawe, but onely before ordinary iudges, where by the lawes of the lande they are iustly intreated. Neither are they arrested or impleaded for their moveables or possessions, or arraigned of any offence, bee it never so great and outragious, but after the lawes of the land, and before the iudges aforesaid.

⁷⁰ COMMINES hasonló véleményt mond.

készül; dúsan el vannak látva bútorokkal és szerszámokkal, s minden egyébbel, a mi szükséges, hogy mindenki állása szerint nyugodt és boldog életet éljen.....» Mindez az ország alkotmányából és a föld felosztásából származik. Míg más országokban nem található egyéb, mint a szegény nép s itt-ott néhány úr: Anglia úgy tele van mezei és földbirtokosokkal, «hogy nincs bármily kis uradalom, melyben ne volna egy lovag, egy apród vagy néhány birtokos, a minőt franklinnak neveznek, és más szabad bérlők, nagyszámú yeomenek, a kik jövedelmök-nél fogva képesek a törvényszerű esküdtszéket megalakítani. Mert ez országban több yeoman van, a ki évenként hatszáz tallérnál is többet költhet.» Ezek képezik az ország magvát.⁷¹ «Sokkal magasabban állnak — mondja egy másik író⁷² a következő században — mint az egyszerű munkások és napszámosok. Jó házaik vannak, hol kényelmesen élnek és dolgoznak, hogy meggazdagodjanak. Leg-

⁷¹ «The might of the realme most stoudyth upon archers which be not rich men...» V. ö. HALLAM, II, 482. «Helyes feltézés, hogy azok nagyobb része, a kik a kis szabad birtokokat vagy lovagjóságok részeit birták, a tulajdonképeni ős nemzet voltak. A szabad «socager»-ek tiszteletreméltó osztálya, melynek általában teljes joga volt földjének elidegenítésére s azt valószínűleg csakély árért kapta bérbe az uradalom gazdájától, — gyakran előfordul a *Domsday-Book*-ban.» Mindenesetre voltak a *Domsday-Book*-ban szászok, kik «tökéletesen ki voltak véve a jobbágyág alól.» Ez osztályról tisztelettel szólnak GLANVIL és BRACON értekezései. A jobbágyok jókorán felszabadultak, részint saját erejök-ből, részint az által, hogy bérlökké lettek. (A XIII. és XIV. században.) A két rózsa harczi még inkább fölemelték a községeket. A csata előtt gyakran oly parancsot adtak, hogy a nemeseket ölják meg, de kímélik a parasztokat.

⁷² HARRISON, 275. *Description of England.*

nagyobb részt bérlők, kik maguk több szolgát tartanak. Ezek az emberek azok, kik hajdan oly félelmesekké váltak a francziákra, s ámbár nem szólítják őket sem úrnak, sem «sir»-nek, mint a nemeseket és lovagokat, hanem csak egyszerűen Jánosnak és Tamásnak: mégis nagy szolgálatoikat tettek háborúinkban. Királyaink nyolcz csatát vívtak velök és soraikban állottak, melyek hadseregünk gyalogságát képezték; míg a franczia királyok a lovasság közepett tartózkodtak. Mindket fejedelem megmutatta ezzel, hol van fő ereje.» Az ilyen emberek — mondja FORTESCUE — valódi juryt képezhetnek, szavazhatnak, ellenállhatnak, egyesülhetnek, teljesíthetnek minden cselekvényt, mely a szabad alkotmányhoz tartozik; mert számosan vannak minden megyében; nincsenek «elbutulva», mint a félénk franczia parasztok; «saját és családjok becsületét kell védeniök», jól el vannak látva fegyverekkel, s megemlékeznek, hogy csatákat nyertek Franciaországban.⁷³ Ilyen ez osztály, mely még a homály-

⁷³ LATIMER, VIII. Henrik hitszónoka következő arcképet nyújt egy yeomarról:

«Atyám yeoman volt és nem birt saját földdel, csak bérlete volt, mely évenként legfőlebb 3 vagy 4 fontra rugott, és ebből annyit termelt, hogy féltucat embert tartott. Száz juha volt és anyám harmincz tehenet fejt. Képes volt a király számára fegyverzetet és lőszerszámot találni, midőn lovával eljött átvenni a király zsoldját. Emlékszem, hogy bekapcsoltam fegyveröltönyét, midőn Blackheathbe ment. Engem iskolába járatott, különben most nem volnék képes a királyi fenség előtt prédikálni. Nővéreimet öt fontnyi hozománynyal házassította ki, s jóságban és isteni félelemben nevelte őket. Szegény szomszédjai iránt vendégszerető volt. És sok alamizsnát adott a szegényeknek, s mindezt a nevezett bérlethől tette. A ki pedig most bírja, 16 fontot fizet évenként s nem képes semmit sem tenni királyáért, magáért, gyer-

ban áll ugyan, de minden században gazdagabb és hatalmasabb lesz; a letiport szász aristokrátiából keletkezett, s fentartva a megmaradt szász jellem által, végre oda jutott, hogy a norman alsó nemesség vezetése mellett és a norman főnemesség oltalma alatt szabad alkotmányt s szabadságra méltó nemzetet alapított.

XI.

Ha az emberek, mint ezek, komoly természettel, határozott szellemmel s független hajlamokkal vannak felruházva, épen úgy törődnek lelkiismeretökkel, mint egyéb dolgaikkal s végre az egyházba is úgy beavatkoznak, mint az államba. Már régóta idéztek fel nyilvános tiltakozásokat a római udvar zsarolásai,⁷⁴ és régóta népszerűtlen volt a főpapság; panaszkodnak, hogy a legnagyobb javadalmakat a pápa idegeneknek adja, kik nem laknak helyben; hogy ez meg az az olasz, ki Angliában ismeretlen, itt egymaga ötven-hatvan javadalommal bír; hogy az angol pénz Rómába özönlik, s hogy a papok, kik felett csak papok ítélnék, kicsapongók és visszaélnek bün-

mekeiért vagy egy pohár italt adni a szegénynek. — Az én időmben szegény atyám épen oly szorgalmasan tanított engem a lövésre, mint minden másra, és gondolom, mások is így tettek gyermekeikkel: megtanított, hogyan húzzam fel az íjat, hogyan tartsam testemet, s ne karomat feszítsem meg, mint más nemzeteknél szokás, hanem testemet. Íjaim mindig koromhoz és erőmhöz voltak alkalmazva; a mint felnöttem, íjam is mindig nagyobb és nagyobb lett, mert az ember csak akkor lesz jó lövő, ha ebben nevelkedik: derék játék ez, egészséges gyakorlat s nagyon hasznos a testre.

⁷⁴ *Pictorial history*, I. 802. 1245., 1246., 1376-ban. THIERRY, III, 79.

tetlenségökkel. III. Henrik első éveiben majdnem száz embergyilkost számláltak a még élő papok közt. A tizennegyedik század kezdetén az egyházi jövedelem tizenkétszer akkora volt, mint a polgári. A földbirtoknak körülbelül fele a papság kezében volt. A század végén kijelentik a községek, hogy az egyházi adó ötször akkora, mint a koronáé, és néhány évvel később,⁷⁵ tekintetbe véve, hogy a papság javai csak henyeségre és fényűzésre szolgálnak, azt indítványozzák, hogy közszélokra kobozzák el. A reform eszméje már fellép. Emlékezhetünk, hogy a balladákban Robin Hood, a népies hős, meghagyja embereinek, hogy kíméljék a yeomant, a munka emberét, még a lovagokat is, ha «jó fiúk», de soha se kegyelmezzenek az apátoknak és püspököknek. A főpapok súlyosan nyomják a népet jogaikkal, törvényszékeikkel, tizedeikkel; és a norman verselők kellemes csevegései vagy egyhangú fecsegései közt egyszerre fel-feldörög ellenök egy szásznak, a nép emberének s az elnyomottnak méltatlankodó hangja.

Ilyen Piers Plowman, egy szántóvető paraszt víziója, melyet, mint mondják, egy oxfordi világi pap írt (1362 körül). Kétségkívül itt is láthatók a franczia izlés nyomai; nem is lehetne másképp; az alsóbbrendűek soha sem vonhatják ki magukat a felsőbbek utánzása alól; és a legszabadabb népköltők, BURNS és BÉRANGER is, gyakran követik az akadémiai stylt. Hasonlóképp itt is fel van használva a divatos gépezet, a *Rózsa* regényének allegóriája:

⁷⁵ 1404—1409. A községek kijelentik, hogy e jövedelemből a király képes lenne eltartani 15 grófot, 1500 lovagot, 6200 apródot és 100 kórházat, ha minden gróf évenként 300 márkát kapna, minden lovag 100 márkát s negyven hektár termését, minden apród 40 márkát s húsz hektár termését. — *Pictorial history*, II. 142.

előkerül a Jótékonyság, Romlottság, Fösvénység, Simonia, Lelkiismeret s a beszélő abstractiók egész serege. De e hiú idegen agyrémek daczára a költemény magva nemzeti és élő. A régi nyelv részenként, s a régi versmérték egészen megjelen; a rímek helyét barbár alliteratiók foglalják el; a csevegés helyett zordon komolyságot, erős támadásokat, nagyszerű és sötét képzeletet, nehézkes latin szövegeket találunk, mintha egy protestáns keze sújtana velök. Piers elalszik Malverne ormán s itt csodálatos álmot lát.

Csodálatos álmom jött. Nem tudám,
 Hová jutottam, ánde nagy vadon volt;
 Keletre néztem, hol a nap világít,
 S királyi tornyot láttam a hegy ormán,
 Alatta mély völgy terjedt, benne vár,
 Sötét árkokkal: szörnyű látomány.
 Szabad mező is volt ott, rajta nép,
 Minden fajtából, gazdag és szegény,
 Dolgozva, járva, mint kell a világon.
 Sokan közülök a földet művelték,
 Nagy fáradsággal vonva az ekét;
 S termésöket pazarlók pusztították.⁷⁶

Gyászos képe a világnak; hasonlít ama félelmes álmokhoz, melyek oly gyakran előfordulnak DÜRER ALBERT-

⁷⁶ And than gan I to mete a mervelyous swevene,
 That I was in a wyldyrnese, wyst I never qwere;
 And as I beheld on hey, est on to the sonne,
 I saw a tour on a toft, ryaly emaked,
 A depe dale benethe, a donjon therein,
 With depe dykys and dyrke, and dredful of sygth
 A fayr feld ful of folke foud I ther betwene,
 Of al maner of men, the mene and the ryche,
 Werkyng and wanderyng, as the world askyth,
 Some put hem to the plow, pleyid hem ful seeld
 In syttyng and sowing swonken full harde,
 And wan what wastours with gloteny dystroid . . .

nél és LUTHER-nél. Az első reformátorok meg vannak győződve, hogy a föld a gonosz rabja lett, hogy az ördög uralkodik rajta tisztviselői által; hogy az Antikrisztus, ki a római széken ül, azért fejt ki oly nagy egyházi pompát, hogy elcsábítsa a lelkeket és a pokol tüzébe sújtsa. Itt is: az Antikrisztus emelt zászlóval egy monostorba vonúl; a harangok zúgnak, a szerzetesek ünnepélyes menetben eléje mennek, hogy elfogadják s üdvözöljék urokat és atyjokat. Hét nagy óriással, a hét fő bűnnel, megtámadja a Lelkiismeretet, s a rohamot a Henyeség vezeti, kit ezernél több főpapból álló hadsereg követ. Mert a bűnök uralkodnak, a mi annál gyűlöletesebb, hogy a szent helyeken tartózkodnak s az ördög szolgálatára használják az isten egyházát.⁷⁷

A vallás most gavallér, utca-taposó,
Földszerző vagy szerelmi ünnep-rendező,
Egyik kastélyból a másikba lovagol,
Ebfalka jár nyomában, mint a nagy uraknak,
S ha nem térdelve nyújtja át a borkupát
Csatlósa, kérdi: emberséget hol tanult? ⁷⁸

De e szentségtörő pompa csak egy ideig tart s Isten kinyújtja kezét, hogy megintse az embereket. A Lelkiismeret parancsára a természet leküldi a csapások és betegségek seregét.

⁷⁷ A richmondi archidiákon 1216-ban körútján a bridlingtoni perjelséget kilenczvenhét lóval, huszonegy kopóval és három sólyommal látogatta meg.

⁷⁸ Ac now is Religion a rydere, a romere aboute,
A ledere of love-dayes and a lond-buggere,
A priker on a palfrey fro manere to manere.
And but if his knave knele, that shal his coppe brynge
He loureth on hym, and asketh him who taughte hym curteisie.

A Lelkiismeret parancsát fogadá
 S a csillagokból küldte lázat, gyúladást,
 Szívbjajt, torokbjajt, fogfájást és görcsöket,
 Csúzos bajt, himlőt, fejkoszot, rühöt,
 Daganatot és égő gennyet, puffadást,
 Örjöngést, rossz bajt és a kór minden fáját.
 Segítségért kiáltnak: Itt a pusztulás!
 Mindnyájunkat megsemmisít szörnyű halál!
 Az úr, ki kéjben élt, most hangosan kiált.
 Jön a halál rohanva s minden porba hull:
 Királyok, pápák, császárok és lovagok.
 Sok bájos hölgy és sok lovagnak szép neje
 Eltűnt, elpusztította a halál foga.⁷⁹

A nyomorok e halmazához hasonlít MILTON víziója az emberi életről.⁸⁰ Ezek azon tragikus képek és indulatok, melyekben kedvöket fogják lelteni a reformátorok. Ott van Knox beszéde Stuart Mária udvari hölgyeihez, mely épen ily durván tépi le az emberi tetem diszítését, hogy feltárja undokságát. Már megjelenik a világnak egészen szomorú és erkölcsi felfogása, mely az éjszakai népek tulajdona. Az ember nem érzi jól magát ez országban; minden perczen küzdeni kell itt a hideg, az eső ellen.

⁷⁹ Kynde Conscience tho herde, and cam out of the planetes,
 And sente forth his forreyours, feveres and fluxes,
 Conghes and cardiacles, crampes and tooth-aches,
 Reumes and radegundes, and roynous scabbes,
 Bilea and bocches, and brennyng agues,
 Frenesies and foule yveles, forageres of Kynde
 There was «Harrow!» and «Help! Here cometh Kynde!
 With Deeth that is dredful, to undo us alle!»
 The lord that lyved after lust, tho aloud cryde
 Deeth cam dryvynge after, and al to duste passhed
 Kynges and knyghtes, kaysers and popes,
 Manye a lovely lady and lemmans of knyghtes,
 Swowned and swelled for sorwe of hise dyntes.

⁸⁰ Utolsó könyv. *The Lazar House.*

Nem lehet itt hanyagúl elnyújtózkodni a szép verőfényen, a langyos és fényes levegőben, a vidék nemes alakjain s boldog derűjén legeltetve a szemet. Dolgozni kell a létért, ébernek és pontosnak lenni, befedni és épen tartani a házat, bátran gázolni a sarat az eke után járva, fényes nappal lámpát gyújtani a sátorban. Mert az éghajlat sok kényelmetlenséget ró az emberre s véghetetlen ellenállási képességet kíván. Innen van a búskomolyság s a kötelesség eszméje. Az ember természetesen harcznak képzei az életet, s még gyakrabban gondol a fekete halálra, mely véget vet e gyilkos pompának, és annyi kócsagos, zajongó lovagesapatot vezet a koporsó némaságába és örökkévalóságába. Hiú ez az egész látható világ; nincs más igaz, mint az ember erénye, a nagylelkű erő, melylyel mások szolgálatára szenteli magát. Ez az alap, melyet a szemek keresnek; áthatnak a világi díszítésen s mellőzik az érzéki élvezetet, hogy idáig jussanak. Ez a belső mozdulat eltávolította az eszményi mintát, s a cselekvés új forrását nyitotta meg, az igaz eszméjét. Nem a szegény plebejus irigysége, nem a kizsartott ember haragja, nem az elvont igazság alkalmazásának forradalmi szüksége, hanem a lelkiismeret lázad fel az egyház pompája és túlkövetelései ellen; félnek, hogy nem üdvözülnek, ha a romlott egyházban maradnak; rettegnek az Isten fenyegetéseitől, s nem mernek kétes vezetőkkel kelni a nagy útra. «Mi az igazság, kérdé aggódva LUTHER, s hogyan jutok hozzá?» Épen ily nyugtalansággal indul Piers Plowman is a Jótett keresésére, s mindenkitől kérdezősködik, hol találhatna rá? «Nálunk», mondja két szerzetes: «Nem», felel ő, «mert az igaz ember is hétszer vétkezik napjában, tehát ti is vétkeztek s így a valódi igazság nincs nálatok.» A «tanulmányhoz és az íráshoz» fordul, mint

LUTHER; a papok szépen beszélnek az asztalnál Istenről és a Szent-Háromságról, «szent Bernátot idézve, pompás okoskodásokkal, midőn a dalmokok elvégezték zenéjüket; de ezalatt a szegények sirhatnak a kapu előtt és didereghetnek, a nélkül, hogy valaki segítségükre gondoljon». Ellenkezőleg, úgy rájok kiáltanak, mint a kutyákra, s elűzik őket. «Mind e nagy urak csak nyelvökön viselik az Istent, a szegényeknél van a szívben»,⁸¹ és a szív, a benső hit, az élő erény teszi a valódi vallást. Íme, ezt kezdték fölfedezni a nehézkes százszok; a germán lelkiismeret fölébredt s vele az angol józan ész is, a személyes erély és az elhatározás, hogy az ember egyedül, önmaga ítéljen és határozzon magáról.

«Krisztus a mi fejünk, nincs nekünk más fejünk», mondja egy költemény, melyet CHAUCER-nek tulajdonítanak, s mely, mint több más, függetlenséget követel a keresztény lelkiismeret számára.⁸² «Mi is az ő tagjai vagyunk. — Mindnyájunknak meghagyta, hogy atyánknak nevezük. — Megtiltotta, hogy urunknak mondjuk; — minden úr csalfa és gonosz.» Nincs közbenjáró az ember és Isten közt; a tudósok hiában akarnak tekintélyt keresni szavaiknak, van ezeknél nagyobb tekintély, az Isten szava. Már a tizennegyedik század óta lehet hallani e nagy szót; elhagyta a tudósok iskoláit, a holt nyelveket, lerázta a port, mely alatt a papság aludni hagyta, befödve a magyarázók és szent-atyák halmazával.⁸³ Megjelent WYCLEFF, s lefor-

⁸¹ E költemény később, 1550-ben jelent meg nyomtatásban. Egy évben három kiadást ért, annyira protestáns volt a szelleme.

⁸² L. *Piers Plowman's crede, The Plowman's tale* stb.

⁸³ KNIGHTON (1400) így ír WYCLEFF-ről: «Transtulit de Latino in anglicam linguam, non angelicam. Unde per ipsum fit vulgare, et magis apertum laicis et mulieribus legere scientibus quam solet

dította, mint LUTHER, ugyanazon szellemben, mint LUTHER. «Minden kereszténynek, férfiúnak és nőnek,⁸⁴ öregnek és ifjúnak — mondja előszavában — erősen kell tanulnia az új szövetséget, mert tekintélylyel van tele s nyitva áll az egyszerű emberek értelme előtt is azon pontokban, melyek legszükségesebbek az üdvösségre.» A vallásnak világivá kell lennie; ki kell venni a papság kezéből, mely egészen magához vona; mindenkinek önmagában kell hallania vagy olvasnia Isten igéjét, így biztos lesz, hogy útközben nem romlott meg; jobban fogja érezni; mi több, jobban fogja érteni; «mert a szent-írás minden helye, a világos úgy mint a homályos, szelidséget és szeretetet tanít. Azért a ki szelidséget és szeretetet gyakorol, annál megvan a szent-írás valódi értelme és egész tökéletessége Ne féljen hát az egyszerű ember sem a szent-írás szövegének tanulmányozásától És egy pap se dicsekedjék a szent-írás valódi értelmével, mert az írás valódi értelme szeretet nélkül még inkább kárhozatba viszi az embert És a papok gögje s pénzvágya oka vakságuknak és eretnekségöknek, s megfosztja őket az írás valódi értelmétől.»⁸⁵

esse clericis admodum litteratis, et bene intelligentibus. Et sic evangelica margarita spargitur et a porcis conculcatur . . . (ita) ut laicis commune aeternum quod ante fuerat clericis et ecclesiae doctoribus talentum supernum.

⁸⁴ *Wycliffe Bibliája*, FORSHALL és MADDEN kiadása, előszó, oxfordi k.

⁸⁵ Cristen men and wymmen, olde and yonge, shulden studie fast in the Newe Testament. For it is of full autorite, and opyn to the undirstonding of simple men, as to the poyntis that be moost needful to saluacioun and ech place of holy writ, bothe opyn and dark, techith mekenes and charite. And therefore he that kepith mekenes and charite hath the trewe undirstonding

Ezek azon félelmes szavak, melyek forogni kezdenek a boltokban és iskolákban; olvassák a fordított bibliát és magyarázzák; szerinte ítélik meg a jelenkori egyházat. Mily ítéletet hoztak e komoly és új szellemek, mily készséggel törtek fajuk valódi vallása felé, látni lehet a parlamenthez intézett folyamodásukból (1395): százharmincz évvel LUTHER előtt azt mondják ebben, hogy a pápaság nem Krisztus intézménye, hogy a zarándoklás és a képtisztelet határos a bálványozással, hogy a külső szertartások semmit sem érnek, hogy a papoknak nem szükséges földi javakkal birni, hogy a transsubstantiatio tana bálványimádóvá teszi a népet, hogy a papoknak nincs hatalmuk a bűnök alól feloldozni. Mindezek bizonyítására szentírási helyeket idéznek. Képzeljük el e bátor szellemeket, ez egyszerű és erős lelkeket, a kik estenként, rossz gyertyájok mellett olvasni kezdenek boltjaikban; mert ez emberek többnyire szabók, szücsök, pékek, a kik nehány írástudóval, olvasni és hinni kezdenek, és megégettetik magukat.⁸⁶ Mily látvány a tizenötödik században, s mily ígéret a jövőre! Úgy látszik, hogy a cselekvés szabadságával megjelen a szellem szabadsága is, hogy a községek gondolkozni, beszélni kezdenek, hogy a francia-utánzó hivatalos irodalom mögött új irodalom készül fellépni, és

and perfectioun of al holy writ.... Therefore no simple man of wit be aferd unmesurable to studie in the text of holy writ.... and no clerk be proude of the verrey undirstondyng of holy writ, for the verrey undirstondyng of holy writ withouten charite that kepith Goddis heestis, makith a man depper damned. — and pride and covetise of clerkis is cause of her blindness and eresie, and priveth them fro verrey undirstondyng of holy writ.

⁸⁶ 1401-ben William Sawtre volt az első lollárd, kit elevenen megégették.

hogy Anglia, a valódi Anglia, mely félig néma volt a hódítás óta, végre megtalálja szavát.

De nem találta meg. A király, a főurak szövetkeznek az egyházzal, borzasztó törvényeket hoznak, elpusztítják a könyveket, elevenen megégetik az eretnekeket, gyakran válogatott kínzásokkal, az egyiket hordóban, a másikat derekánál fogva vaslánczra akasztva. A papság világi hatalmával együtt az egész angol alkotmány meg volt támadva, s azért egész súlyával nehezedett támadóira. Míg a két rózsa harcaiban a főurak egymást gyilkolták, a községek csendben, homályban tovább dolgoztak és éltek, lassanként elszakadva a hivatalos egyháztól, megőrizve szabadságukat, gyarapítva vagyonukat,⁸⁷ de nem menve ezen túl. Alig mutatkoznak, mint valami roppant szirttömeg, mely a föld alapját képezi, de csak helylyelközzel lép fölszínre. Semmi nagy költői vagy vallási művel nem lépnek napvilágra. Voltak dalaik, de ismeretlen balladáik később átalakultak s más szerkezetben kerültek hozzánk. Voltak imádságaik is, de egy-két középszerű költemény kivételével, tökéletlen és elnyomott tanaik nem maradtak fenn. Lehet ugyan látni balladáik hangjából, formájából, hogy képesek a legszebb költői leleményre; de költészetök a yeomenek és hárfások kezei közt marad. Lehet érezni vallási követeléseik kora érésé-

⁸⁷ «Nézetem szerint, a világ minden birodalma közt, melyről tudomásom van, Anglia az, hol legtöbbet adnak a közjóra, hol legkevesebb erőszakot szenved a nép s hol a háború nem dűlja fel az épületeket.... Anglia királysága más királyságok fölött azon előnnyel bír, hogy a nép s az ország nem dűlja föl, nem égeti el s nem bontja le az épületeket, s a balsors csak a harcosokat, névszerint a nemeseket sújtja.» (COMMINES, V. k. XIX., XX. fej.).

ből és erélyéből, hogy képesek a leghevesebb, legszigorúbb hitre; de hitők néhány ismeretlen eretnek hátulsó boltjában marad eltemetve. Sem a hit, sem a költészet nem volt képes szabad útat vagy kifejezést találni. A renaissance és a reformatio, e két nemzeti kitörés, még messze van, és e korszak irodalma, mint az előkelő angol társadalom, egész végig megtartotta csaknem tiszta franczia eredetének és idegen mintáinak jellegét.

HARMADIK FEJEZET.

A Z Ú J N Y E L V .

- I. CHAUCER. — Nevelése. — Politikai és világi élete. — Mennyibe gyakorolt ez befolyást tehetségére? — Ő a második hűbéri társadalom festője.
- II. Hogyan fajult el a középkor. — A komolyság esökkenése az erkölcsökben, az iratokban és a művészeti termékekben. — A serkentés szüksége. — Az építészet és az irodalom hasonló helyzete.
- III. Mennyiben tartozik CHAUCER a középkorhoz. — Regényes és ékiteményes költemények. — *A rózsza regénye*. — *Troilus és Cressida*. — *Canterburyi regék*. — Leírások és események sorozata. — *A hír palotája*. — Viziók és álmak. — Szerelmi költemények. — Troilus és Cressida. — A szerelem túlságos kifejlődése a középkorban. — Miért vette a szellem ezt az irányt? — A mystikus szerelem. — *A virág és a lomb*. — Az érzéki szerelem. — Troilus és Cressida.
- IV. Mennyiben francia CHAUCER. — Szatirikus és pajkos költemények. — *A canterburyi regék*. — A bathi polgárnő és a házasság. — A kolduló barát és a vallás. — Bohóskodás, trágárság, pajzanság a középkorban.
- V. Mennyiben angol és eredeti CHAUCER. — A jellem és egyén felfogása. — VAN EYCK és CHAUCER egykorúak. — *A canterburyi regék* előbeszéde. — A szabad birtokos, a szerzetes, a molnár, a polgárnő, a lovag, a lovasz, az apátnő, a jó lelkipásztor arcképei. — Az események és jellemek összefüggése. — Az összeség felfogása. — Ennek fontossága. — CHAUCER, a renaissance előhírnöke. — Feleúton megáll. — Hosszadalmassága és gyermekessége. — E tehetetlenség okai. — Prózája és scholastikus eszméi. — Mily elszigetelten áll századában.
- VI. A bölcsészet és a költészet összefüggése. — Hogyan veszttek el az általános eszmék a scholastikus bölcsészet alatt. — Miért vesztett el a költészet. — A polgárosodás és a súlyedés összehasonlítása a közép-

korban és Spanyolországban. — Az angol irodalom elenyészte. — Fordítók. — Rímelő krónikások. — Didaktikus költők. — Moralitás — írók. — GOWER. — OCCLEVE. — LYDGATE. — Az ízlés hasonlósága az öltözékben, építésben és az irodalomban. — A véletlen és az emberi nyomor gyászos felfogása. — HAWES. — BARCKLAY, SKELTON. — A reformatio és a renaissance első nyomai,

I.

A sok eredménytelen kísérlet között, a hosszú tehetlenség alatt, míg a norman irodalom megelégedett a másolással, a szász pedig nem tudott fölvergődni, — megalkult a végleges nyelv és tér nyílt egy nagy író számára. Megjelent egy kiváló ember, JEFFREY CHAUCER, feltaláló, bár tanítvány, eredeti, bár fordító, a kit szelleme, nevelése és élete képessé tett megérteni és festeni egy egész világot, de különösen kielégíteni a lovagvilágot és a fényes udvarokat, melyek akkor érték el tetőpontjukat.¹ Ide tartozott ő is, ámbár tudós volt és jártas a scholastika minden ágában; oly annyira ide tartozott, hogy élete elejétől végig a világi és a tett emberének élete volt. Majd Edvárd király hadseregében látjuk, majd mint királyi udvari nemest; nőül veszi a királyné udvarhölgyét; fizetést, állást nyer; parlamenti képviselő, lovag lesz; családot alapít, mely annyira viszi, hogy később rokonságba jön a királyi törzsszel. Azonfelül tanácsadója volt a királynak, sógora Lancaster hercegnek; többször használták nyílt követségekben és titkos küldetésekben, Flórenczben, Genuában, Milanóban, Flandriában; alkudozásokat vitt Franciaországban a walesi herceg házasságára nézve; megfordult a magas és az alsó politikában; kegyet vesztett s visszanyerte: e tapasztalatok a politikai

¹ 1328 és 1345 közt született. Meghalt 1400-ban.

ügyekben, utazásokban, háborúban, az udvarnál, egészen más nevelést adnak, mint a könyvek. Vegyük még számba, hogy III. Edvárd udvaránál élt, mely a legfényesebb volt Európában; harszjátékok, multságok, ünnepek között; hogy látta Franciaország és Milanó pompáit, társalkodott PETRARCA-val, talán BOCCACCIO-val és FROISSART-tal is; hogy részvevője és szemlélője volt a legszebb és legtragikusabb eseményeknek. Mennyi szertartás és lovas menet, mennyi fegyverzet, mennyi díszparipa, mennyi ékes hölgy, mily lovagias és nagyúri szokások, mily változatos és ragyogó világ foglaltatik a pár szóban, mely képes eltölteni a költő lelkét és szemét! Képes volt épen úgy, sőt jobban, mint FROISSART, festeni a nemesek várait, multságait, szerelmeit s még egyebet is, és tetszésökre lenni saját arcképeik által.

II.

Két eszme emelte föl a középkort az idomtalan barbarismusból: a vallási, mely az óriási székesegyházakat emelte és a népeket a Szent-föld felé hajtotta; és a világi, mely a hűbéri várakat építette, és a bátor embert föl-emelt fővel, fegyveresen állította birtokára; ez létrehozta a kalandos hőst, amaz a mystikus szerzetest, az hit az istenben, ez hit önnönmagában. Mindkettő túlságba ment és elfajult saját erejének hevessége által: az egyik egész a lázadásig fokozta a függetlenséget, a másik rajongásba tévesztette az áhítatosságot; amaz alkalmatlanná tette az embert a polgári életre, ez elvonta a természetes élettől; az egyik a rendetlenség behozatala által felbontotta a társadalmat; a másik trónra emelve az esztelenséget, megrontotta az értelmet. El kellett nyomni a lovag-

ságot, mely haramiasággá fajult, és korlátozni az áhitatot, mely szolgaságra vezetett, A lázongó hűbéresség és az elnyomó theokratia elcsenevészett, és a két nagy uralgó szenvedély, megfosztva éltető nedvétől és leszakadva törzséről, annyira ellankadt, míg végre a megszokás egyhangúsága és a világi hajlandóság hajtott ki helyén és virágzott neve alatt.

Észrevétlenül esökkenni kezd a komolyság az iratokban úgy, mint az erkölcsökben; a műtermékekben úgy, mint az iratokban. Az építészet, a helyett, hogy a hit szolgálója legyen, a képzelet rabszolgájává lesz. Túlságba megy, ékítések után jár, elfeledi a részletek kedvéért az egészet, aránytalan magassáig emeli a tornyokat, menyegyzetekkel, párkányokkal, hármás födelekkel, nyitott karzatokkal cziczomázza templomait. «Egyetlen gondja mindig följebb menni s oly ragyogón földiszítani a szent épületet, hogy menyasszonyhoz hasonlítson.»² Minő megindulást gerjeszthet például valami pompás csipke, hacsak nem kellemes bámulatot? Hová lesz a keresztény érzés valamely operai díszítmény előtt?

Hasonló dolgokban gyönyörködik az irodalom is. A tizenhétzedik században, az absolut monarchia második korszakában, látjuk, mint lépnek egy részről a cziczomák, a felkoszorúzott kupolák, másrészt a csinos szalon-versek, a pézsmailatú, csintalan regények a szigorú vonások és a nemes iratok helyére. Hasonlóképp a tizenegyedik században, a hűbéri világ második korszakában, látjuk, mint pótolják egy részről köcsipkézetek, könnyed légies alakok, más részről csiszolt versek, mulattató elbeszélések a régi nagyszerű építést, a régi egyszerű hős-

² RENAN: *De l'art au moyen âge.* }

költeményt. Többé nem valami igaz érzés túlradása hozza ezeket létre, hanem az izgatás szükségessége. Nézzük CHAUCER-t; minő tárgyai vannak és hogyan választja azokat. Összekeresi mindenütt, Olaszországban, Franciaországban, a nép-legendákban, a régi klasszikusokban. Olvasóinak változatosságra van szüksége, s az ő kötelessége «ellátni őket szép mondásokkal,» — ez a költő feladata ezen korszakban.³ Az urak bevégezték ebédjüket, a dalnokok énekelni jönnek; a szövétnekek fénye megvilágítja a bársonyt és hermelint, a fantasztikus alakokat, a hosszú öltönyök tarkaságát, művészi hímzéseit; e pillanatban belép a költő, átnyújtja kéziratát, «mely gazdagon ki van festve, karmazsin színű kötésben, kapcsokkal, ezüst gombokkal, arany rózsákkal van ékesítve,» — kérdik tőle, miről szól? s ő felel: «a szerelemről».

III.

Valóban ez a legkellemesebb tárgy, és leginkább arra való, hogy mellette édesen teljenek el az esti órák, fűszeres bor mellett, a szobában égő illatszerek között. CHAUCER először lefordítja a szerelmi gyöngédségek nagy raktárát, a *rózsa regényét*. Ez a legkedvesebb időtöltés: egy rózsáról van szó, melyet a szerető le akar szakítani — sejthetjük, minő rózsza az. Tele van a könyv a leggazdagabb festésekkel május haváról, a bokrokról, a virágos pázsitról, a zöldelő sövényekről. Azután jönnek a mosolygó női képek: Gazdagság, Öszinteség, Vidámság, és ellentétül a szomorú alakok: Veszély, Munka, — valamennyi bőven, aprólékosan, a vonások, öltözetek,

³ L. FROISSART életét de Foix grófnál és II. Richard királynál.

mozdulatok részleteivel rajzolva; mintha valami szőnyeg hosszában sétálnánk végig, tájképek, tánczó alakok, kastélyok, allegorikai csoportok között, melyek mind élénk, rikító színekkel vannak festve, kirakva, ellentétbe állítva, szakadatlanul megújítva és változtatva a szemek gyönyörkedtetésére. Mert egy új baj támadt, mely ismeretlen volt a komolyabb korszakokban: az unalom; csak az győzheti le ezt, a mi új és ragyogó, s mindig újabb és ragyogóbb; és CHAUCER, mint BOCCACCIO és FROISSART, egész lelkéből erre fordítja minden erejét. BOCCACCIO-tól kölcsön veszi Arcitas és Palemon történetét, LOLLIUS-tól Troilust és Cressidát, s átdolgozza. Verses, szerelmi regényeket ír; hogyan lesz a két ifjú thebai lovag, Arcitas és Palemon szerelmes a szép Emiliába, hogyan esik el a harcjátékban győztes Arcitas és hogyan hagyja Emiliát haldokolva vetélytársára, hogyan nyeri meg a szép trójai lovag, Troilus, Cressida szerelmét, hogyan hagyja el őt Cressida Diomed kedvéért. Egy kissé hosszúk a regények; e korszak minden írásműve, akár francia, akár a francia utánzása, nagyon könnyed szellem terméke; — de milyen folyékonyak! Csak a kígyózó patak, mely hullámot nem vetve folyik a síma fvényen s néha megcsillan a nap-sugárban — csak ez nyújthat róla megfelelő képet. Az emberek sokat beszélnek; de olyan jól beszélnek! Még mikor civódnak, akkor is gyönyörűség hallgatni őket, annyira összeolvadnak a harag kitörései és a szidalmak a folyékony társalgás szerencsés gazdagságával. Emlékezünk FROISSART-ra; hogyan tűnek el nála Jacques mézszárlásai, orgyilkosságai, dögvészei, öldöklései, szóval az emberi nyomorúságok egész halmaza a szép, egyenletes hangulatban, úgy hogy a dühös torz alakok merő ékítésnek és hímzésnek látszanak, melyek arra valók, hogy

még jobban kiemeljék a színes, árnyaltos selyemszálakat, melyek elbeszélésének szövetét képezik.

De különösen a leírások jönnek nagy számmal, hogy megaranyozzák az egészet. CHAUCER fegyverzetek közt palotákban, templomokban vezet körül s megáll minden szép darab előtt. Íme például «Venus kápolnájában»: ⁴

A Venus szobra, szemnek fényesen,
Mezeilen úszott tágas tengeren,
S egész testét, köldöktől lefelé,
Zöld hullám, kristályfényű hab fedé.
Jobbik kezében ezitherát fogott,
Bájos fejről édes illatot
Hintett az üde rózsakoszorú.
Feje fölött galambok repdesének.

És amott Mars templomában: ⁵

A falra festve nagy erdő van ott,
Melyben sem ember, állat sem lakott,
Korhadt a fája, száraz levele,
Undok, szúrós törzsekkel van tele;

- ⁴ The statue of Venus glorious for to see,
Was naked fleting in the large see,
And fro the navel down all covered was
With wawes grene, and bright as any glas.
A citole in hire right hand hadde she,
And on hire hed, ful semely for to see,
A rose gerlond fressh, and wel smelling.
Above hire hed hire doves fleckering.
- ⁵ First on the wall was painted a forest,
In which ther wonneth neyther man ne best,
With knotty knarry barrein trees old
Of stubbes and sharp and hidous to behold;
In which ther ran a romble and a swough,
As though a storme shuld bresten every bough;
And downward from an hill under a bent,
Ther stood the temple of Mars armipotent.

Zúgás, moraj futott közöttük át,
 Mintha vihartól törnék minden ág.
 S a lejtős domb tövében áll maga,
 A harczenének, Marsnak temploma;
 Aczélból épült, és a bemenet
 Szűk, hosszú, elrémíti a szemet.
 Dühös szél rázza kívülről falát,
 És felszakítja minden ajtaját.
 Az éjszakkfény az ajtón behatol,
 Mert ablak nem volt a falon sehol,
 Melyen világot nyerjen valaha.
 Örök gyémántból volt az ajtaja,
 S hosszában és keresztben át meg át,
 Nyers vasrudakból épült rajta gát.
 Egy-egy nagy tonna minden oszlopa,
 Tündöklő szép aczél mindannyija.

A falakon mindenütt öldöklést ábrázolnak a képek, és a szentélyben «szekeren áll Mars szobra, fölfegyverezve, bős és sötét tekintettel, lábainál vér futotta szemmel farkas áll és emberhúst eszik». Nem elég alkalmasok-e ez ellentétek arra, hogy felköltsék a figyelmet? CHAUCER-nél hasonló festések sorozatát találjuk. Tekintsük a harczenészeket, kik Arcitasért és Palemonért harc-

Wrought all of burned stele, of which th' entree
 Was long and streite, and gastly for to see.
 And therout came a rage and swiche a vise,
 That it made all the gates for to rise.
 The northern light in at the dore shone,
 For window on the wall ne was ther none,
 Thurgh which men mighten any light discerne.
 The dore was all of athamant eterne,
 Yelenched overthwart and endelong
 With yren tough, and for to make it strong,
 Every piler the temple to sustain,
 Was tonne-gret, of yren bright and shene.

játékokat rendeznek a sorompók közt.⁶ Nehányan⁷ paizst viseltek, mások vértet, amazok pánczélt és aczélinget. Mindegyik a maga módja szerint volt fölfegyverezve kard-

⁶ *Knight's tale*, 21—30. l.

⁷ Wirh him ther wenten knightes many on.
 Som wol ben armed in an habergeon
 And in a brest plate, and in a gipon :
 And some wol have a pair of plates large ;
 And some wol have a Pruce sheld or a targe,
 Som wol ben armed on his legges wele
 And have an axe, and som a mace of stele. . . .
 There maist thou se coming with Palamon
 Licurge himself, the grete king of Trace :
 Blake was his berd and manly was his face.
 The cercles of his eyen in his hed
 They gloweden betwixen yelwe and red,
 And like a griffon loked he about,
 With kemped heres on his browes stout.
 His limmes gret, his braunes hard and stronge,
 His shouldres brode, his armes round and longe
 And as the guise was in his contree,
 Ful highe upon a char of gold stood he,
 With foure wihite bolles in the trais.
 Insteede of cote-armure on his harnais,
 With nayles yelwe and bright as any gold,
 He hadde a beres skin, cole-blake for old.
 His longe here was kempt behind his bake,
 As any ravenes fether it shone for blake.
 A wreth of gold arm gret, of huge weight
 Upon his hed sate ful of stones bright,
 Of fine rubins and dimants.
 About his char ther wenten whit alauns,
 Twenty and mo, as gret as any sterc,
 To hunten at the leon or the dere,
 And folwed him with mosel fast ybound,
 Colered with gold and torettes filed round.
 A hundred lordes had he in his route,
 Armed full wel, with hertes sterne and stout.
 With Arcita, in stories as man find,
 The gret Emetrius the king of Inde,

dal, bárdal, buzogánnyal, a harczias képzelem szeszélyei szerint. Élükön «India királya, aczélzablás, arany himes takarójú pej paripán; nagy fehér gyöngyökkel van áttörve köntöse; tüzfényű piros rubintokkal van megrakva palástja; fürtös szőke haja ragyog a napsugárban, szeme mint az oroszláné, hangja mint a harsogó trombita, friss babérkoszorú van fején s öklén egy szelidített sas, fehér mint a lilium.» Azután más felől Lykurg, a thrák király «hatalmas tagokkal, kemény és erős izmokkal, széles vállakkal; szakála fekete, férfias az arcza, hátát veri hosszú hollóhaja, aranyos, rubintos nehéz diadém van fején; ő maga arany szekeren áll, melyet

Upon a stede bay, trapped in stele,
 Covered with cloth of gold diapred wele,
 Came riding like the God of armes Mars.
 His cote-armure was of a cloth of Tars,
 Couched with perles, white, round and grete.
 His sadel was of brent gold new ybete;
 A mantelet upon his shouldres hanging
 Bret-ful of rubies red, as fire sparkling.
 His criske here like ringes was yronne,
 And that was yelwe and glitered as the sonne.
 His nose was high, his eyen bright citrin,
 His lippes round, his colour was sanguin, ...
 And as a leon he his loking caste.
 Of five and twenty yere his age I caste.
 His berd was well begonnen for to spring;
 His vois was as a trompe tundering.
 Upon his hed he wered of laurer grene
 A gerlond fresshe and lusty for to sene.
 Upon his hond he bare for his deduit
 An egle tame, as any lily whit.
 An hundred Lordes had he with him there,
 All armed save hir hedes in all hir gere,
 Ful richely in alle manere thinges. ...
 About this king there ran on every part
 Ful many a tame leon and leopart.

négy fehér bika hús; mögötte húsz agár, mindegyik akkora, mint egy-egy kis bivaly, vert arany-örvvel nyakán; körülötte száz fegyveres, vitéz lovag.» A kikiáltó sem írhatná le ezeket jobban és bővebben. A korszak nemes urai és hölgyei megtalálták itt álarczos és harci játékaikat.

Van, a mi kellemesebb a szép regénél: a szép regék gyűjteménye, kivált ha mindenféle színből valók. FROISSART *Krónikák* neve alatt nyújt ilyeneket; BOCCACCIO még jobbakat adott; utánuk jő a *Száz új novella*, s még később navarrai Margit. Nagyon természetes ez oly emberek között, kik összegyűlnek, csevegnek és mulatni akarnak. A kor szokásai magukkal hozzák; mert megkezdődött a társadalmi élet, s a költészet nem tesz egyebet, mint könyvekbe ülteti át a társalgásokat, melyeket a termekben s az útczákon váltanak.

CHAUCER egy zarándok-csapatot ír le, mely Canterburyba indul; van köztük mindenféle ember, lovag, törvénytudó oxfordi tudós, orvos, molnár, apátnő, szerzetes. Mindnyája vállalkozik, hogy elbeszél egy történetet. «Mert nem lett volna sem víg, sem kellemes, némán lovagolni, mint a kő.»⁸ Regélnek hát, s e könnyű és hajlékony fonálra fűződnek a feudális képzelem igaz vagy álgöngyei egész tarkaságukban, míg végre fűzérré alakulnak a különféle elbeszélések: a nemes lovagokról, a zsidók által meggyilkolt gyermekről, a türelmes Griseldis megpróbáltatásairól; azután a keleti képzelem csodálatos leleményei, majd sikamlós regék a házasságról és a szerzetesekről, allegorikai vagy erkölcsi történetek, a *kakas és*

⁸ For trewely comfort ne mirthe is non,
To riden by the way domb as the ston.

a *tyúk* meséje, a nagy boldogtalanok elsorolása: Lucifer, Ádám, Sámson, Nabuchodonosor, Zenobia, Cræsus, Ugolino, hispániai Péter. Rövidség okáért mellőzzük a többi. CHAUCER olyan, mint az ötvös: minden keze tele van drága gyönggyel és üveg-gyönggyel, ragyogó gyémánttal és közönséges agátkövel, sötét gagáttal és rózsás rubinttal; mindazt, a mit a történet és a képzelem összehalmozott három század óta keleten, Franciaországban, Walesben, Provenceben, Olaszországban; mindazt, a mit össze-vissza hányva, megtörve vagy kicsiszolva feléje hajtott a századok folyama és az emberi emlékezet keverékes nagy áramlata, mindazt felmarkolja, elrendezi, nagy színezett ékszert készít belőle, ezeryi lappal és függővel, mely ragyogása, változatossága, ellentétei által magához vonhatja és kielégítheti az élvezet és újdonság után vágódó szemeket.

IV.

Söt többet is tesz ennél. A mértéktelen kíváncsiság egyre általánosabb emelkedése finomítottabb élvezeteket kíván; csak az ábránd és képzelem elégítheti ki; nem az a mély és gondolkozó képzelem, melyet SHAKESPEARE-nél találunk, nem DANTE szenvedélyes és elmélkedő ábrándja, hanem a szemek, fülek, az összes külső érzékek ábrándja és képzelme, melyek a költészetben úgy mint az építészetben, különzségeket, csodákat kívánnak, az észszerű és valószínű lábbal tiprása mellett, s melyeket csak a tömegesség és ragyogás laktat jól. Ha e korbéli székesegyházat szemlélünk, önmagunkban bizonyos félelmet érzünk. Hiányzik a szilárd lényeg; minden fenyegetőleg

néz reánk: a falak, melyeket az ablakok kedvéért csupaszon hagytak, a vékony oszlopok csodálatos magassága, az ívek törékeny csavarodásai. A támaszték eltűnt, hogy helyet adjon az építésnek. A külső támogató oszlopok, a vaskapcsok mesterséges segítsége nélkül az épület az első napon összeomlott volna; így is egyre bomladozik s egész kőműves-gyarmatra van szükség környékén, mely folytonosan küzdjön szakadatlan romladozása ellen. De a szemek önfeledten követik e finom sodronyművek hullámzásait és csavarodásait; a főkapu lángoló rózsája és a festett ablakok tarka világot vetnek a kar esztergályozott székeire, az oltár aranyműveire, a damascirozott ragyogó boltívek hosszú sorára, a lépcsőzetes szobrok tömegére; és e violaszínű világosságban, ez ingó biborfényben, ez arany nyilak közt, melyek átszelik a homályt, az egész épület valami mystikus páva farkához hasonlít.

Épen így nélkülözi a szilárd alapot az e korbeli legtöbb költemény. Legföllebb valami elkoptatott erkölcsi igazságra támaszkodnak. Egészben véve a költő nem gondol másra, mint hogy kitarja előttünk a színek ragyogását, az alakok tarkaságát. Ezek az *álmok* vagy *viziók*; öt vagy hat ilyen van CHAUCER-nél, s egész a renaissanceig minduntalan találkozunk velök. De ez a kirakat tündöklő. CHAUCER álmában egy üveg templomba ragadtatik,⁹ melynek falain arannyal van ábrázolva OVID és VIRGIL minden legendája, véghetetlen sorozata a személyeknek és öltönyöknek, hasonlóan azokhoz, melyek akkoriban a templomok ablakain gyönyörködtették a hívők szemeit. Egyszerre villámgyorsasággal csap le egy nagy arany sas, mely a nap közelében tanyáz és kárbun-

⁹ *The House of Fame.*

kulusként ragyog, s karmai közt egész a csillagokig viszi az álmodót, hogy aztán letegye a hír palotája előtt. E tündöklő palota beryllusból épült csillogó ablakokkal és sugár tornyokkal, hozzáférhetetlen magas jégszikla ormán áll. Egész déli oldala híres emberek bevéselt neveivel volt fődve, melyeket azonban a nap szakadatlanul olvasztott. Az éjszaki oldalon a nevek jobban lévén oltalmazva, egészen megmaradtak. A tornyok ormain megjelentek a dalnokok és szemfényvesztők, Orpheussal, Arionnal és a többi nagy hárfajátszóval, mögöttük pedig millió meg millió zenész kürtökkel, fuvolákkal, dudákkal, furulyákkal, melyeknek hangja betölté a levegőt; azután valamennyi varázsló, bűbájos és próféta. A mint belép, aranytáblázatú, gyöngyhímzetű szobában, kárunkulus trónon egy nőt lát, «nagy és nemes királynőt», végetlen számú heroldtól környezve, kiknek himzett palástjai a világ leghíresebb lovagjainak címereit viselik; mialatt a zene szól, s Calliope és testvérei mennyei dalt zengenek. A tróntól az ajtóig oszlopok hosszú sora vonúl végig, melyeken a nagy történetírók és nagy költők állnak, JOSEPHUS ólom és vas oszlopon, STATIUS vérfödte vas oszlopon; OVIDIUS, «Venus írnoka» réz oszlopon; azután a többinél magasabb oszlopon HOMÉR, úgyszintén TITUS LIVIUS, DARES PHRYGIUS, GUIDO COLONNA, GEOFFROY DE MONMOUTH és a trójai háború többi történetírója. Nem szükséges tovább folytatnunk ez álomképet, melyben a zavaros tudomány megrontja a festői leleményt, s a gyakori fecsegés azt bizonyítja, hogy a vízió nem egyéb, mint önkéntes mulatság. A költő és olvasói felórán át díszes termekbe, zajos tömegek közé képzeltek magukat; a józan észnek egy vékony fonala húzódott végig az átlátszó, aranyos gőzön, melyet kedvtelven kísért szemök,

— s ez elég volt: mulattak ez elfutó ábrándokon, s ennél többet nem kívánnak.

V.

E szellemi kicsapongások mögött, a képzelem s az érzékek e telhetetlen túlzása és finnyás igényei között volt egy szenvedély, a szerelem, mely valamennyit egyesítve, a végtelig fejlődött, s dióhéjban tüntette föl a beteges varázst, a meggyökerezett és végzetes túlzást, melyek e korszak sajátos vonásait képezik, s melyeket később a spanyol polgárosodás virágzásában és süllyedésében, újra feltüntetett. Már régóta megállapították e szenvedély elméletét a provencai szerelmi törvényszékek. «Minden ember — mondják — a ki szeret, elhalványul annak láttára, a kit szeret. — A szerelmes minden cselekedete azzal végződik, hogy szerettére gondol. — A szerelem semmit sem tagadhat meg a szerelemtől.»¹⁰ Az érzelmi túlsapongásnak e keresése a GUIDO CAVALCANTI- és DANTE-féle elragadtatásokra és önkívületre vezetett; Languedocban egész társulat alakult e rajongókból, a szerelem vezeklői, a kik azzal tanúsították szenvedélyök nagy erejét, hogy nyáron nehéz prémes bundákba, télen könnyű szövetekbe öltöztek s így jártak a mezőn, úgy hogy többen közülök bele betegedtek és meghaltak. CHAUCER is ezeket követi s verseiben¹¹ kifejti a szerelem mesterségét, a szerelem tíz parancsát és húsz szabályát;

¹⁰ André le chapelain, 1170.

¹¹ *The craft of love — the ten commandments of love — ballades — the court of love* — talán ezek is: *the assemble of ladies — la belle dame sans merci.*

dicséri hölgyét, «édes százsorszeépjét, piros rózsáját»; százféle módon festi a szerelmet balladáiban, vízióiban, allegoriáiban, oktató költeményeiben. Ez a lovagi, túlságos szerelem, olyan, milyennek a középkor képzelte, de mindennek fölött gyöngéd. Troilus szereti Cressidát, mint troubadour. Cressida nagybátyja, Pandarus nélkül elepedne és némán halna meg. Nem akarja megvallani annak nevét, kit szeret; Pandarusnak kell azt tőle kicsikarni, ezernyi fogással és fufanggal. Troilus, ki oly bátor és erős a harcban, Cressida előtt csak sírni tud, bocsánatért esengni és elájulni. Cressida viszont tele van finnyással. Midőn Pandarus először hoz neki Troilustól levelet, előbb visszautasítja, szégyenli felbontani; s csak azért nyitja ki, mert azt mondják, hogy a szegény lovag különben meghalna. Az első szavakra «pirosabb lesz, mint a rózsza,» és bármily tisztelettel szól hozzá a levél, nem akar felelni reá. Végtére is csak bátyja sürgetéseinek enged s azt feleli Troilusnak, hogy testvéri szeretettel fog iránta viseltetni. Troilus csupa remegés; elsápad, midőn visszatér hírnöke; kételkedik boldogságában s nem mer hinni a biztatásokban.

«Mint a virág, mely szárán meghajol,
S az éji fagy becsukja szirmait,
De rámosolyg a fényes napsugár,
S föléled és kinyílik melegén»

Így derül föl egyszerre szíve is az örömtől. Lassan, ezernyi baj után Pandarus segítségével végre vallomást nyer, és mennyi kedves báj van e vallomásban!

Miként a félénk ifjú fölmile,
Megáll előbb, ha énekelni kezd:
Vajjon nem hallja a pásztor szavát,
Nem lesnek-e rá a sövény mögött —

S csak aztán nyílnak dalra ajkai:
 Így Cressida, midőn félelme szűnt,
 Szívét csak akkor tárta ki neki.¹²

Troilus pedig, alig pillant meg távolban némi reményt:

Elváltozott félelmében szava,
 És reszketett, ép' úgy, mint ő maga,
 Pirulva, elsápadva, félve állt
 Szerelmes hölgye, Cressida előtt,
 Alázattal, szemét a földre sítve,
 Oh! a legelső szó, mely ajkiról
 Elröppent, ez volt: köszönöm, szívem!¹³

E lángoló szerelem szenvedélyes hangokban, boldog kitörésekben nyilatkozik. Nem hogy hibának tartanak; ellenkezőleg, forrása minden erénynek. Troilust még bátrabbá, nagylelkűbbé, becsületesebbé teszi. Beszéde ezentúl «a szerelem és erény körül forog, s megvet minden aljasságot», tiszteli az érdemet, segít a boldogtalanonkon. És az elbájozt Cressida naponként elragadtatva ismétli e dalt, mely olyan, mint a fülemile csattogása:

¹² And as the new abashed nightingale,
 That stinteth first, whan she beginneth sing,
 Whan that she heareth any heerde tale,
 Or in the hedges any wight steering,
 And after siker doeth her voice outring:
 Right so Crescide, whan that her drede stent,
 Opened her herte, and told him her entent.

¹³ In chaunged voice, right for his very drede,
 Which voice eke quoke, and thereto his manere;
 Goodly abasht, and now his hewes rede,
 Now pale, unto Crescide his ladie dere,
 With look down cast, and humble iyolden chere,
 Lo, the alderfirst word that him astart
 Was twice: «Mercy, mercy, o, my sweet herte!»

Kinek köszönjem boldogságomat,
 Ha nem neked, szerelem istene?
 Oh hála néked e szerelmemért,
 Most élek csak valódi életet,
 Melyben minden bűnt elkerülhetek.
 Erényre oktat éltem ezután,
 Hogy napról napra mindig jobb legyek.
 Ki mondja azt, hogy bűn a szerelem?
 Az vagy irigy, vagy éretlen nagyon,
 Vagy képtelen szeretni a szive.
 De én szívemből és egész erőmből,
 A mint mondtam, szeretni akarom
 Örökre drága, hű lovagomat,
 Egészen néki adtam szívemet,
 És ő örökre az övét nekem.¹⁴

De beköszönt a szerencsétlenség. Atyja, Calchas, visszaköveteli, s a trójaiak elhatározzák, hogy cserében a foglyokért visszaadják. A leány elájul a hírre, s Troilus meg akarja magát ölni. E korszakban végtelennek látszik a szerelem; játszik a halállal, mert szerelem nélkül nincs

- ¹⁴ Whom should I thanken, but you god of love,
 Of all this blisse, in which to bathe I ginne?
 And thanked be ye, lorde, for that I love,
 This is the right life that I am inne.
 To flemen all maner vice and sinne:
 This doeth me so to vertue for to entende
 That daie by daie I in my will amende.
 And who that saieth that for to love is vice,
 He either is envious, or right nice,
 Or is unmightie for his shreudnesse
 To loven.
 But I with all mine herte and all my might,
 As I have saied, woll love unto my last,
 My owne dere herte, and all mine owne knight,
 In whiche mine herte growen is so fast,
 And his in me, that it shall ever last.

élet; azon magasabb, bűbajos életen kívül, mely belőle származik, nem ismer semmit.

De isten úgy akarta, hogy megint
 Magához tért, sóhajtva: «Troilus!»
 És ez felelt: «Én hölgyem, Cressidám,
 Élsz még?» s kezéből földre hullt a kard.
 «Élek még, szívem, hála Cupidónak!»
 Mondá kínos sóhajjal a leány,
 S az ifju vigasztalta, mint tudá.
 Karjába fogta, megcsókolta többször,
 Megtett mindent, hogy földeritse őt,
 És lelke, mely már csaknem égbe szállt,
 Fájó szívébe ismét visszatért.
 De most a kardra tévedett szeme,
 Mely ott hevert a földön meztelen —
 Meglátja s félelmében sírni kezd.
 És kérdi tőle, mért rántotta ki?
 Troilus akkor megmondá okát,
 Hogy önmagát akarta sujtani.
 Reá tekintett erre Cressida,
 Erősen átölelték karjai,
 És mondá: «Oh jaj! mily tett, istenem!
 Ah! a halálhoz mily közel valánk.»¹⁵

¹⁵ But as God would, of swough she abraide
 And gan to sighe, and Troilus she cride,
 And he answerde: «Lady mine, Creseide,
 Live ye yet?» And let his swerde down glide:
 «Ye, herte mine, that thanked be Cupide»
 (Quod she), and there withal she sore sight,
 And he began to glade her as he might.

Took her in armes two and kist her oft,
 And her to glad, he did al his entent,
 For which her gost, that flickered aie a loft,
 Into her woful herte agen it went:
 But at the last, as that her eye glent
 Aside, anon she gan his sworde asprie,
 As it lay bare, and began for feare crie.

Végre elválnak — de mily könyvek közt, mily esküvésekkel! Troilus, egyedül maradván szobájában, minduntalan ismétli: ¹⁶

And asked him why he had it out drawn,
 And Troilus anon the cause her told,
 And how himself therewith he wold have slain,
 For which Creseide upon him gan behold,
 An gan him in her armes faste fold
 And said: «O mercy God, lo which a dede!
 Als, how nigh we weren bothe dede!»
¹⁶ «Where is mine owne lady lefe and dere?
 Where is her white brest, where is it, where?
 Where been her armes, and her eyen clere
 That yesterday this time with me were?»
 Nor there was houre in al the day or night,
 Whan he was ther as no man might him here,
 That he ne sayd: «O lovesome lady bright,
 How have ye faren sins that ye were there?
 Welcome ywis mine owne lady dere!»
 Fro thenceforth he rideth up and doune,
 And every thing came him to remembrance,
 As he rode forth by the places of the toune,
 In which he whilom had all his pleasaunce:
 «Lo, yonder saw I mine owne lady daunce,
 And in that temple with her eyen clere,
 Me caught first my right lady dere.
 And yonder have I herde full lustely
 My dere herte laugh, and yonder play
 Saw her ones eke ful blisfully,
 And yonder ones to me gan she say,
 «Now, good sweete, love me well, I pray.»
 And yonde so goodly gan she me behold,
 That to the death mine herte is to her hold,
 And at the corner in the yonder house
 Herde I mine alderlevest lady dere,
 So womanly, with voice melodious,
 Singen so wel, so goodly, and so clere,
 That in my soule yet me thinketh I here
 The blissful sowne, and in that yonder place,
 My lady first me toke unto her grace.

Hová lett drága, szeretett leánykám ?
 Hol van hókeble, hol van, hova lett ?
 Hová lett karja, tündöklő szeme ?
 Tegnap ilyenkor itt volt még velem.

Fölkeresi a helyet, hol először látta; azt is, hol dalolni hallotta.

«A napnak, éjnek nincs egy percze sem,
 A melyben rá nem gondol szüntelen.»

Senki sem talált azóta ezeknél igazabb és gyöngédebb szavakat. Ezek ama kedves «költői lombok», melyek a durva tudatlanságon és czifra pompákon keresztül kihajtottak. Az emberi szellem a középkorban ott virágzott ki, a hol megpillantá a napfényt.

De az elbeszélés maga nem elég a boldogság és ábránd kifejezésére. A költőnek el kell mennie¹⁷ «az újra zöldülő rétekre, hol az apró virágok hajtani kezdenek, hol a jótékony, egészséges eső megújítja mindazt, a mi

¹⁷ When shouris sote of rain descendid soft,
 Causing the ground, felè times and oft,
 Up for to give many a wholesome air,
 And every plain was yelothid faire

With newè grene, and makith smalè flours
 To springen here and there in field and mede,
 So very gode and wholesome be the shours,
 That they renewin that was old and dede
 In winter time, and out of every sede
 Springeth the herbè, so that every wight
 Of this seson venith richt glad and light...

In which (grove) were okis grete, streight as a linc,
 Under the which the grass so freshe of hew
 Was newly sprong, and an eight fote or nine
 Every tre well fro his fellow grew.
 With braunchis brode, ladin with levis new,
 That sprongin out agen the sonne shene,
 Some very red, and some a glad light grene...

vén és halott»; hol «a szorgos pacsirta, a nap hírnöke, dalolva üdvözli a szürkülő hajnalt, hol a nap felszikkasztja a bokrok levelein csüggő ezüst cseppeket». Meg kell feledkezni magáról a szabad természet adta határozatlan gyönyörézetben; elvesznie, mint DANTE, az allegoria eszményi fényében. Hogy a szerelmi álmok igazak maradjanak, nem szabad nagyon látható testet öltetniök, sem valami nagyon szabályos történetbe szövödniök. Kell, hogy a ködös távolban lebegjenek; a lélek, melyben zsonganak, többé nem gondolhat az élet törvényeire; más világban lakik; elfelejti magát a bübájós elragadtatásban, mely megzavarja, és kedves vízióit épen úgy látja emelkedni, összevegyülni, visszatérni és eltűnni, mint nyáron dombletőről látjuk a méheket fénysugarban rajzani s a virágok körül röpkedni.

«Egy reggel — beszéli a *Virág és lomb*-ban egy hölgy — a hajnal első pirkadásán tölgyerdőbe léptem, «hol a friss virágfödte széles ágak a napfényben pompáztak, némelyik piros volt, mások szép zöld fényben ragyogtak».

S a mint szemléltem ezt a szép helyet,
Egyszerre édes illat szállt felém,
Vadrózsa illata; bizonynyal, úgy hiszem,
Nincs szív, bármily kétségbe'sett legyen,
Bármily sötét gondoktól nehezüljön,
Melyet ne érne enyhítő vigasz,
Érezve ezt az édes illatot.

S a mint ott álltam és oldalt tekinték,
Szép náspolyfára tévedett szemem,
Minőt nem láttam éltemben soha;
Virágokkal volt telides-tele;
A lombok közt szökdelt a tengelicz,
Megízlelvén itt-ott, mint kedve tartá,
A bimbókat s édes virágokat.

S a mint ott ülve lestem a madárdalt,
 Egyszerre hangot véltem hallani,
 Oly édes, oly bűbájos hangokat,
 Minőket ember nem hallott soha
 Ez életben ; mert bájos dallamuk
 Oly édes szép zenévé egyesült,
 Miként az angyaloknak éneke.¹⁸

¹⁸ And I, that all this pleasaunt sight sie,
 Thought sodainly I felt so sweet an aire
 Of the eglentere, that certainly
 There is no he-te, I deme, in such dispaire,
 Ne with thoughts froward and contraire,
 So overlaid, but it should soone have bote,
 If it had oncs felt this savour sote.

And as I stood, and cast aside mine eie,
 I was ware of the fairest medler tree
 That ever yet in all my life I sie,
 As full of blossomes as it might be ;
 Therein a goldfinch leaping pretile
 Fro bough to bough ; and, as him list, he eet
 Here and there of buds and floures swee.

And as I sat, the birds harkening thus,
 Methought that I heard voices sodainly,
 The most sweetest and most delicious
 That ever any wight, I trow trouly,
 Heard in their life, for the armony
 And sweet accord was in so good musike,
 That the voice to angels' most was like.

At the last out of a growe evin hy
 (That was right godely and pleasaunt to sight)
 I se where there came singing lustily
 A world of ladies, but to tell aright
 Ther beauty grete, lyith not in my might,
 Ne ther array ; nevirthless I shall
 Tell you a part, tho I speke not of all.

The surcots white of velvet well fitting
 They werin clad, and the semis eche one,
 As it werin a mannir garnishing.

Azután nagy sereg nőt lát jönni, fehér bársony szoknyában, mindegyik szoknya «smaragddal, nagy kerek gyöngyökkel, finom gyémántokkal és piros rubintokkal van himezve». És mindegyiknek haja «fényes drága kövekkel ékesített arany hálóba volt fogva,» üde zöld lombkoszorúval; ugyanakkor vitéz lovagok csapata jött felé, fényes fegyverzetben, arany sisakkal, csiszolt pánczéllal, mely úgy ragyogott, mint a nap, skárlát nyergű nemes paripákon. Lovagok és hölgyek a «Lomb» szolgálói voltak s terebélyes tölgy alatt királynőjük lábaihoz ültek.

A másik oldalról épen oly pompás hölgyek jöttek, csakhogy üde virágokkal voltak koszorúzva. Ezek a «Virág» szolgálói. Leszálltak lovaikról s tánczolni kezdtek a réten. De nehéz felhők torlódtak össze az égen s kitört a vihar. Menedéket akartak keresni egy tölgy alatt, de nem volt több hely; elrejtöztek hát, a mint lehetett, a

Was set with emeraudis one and one
By and by, but many a riche stone
Was set on the purfilis out of dout
Of collours, sleves, and trainis round about;

As of grete pearls round and orient,
And diamondis fine and rubys red,
And many other stone of which I went
The namis now; and everich on her hede
A rich fret of gold, which withouten drede
Was full of stately rich stonys set,
And every lady had a chapelet

On ther hedis of braunches fresh and grene,
Lo well ywrought and so marvelously,
That it was a right noble sight to sene,
Some of laurir, and some ful pleasantly,
Had chapelet of wodebises and one
Some of agnus werin also.

(*The Flour and the Leafe.*)

sövények és bokrok közt. Megeredt az eső, mely elherasztotta koszorúikat, tönkre tette ruháikat, elvitte ékeségeiket. Midőn újra kisütött a nap, elmentek segítséget kérni a Lomb-királynőtől, a ki megszánta őket, megvigasztalta, jóvá tette az eső okozta kárt s visszaadta első szépségöket. Azután minden eltűnt, mint az álom.

A sétáló egészen elbámult, midőn egyszerre egy szép hölgy jelent meg előtte s megmagyarázta a történeteket. Megtudta, hogy a Lomb szolgái derék lovagok módjára éltek, a Virág szolgái azonban a henyeséget és mulatozást kedvelték. Erre megígérte, hogy a Lombot fogja szolgálni s magához tért.

Allegoria akar ez lenni? Annyi bizonyos, hogy a szellem hiányzik belőle. Nincs itt semmi szellemes rejtély; egyedül a képzelet uralkodik, és a költő nem gondol egyébre, mint síma versekben legombolyítani az elfutó, ragyogó képeket, melyek lelkét mulattatták s elbájták szemét.

Ő maga¹⁹ fölkel május első reggelén s a rétre megy.

¹⁹ There sate I down among the faire flours,
And saw the birds trip out of hir bours, &
There as they rested hem all the night,
They were so joyfull of the dayes light,
They began of May for to done honours.

They coud that service all by rote,
There was many a lovely note,
Some song loud as they had plained,
And some in other manner voice yfained
And some all out with the ful throte.

The proyned hem and made hem right gay,
And daunceden, and lepten on the spray,
And evermore two and two in fere,
Right so as they had chosen hem to yere,
In Feverere upon saint Valentines' day.

A lanya, édes szellő szívébe lopja a szerelmet; a mező
átalakul, a madarak beszélnek s ő megéri szavaikat:

Leültem ott a szép virág-gyepen,
S néztem, mint jő fészkeből a madár,
Hol pihenője volt az éjszakán.
A napvilágnak úgy örült szive!
A májust ünneplé minden madár.

— Nagyon jól tudták, mit kell tenniök.
Sok bájos dal hangzott fel csakhamar.
Az egyik hangosan panaszkodott,
A másik, mintha vágy epeszténé;
Tele torokkal énekelt nehány.

— Simíták, fényesíték tollukat,
Tánczoltak, szöktek a fűszálakon,
És mindig kettesével, párosan,
Mint kik szent Bálint napján, télutón,
Egész egy évre egybekeltenek.

— A parton ültem és lenn a folyó
Loesogva hömpölygette habjait,

And the river that I sate upon,
It made such a noise as it ron,
Accordaunt with the birdes armony,
Methought it was the best melody
That might ben yheard of any mon.

«For love and it hath doe me much wo.»
«Ye, use», quod she, «this medicine
Every day this May or thou dine
Go looke upon the fresh daisie,
And though thou be for wo in point to die,
That shall full greatly lessen thee of thy pine,

And looke alway that thou be good and trew,
And I wol sing one of the songes new,
For love of thee, as loud as I may crie.»
And than she began this song full hie:
«I shrewe all hem that been of love untrue»,

S úgy összehangzott a madár dalával,
 Hogy azt hívém, a legszebb dallam ez,
 A melyet ember hallott valaha.

A határozatlan hangok e zavaros symphoniája elkábítja az érzéseket; titkos epedés ragadja meg a lelket. Fájdalmas, gyöngéd sóhaj gyanánt hangzik fel a kakuk egyhangú szava a körisfák fehér törzsei közt; diadalmasan csattog a fülemile dala a lombos bolthajtás fölött. A költő hallja őket s azt képzei, a szerelem fölött vitáznak. Felváltva feleselnek dalaikban, s a fülemile sír bánatában, midőn hallja, hogy a kakuk rosszat mond a szerelemről. De megvívasztalódik a költő szavára, látva, hogy ez is vele szenved.

«No rajta — úgymond — használd hát e szert:
 Menj mindennap, midőn a bú levert,
 S május havában nézd a százszorszépet;
 S habár a kín tüze halálra éget,
 Megédesíti szenvedésedet.»

«— Maradjon mindig jó és hű szived,
 És akkor új dalt zengek majd neked,
 Oly hangosan, mint birok, kedvedért.»
 S dalolni kezdett, mint torkán kifért:
 «A hűtlen szeretőket megvetem.»

Itt is, mint PETRARCÁ-nál, egész e válogatott finomságokig vitte a szerelem a költészetet; sőt épen e finomság, mint PETRARCÁ-nál is, néha odáig téved, hogy szellemes ötletekké, élelzedésekké fajul. De van egy kiváló vonása, mely tüstént elválasztja PETRARCÁ-tól. Ha túlzó is, de kecses, síma, tele pajkossággal, félgúnnyal, finom érzéki vidorsággal, és egy kissé fecsegő, mint minden franczia. Mert CHAUCER itt valódi mestereit követi és maga is kellemes csevegő, böszavú, kész mosolyú, ked-

velője a válogatott élvezetnek, a *Rózsza regényé*-nek tanítványa, és sokkal kevésbé olasz, mint francia.²⁰ A francia jellem iránya a szerelemből nem szenvedélyt csinál, hanem szép ízléssel rendezett lakomát, hol a szolgálat előkelő, az ételek finomak, az ezüstneműek ragyogók, s a két vendég ki van cziczomázva, jó hangulatú, előzékeny, mindent megtesz, hogy tessék egymásnak, hogy mulattassa egymást s azután elmenjen. CHAUCER-nél az érzelő ömlengések mellett bizonyára ott folyik e másik, egészen világi ér is. Ha Troilus síránkozó szerelmes, Pandarus bácsi pajkos kópé, ki a legfurcsább szerepre mulatságos megátalkodottsággal, naiv erkölestelenséggel ajánlkozik, s lelkiismeretesen, ingyen és egész végig betölti. Mind e szép cselekedeteiben CHAUCER oly messzire elkíséri, a mint csak lehet, és nem botránkozik meg. Ellenkezőleg, mulat rajta. A kényes pillanatban, átlátszó képmutatással, eredeti forrása nevével takarózik. Nem tehetek róla — úgymond — ha ezt kissé sikamlós-nak találjátok, «az írástudók így írták meg régi könyveikben,» s azt kell lefordítani, a mi írva van. Nemcsak vidám, hanem gúnyolódó is, elejétől végig; világosan lát a női szemérem fogásain keresztül, csalfán nevet rajtok s jól tudja, mi van mögöttük; olyan, minha újját ajkára helyezve mondaná: «Csitt! hadd járják a nagy szavak, nemsokára épülni fogtok.» Valóban épülünk, s ő maga is; innen van, hogy a csiklandós pillanatban elmegy, magával vivén a gyertyát, s mondván: «nines itt többé szükség sem reá, sem reám.» «Troilus, — mondja Pandarus bácsi — legyen eszed és ne ájulj el többé, mert ez

²⁰ STENDHAL: *A szerelemről*: különbség az ízlés- és szenvedély-szerelem közt.

zajt csinál s emberek jönnek ide.» És Troilusnak van rá gondja, hogy el ne ájuljon. Cressida végre egyedül van vele és beszél; mily szellemmel, mily okos gyöngédséggel! Csupa kecs minden; nyoma sincs a durvaságnak. A boldogság mindent elföd isteni rózsáinak gazdag illatával, még a gyönyört is; legföllebb egy kis könnyű pajkosság szövődik bele. Troilus karjai közt tartja hölgyét: «Adja isten, hogy soha se érjen ennél nagyobb baj.» A költő csaknem oly elégedett, mint ők; reá, mint korának minden emberére nézve, legfőbb jó a szerelem, nem a platói, hanem a kielégített szerelem. Sőt annyira mentek, hogy az efféle szerelmet érdemnek tekintették. A hölgyek azon véleménynek adtak kifejezést, hogy «midőn szeretünk, semmit sem tagadhatunk meg attól, a ki szeret». A szerelemnek törvényereje van, törvénykönyvbe van íglatva, összekeverik a vallással; vannak szerelmi misék, melyekben a madarak éneklik az isteni tiszteletet.²¹ CHAUCER teljes szívéből elátkozza a fukarokat, a pénzembereket, kik a szerelmet bolondságnak mondják: «Adjon nekik az isten oly hosszú számárfüleket, mint Midásnak...., s tanulják meg, hogy ők járnak rossz úton és nem a szerelmesek, kiket semmibe sem vesznek. Felejtse el őket az isten és védjen minden szerelmezt.» Világos, hogy hiányzik ez irodalomban az erkölcsi szigorúság; az olaszok a középkorban erényt csináltak az «örömből», s látjuk, hogy a lovagvilág, a milyennek Franciaország alkotta, annyira kiterjeszti az erkölcestant, hogy végre összezavarja a gyönyörrel.

²¹ The court of Love (1353. körül.) L. *Le Testament de l'Amour*.

VI.

Vannak még vidámabb vonások is; most jön a valódi gall irodalom, a csipős mesék, a szomszéd ellen elkövetett pajkos csinyek, melyek nincsenek BOCCACCIO cicerói frázisaiba burkolva; könnyedén, jó kedvű ember beszéli el azokat.²² Különösen most lép föl a kész dévajkodás, mely mindig képes felebarátja rovására nevetni. CHAUCER jobban ért hozzá, mint RUTEBEUF, s néha éppen olyan jól, mint LA FONTAINE. Nem sujt le, hanem csip, mintegy futtában, nem gyűlöletből vagy mély méltatlankodásból, hanem szellemi fürgeségből, a nevetséges gyors felfogásából. Tele marokkal szórja embereire gúnyját. Az ő törvényszéki embere «a világon legjobban el van foglalva. És mégis elfoglaltabbnak látszik, mint a milyen valósággal.»²³ — Az ő három polgára «olyan bölcs, hogy alderman lehetne, mert pénzők, barmuk elég van», s higyjétek el, «hogy nejeik is szívesen beleegyeztek volna». A kolduló barát maga előtt hordja táskáját, mely «tele van bünbocsánattal, azon melegen, a hogy Rómából érkeztek». A gúny francia módra folyik itt a forrásból, erőltetés, számítás, heveség nélkül. Oly kelle-

²² A *körtefa*, a *bölcső* a canterburyi regék közt vannak.

²³ Nower so besy a man as he ther n'as,
And yet he semed besier than he was.....

His wallet lay beforne him in his lappe,
Bret-ful of pardon come from Rome at hote....

Everich, for the wisdom that he can,
Was shapelich for to be an alderman.
For catel hudden they ynough and rent,
And eke hir wives wolde it wel assent....

mes és természetes, felebarátunkat csipkedni! A tréfás ér néha oly bőségesen ömlik, hogy egész vígjátékot hoz létre, mely, igaz hogy csintalan, de mily élénk és őszinte! Ilyen a bathi polgárnő arczképe, a ki öt férjnek az özvegye, nem többnek.²⁴ Nem volt asszony az egész plebániában, a ki előtte járult volna az oltárhoz; «s ha mégis akadt valaki, annyira dühbe jött, hogy oda lett minden ájtatossága». Milyen nyelv! Szentelen, hiú, merész, feleségő ez asszony, elnémít maga körül mindenkit, s egy óráig jár a szája, míg hozzá fog elbeszéléséhez. Szinte hallani lehet magas, éles, csengő, kifogyhatatlan hangját, melylyel elbódította férjeit. Egyre-másra visszatér ugyanazon eszmére, ismétli, összehalmozza okait, mint a macacs. öszvér, mely csengetyűit rázva futkároz, s az elkábult hallgatók nyitott szájjal bámulnak azon, hogy egyetlen nyelv annyi szóra képes. De érdemes is volt ennyit beszélnie. Azt bizonyítja be, hogy jól tette, midőn ötször ment férjhez, s ezt tapasztalt asszony létére világosan bizonyítja be:²⁵ «Isten azt rendelte, hogy növekedjünk

²⁴ Bold war hire face, and fayre and red of hew,
She was a worthy woman all hire live;
Housbandes at the chürche dore had she had five,
Without other compaignie in youthe....
In all the parish wif ne was ther non,
That to the offring before hire shulde gon,
And if ther did, certain so wroth was she,
That she was out of alle charitee....

²⁵ God bad us for to wex and multiplie,
That gentil text can I wel understond;
Eke wel I wot, he sayed that min husband,
Shuld leve fader and moder, and take to me;
Buf no noubre mention made he,
Of bigamie or of octogamie;
Why should men than speke of it vilanie?
Lo here the wise king Dan Solomon,

és gyarapodjunk». Ez ám a «csinos szöveg», meg is «tudta érteni jól». — «Azt is tudom, hogy isten azt mondta, hagyja el férjem atyját és anyját, s ragaszkodjék hozzám. De hol tett az isten említést a számról, s mikor tiltotta meg második vagy nyolczadik férjet venni? Miért beszél-nének hát megvetőleg rólam? Nézzétek a böles Salamon királyt; azt hiszem, egynél több neje volt. Adná isten, hogy nekem is szabad volna annyiszor változtatni, mint neki Áldott legyen az isten, hogy ötször mentem férjhez. Tárt karokkal fogadom a hatodikat, ha megjő!.. Krisztus azoknak beszélt, kik tökéletesek akarnak lenni. És, uraim, engedelmeikkel, én nem tartozom azok közé. Éltem virágát a házasság cselekedeteinek és gyümölcseinek akarom szentelni . . . Férjet akarok és nem fogom elszalasztani!» CHAUCER itt valódi mollièrei őszinteséggel beszél, melylyel ma már nem bírunk. Az ő polgárnője épen oly orvosilag indokolja a házasságot, mint Sganarelle; kénytelenek vagyunk kissé gyorsan forgatni a lapokat, s csak nagyjában követni a házasságok ez *Odysseáját*. Az öt férjet átútazott feleség tudja, mint kell

I trow he hadde wives mo than on,
 (As wolde God it leful were to me
 To be refreshed half so oft as he!)
 Which a gift of God had he for alle his wives?
 Blessed be God that I have wedded five.
 Welcome the sixthe whan that ever he shall.
 Christ spake to hem that wold live parfitly,
 And lordings, (by your leve) that am nat I.
 I wol bestow the flour of all myn age
 In th' actes and the fruit of mariage. . . .
 An husband wol I have, I wol not lette,
 Which shal be both my dettour and my thrall,
 And have his tribulation withall
 Upon his flesh, while that I am his wif.

megfékezni őket, s elmondja, hogyan üldözte férjeit féltékenységgel, gyanúival, szidalmaival, czivódásaival, mily pofonokat adott és kapott, hogyan hajtott végre fejet a férj, elbágyadva a folytonos vihartól, hogyan hajolt az igába, s forgatta önmegadó házassági szamar gyanánt a házi malmot.²⁶ «Saját zsírjokban rántottam ki, haraggal és féltékenységgel. Sétálni mentem éjjelenként, s haza térve megesküdttem, hogy csak az ő kikapásaikat akartam meglesni. Soha sem engedtem nekik az utolsó szót . . . Ha a pápa állt volna mellettök, nem kíméltem volna őket, még saját asztaluknál sem. A mi a negyediket illeti, istenemre! földi purgatoriumja voltam, s azért reménylem is, hogy lelke a dicsőség országába jutott!»

²⁶ For as an horse I couth both bite and whine,
 I couth compleine though I were in the gilt . . .
 I pleinid first, and so was our war stint.
 They were full glad t' excusin them full blive
 Of what they agilt nevir in their live
 I swore that all my walking out by night
 Was for to espy wenchis that he dight
 For though the Pope had sittin him beside,
 I wold not sparin them at their owes bord
 But certainly I madin folk soche chere
 That in his own grese made I him to frie
 For angir and for very jalousie.
 By God, on erth I was his Purgatory,
 For which I hope his soule is now in glory
 And Jenkin eke our clerk was one of tho,
 As help me God, whan that I saw him go
 Aftir the bere, methought he had a paire
 Of leggis and of fete so elene, so faire,
 That all my herte I yave unto his hold.
 He was, I trow, a twenty winter old,
 And I was fourty, if I shal say soth
 As helpe me God, I was a lusty on,
 And faire, and riche, and yonge, and well begon.

Az ötödiket először a negyedik temetésén látta a koporsó mögött, olyan derék lábai voltak, hogy kénytelen volt férjül venni. «Azt hiszem, húsz telet látott, én pedig, igazat mondva, negyven éves voltam. De istennek hála, egészen fürge és szép és gazdag és fiatal és jó családból való.» Minő szó! Festették-e valaha szerencsésebben az emberi képzelődést? Mily élethű minden! Mily könnyed e hang! Itt van már a házasság szatirája; hússzor előfordul ez CHAUCER-nél: hogy ki legyen merítve a franczia gúny két örökös tárgya, nincs egyéb hátra, mint a házasság szatirájához csatolni a vallását.

Ez is megvan itt, és RABFLAIS nem csípősebb. A szerzetes,²⁷ kit CHAUCER fest, képmutató, víg kópé, ki jobban ismeri a jó kocsmákat és a vidám fogadókat, mint a szegényeket és a kórházakat. Nem «tiszteességes dolog» — úgymond — «ily söpredékkal érintkezni. Gyón-

²⁷ A frere there was, a wanton and a mery.
 Ful wel beloved, and familier was he
 With frankleins over all in his contree
 And eke with worthy wimmen of the toun.
 Full swetely herde he confession,
 And pleasant was his absolution.
 He was an esy man to give penance,
 Ther as he wiste to han a good pitance:
 For unto a poure ordre for to give
 Is signe that a man is wel yshrive. . . .
 And knew wel the tavernes in every toun,
 And every hosteler and gay tapstere,
 Better than a lazar and a beggere
 It is not honest; it may not avance,
 As for to delen with no swich pouraille,
 But all with riche and sellers of vitaille. . . .
 For many a man so hard is of his herte,
 He may not wepe, although him sore smerte;
 Therefore in stede of weping and praieres,
 Men mote give silver to the poure freres.

tassuk inkább a gazdagokat, «az élelmi szerek árusait». Csak náluk lehet tiszteletet és hasznot szerezni. — De érteni kell hozzá, mint ő ért. Tapasztalt ember; kellemes és szelid arczkifejezéssel hallgatja a gyónást; feloldozása egészen szeretetreméltó; a kiszabott vezeklés könnyű és kényelmes. Elég, ha «jó alamizsnát» adnak neki. «Mert ki alamizsnát ad a szerzetesnek, azt mutatja, hogy jól meggyónt.» A gonoszok azt híresztelik, hogy a gyónó nem igen bánta meg bűneit, s nincs nagyon megtörve. Merő rágalom! Vannak emberek, a kik őszintén megbánták hibáikat, s még sem tudnak sírni, lelki furdalást mutatni. Így van a gazdagnál; valódi bűnbánatának, jó gyónásának, töredelmének és jó szándékának az az igazi, elegendő bizonyossága, ha sokat fizetett.

Ez élénk ironia megvan már JEAN DE MEUNG-nél is. De CHAUCER tovább viszi és cselekvényben állítja elő; az ő szerzetese házról-házra kéreget tarisznyájával.²⁸ «Ad-

²⁸ In every house he began to por and prie,
 And beggid mele, and chese, or ellis corne. . . .
 «Yeve us a bushell whete, or malte or rey,
 A Godd'is Kichel or a trip of chese.
 Or ellis what ye list, I may not chese,
 A Godd'is half-penny, or a masse penny,
 Or yeve us of your brawn, if you have any,
 A dagon of your blanket, leve Dame,
 Our sustir dere, lo, here I write your name.» . . .
 And whan he was out at the dore anon,
 He playned away the namis everichone.
 «God wote, quod he, laboured have I full sore,
 And specially for thy salvacion,
 Haw I said many precious orison.
 I have this day ben at your chirche at messe
 And there I saw our Dame, ah, where is she?
 The Frere arisith up full curtisly,
 And her embracith in his armie narrow,

jatok egy véka búzát, árpát, rozsot, egy félpennyt vagy egy darab sajtot, vagy a mit akartok; nem vagyunk vá-

And kissith her swetely and chirkeith as a sparrow....

«Thankid be God that you have soul and life,

Yet sawe I not this day so faire a wife

In alle the whole chirche, so God me save....

I woll with Thomas speke a litil throwe,

These curates ben full negligent and slowe

To gropin tenderly a man 'is conscience....

Now, Dame, quod, he, je vous die sans dout,

Have I not of a capon but the liver,

And of your white bred but a shiver,

And aftir that a rosted pigg'is hedde,

(But I n'old for me that no beste were dedde,)

Than hadde I ynow for my suffisaunce.

I am a man of litil sustenaunce,

My spirit hath his fostring in the Bible.

My bodie is so redie and penible

To wakin, that my stomach is distroied.

I praye you, Dame, that ye be nought annoied!....

«Now, sir, quod she, but one word er I go,

My child is dedde within these wekis two.» —

«— His dethe I saw by revelatioune.

Sayid this Frere, at home in our dortour,

I dare well saye, that within half an hour,

After his dethe, I saw him bore to blisse

In my visioune, so God my soule wisse.

So did our sexton and our Fermetere

That have ben true Freris these fifty yere.

And up I rose and alle our covent eke

With many a tere trilling on our cheke....

Te Deum was our song and nothing elles....

For, sir and dame, trustith ye me right well,

Our orisouns ben more effectuell,

And more we se of Crist'is seeret things

Than borell folk, albeit they were kings.

We live in poverty and abstinence

And borell folk in richesse and dispence....

Lazar and Dives livid diversly,

And diverse guerdons haddin they thereby....»

logatóságok. Adjatok sonkát, ha van; adj egy darabkát paplanodból, jó asszony, kedves testvérünk, (lásd, ide írom nevedet), szalonnát, marhahúst vagy akármi mást.» Igéri, hogy imádkozni fog mindazokért, kik adtak valamit s kiket felírt; de alig megy ki a házból, kitörli valamennyit. E nevek közt van egy, melyre különösen számol. Körútja végére tartogatta Tamást, egyik leggyümölcsözőbb vásárlóját. Ágyban, betegen találja: ez a legpompásabb gyümölcs, melyet kiszopni és kifacsarni lehet. «Mennyit aggódtam miattad, szegény Tamásom! Hány drága imádságot mondtam egészségédért! Igaz, ma a misén láttam hitvestársadat. Hol van most?» — A házi asszony belép. A szerzetes udvariasan fölemelkedik s nagy szeretettel üdvözli. «Erősen karjaiba szorítja és gyöngéden megcsókolja, s úgy csiripel ajkaival, mint a veréb». Azután legkegyesebb hangján, édes hanglejtéssel bókokat mond neki. «Hála legyen az istennek, ki lelket és testet adott neked, nem láttam ma a templomban hozzád fogható szép asszonyt, isten úgy segítjen!» Nem Tartuffe ez Elmira mellett? De itt csak egy bérlőnél van; egyenesebben és gyorsabban dologhoz láthat. Elvégezvén bókjait, a komolyabb dolgokra gondol, s kéri a hölgyet, engedje kissé Tamással beszélgetni. Szükséges, hogy meggyőződjék lelki állapotáról. «A falusi plébánosok oly hunyagok és lassúak, hogy nem tudják gyöngéden kipuhatólni a lelkiismeretet! Különben — úgymond — ne verd magadat költségbe miattam. Ha nem is kapok mást, mint egy kappanmájat fehér kenyérszelettel, és egy sült sertésfejet (de nem akarnám, hogy miattam megöljenek valami állatot), tökéletesen meg leszek elégedve; kevés étkü ember vagyok: lelkem a bibliában találja táplálékát; testemet annyira megtörték a virasztások, hogy

gyomrom egészen tönkre van téve.« Az istenadta! Égre emeli szemeit, s végül nagyot sóhajt.²⁹

Az asszony azt mondja, hogy gyermeke tizenöt nap előtt meghalt. Erre rögtön csudát csinál; hiszen jobban már nem szolgálhatja meg pénzét. Kinyilatkoztatást vett e halálról a kolostor hálósobájában; látta, hogy a gyermeket a paradicsomba viszik; hirtelen fölemelkedék valamennyi szeretettel, «sok köny ömölván arcukon», és számos imádságot mondtak, hogy megköszönjék istennek e nagy kegyelmet. «Mert, uram és asszonyom, higgyetek nekem, a mi imádságaink sokkal hatásosabbak, és sokkal jobban látjuk Krisztus rejtelseit, mint a világi emberek, habár királyok is. És ez onnan van, hogy mi a megtartózkodásban és szegénységben élünk, a világiak pedig a kincsekben és a dorbézolásban. Lázár és a dúsgazdag különböző módon éltek; különböző is lett jutalmuk.» — Erre egész prédikációt ereszt meg, emelygős hangon, kézzelfogható czélzattal. A kimerült beteg azt feleli, hogy vagyonának már felét odaadta különféle szerzeteseknek és mégsem gyógyult meg. Halljuk most a kolduló barát fájdalmas sikoltását, igazi méltatlankodását, kit egy másik barát versenyzése jövedelmében, húsos fazekában fenyeget:³⁰ «Oh Tamás! hát így

²⁹ L. REMBRANDT képét a Louvreban. (A szerzetes az asztalosnál.)

³⁰ The frere answerde: «O Thomas, dost thou so?
 What nedith the diverse freris to seche?
 What nedith him, that hath a parfit leche,
 To sechin othir lechis in the toune?
 Your inconstance is your confusioune,
 Hold you me then and eke alle our covent
 To prayin for you insufficient?
 Thomas, that jape no is not worth a mite,

tettél? A kit tökéletes orvosok gyógyítanak, mi szüksége van annak más orvosokat keresni? Ez állhatatlanság a te romlásod. Azt hiszed, hogy én és egész klastromom nem tudunk eleget imádkozni értted? Tamás, ez a tréfa egy fityinget sem ér; azért vagy beteg, mert nagyon keveset adtál nekünk.» Megismerhetjük itt a valódi szónokot: egész a nagy styl-hatásokig fölemelkedik húsos fazeka javára. «Adjunk ennek a kolostornak egy fertály zabot, annak huszonnégyszarost, ennek a barátnak egy pennyt, aztán hadd menjen: ezt mondjátok ti gonosztevők. Nem, nem, Tamás, ez nem megy így. Mit ér egy fillér, ha tizenkét részre osztják? Lásd, minden dolog sokkal erősebb, ha egészben van, mint ha szétforgácsolják. Tamás, te ingyen akarnál minket dolgoztatni.» — Aztán heves hangon újra kezdi prédikációját, minden

Your maladie is for we have to lite.

A, yeve that covent four and twenty grottes,

And yeve that covent half a quarter otes,

And yeve that frere a peny', and let him go

Nay, nay, Thomas, it may be nothing so.

What is a farthing worth partie in twelve?

Lo! eche thing that is onid in hisselve

Is more strong, than when it is so yskattered:

Thomas, of me thou shalt not be yflattered:

Thou woldist have our labour all for nought.

... And yet, God wol, unnethe the fundament

Parfourmid is, ne of our pavement

There is not yet a tile within our wones,

By God, we owin fourtie pound for stones,

Now helpe, Thomas, for him that harrowed helle,

For ellis mote we alle our bokes selle,

And if ye lacke oure predication,

Than got: this world all to destruction.

For who so fro this world wold us bereve,

So God me save, Thomas, by your leve,

He wold bereve out of this world the sonne.»

szónál erősebben kiáltva, Senecából és a régiekből vett példákkal. Rettentő ez ékesszólás, és nála már gépies mesterséggé vált, mely kitartással alkalmazva végre is pénzt csikar ki a betegből. «Adj valamit klostromunk kövezetére, az alapokra, a falakra. Segíts, Tamás, annak nevében, ki meggyőzte a poklot, különben el kell adnunk könyveinket. És ha meg lesztek fosztva oktatásainktól, akkor az egész világ vesztébe fog rohanni. Mert a ki megfosztaná e világot tőlünk, Isten úgy segítjen! Tamás, engedelmekkel legyen mondva, megfosztaná a világot napjától.» Tamás végre dühbe jön, ajándékot ígér, s mondja, hogy nyújtsa kezét az ágyba s vegye el onnan. A barát rászédve, megcsúfolva, bepizkolva elrohan.

Egész a népies bohózatig jutottunk már. Midőn az ember minden áron mulatni akar, a pajkosságban, sőt a trágárságban is kész vidámságot keresni. Ez a két durva, erős növény, melyet Champagne és Ile-de-France csintalan népe ültetett, s a troubadourok öntöztek, tudjuk, mint virágozott a középkor szemétdombján, míg végre kinyíltak sárral fecskendezett, vörös bimbói RABELAIS széles kezeiben. De addig is CHAUCER kötött belőlük bokrétát. Megcsalt férjek, kocsmái csinyek, ágybeli balesetek, dögönyözések, püffölések, csenések elég anyagot nyújtanak a durva röhögésre. A nemes lovagi képek mellé egész sereg otromba kamaszt állít flamand módra, ácsokat, asztalosokat, szerzeteseket, poroszlókat. Botütések, ökölcsepások záporoként hullnak az izmos oldalbordákra; bőségesen terpeszkednek a meztelenségek. Az emberek csalják egymást gabonáikban, feleségeikben; emeletnyi magasságról ledobják egymást; ordítanak, hajba kapnak. Egy kék foltot, egy marék piszkot szellemes ötletnek vesznek ebben a világban. A barát gúnyolja a poroszlót, ez

kamatostól fizet. ³¹ «Nem csodálom, ha azzal dicsekszel, hogy ismered a poklot: barátok és ördögök mindig együtt vannak. Hallgasd meg inkább azon szerzetes történetét, kit az angyal álmában a pokolba vezetett, hogy megmutassa neki a sátánt. A sátánnak nagyobb farka volt, mint egy vitorla. Emeld föl farkadat, sátán, — mondá az angyal — hadd lássa a barát, hol van a barátok fészke. Mint a méhek a köpüből, úgy repült ki innen több mint húsz ezer barát. Körülröpkedtek a pokolban, oly gyorsan, a mint csak lehetett, aztán egytől egyig ismét visszabújtak oda, a honnan kijöttek. Erre a sátán megint leeresztette farkát s meg se mukkant . . . » Ez a szép hely, teszi hozzá az elbeszélő, «a barátok valódi öröksége».

³¹ This frere bosteth that he knoweth helle,
 And, God it wot, that is but litel wonder
 Freres and fendes ben but litel asonder.
 For parde, ye han often time herd telle
 How that a frere ravished was to helle
 How that a Frere ravishid was to hell
 In spirit onis by a visioune,
 And as an Angel led him up and doune
 To shewin him the peynis that were there. . . .
 And unto Sathanas ladd he him doune.
 «And now hath Sathanas, said he a taile
 Brodir than of a Carike is the saile.
 Hold up thy taile, thou Sathanas, quod he,
 Shew forth thyn erse, and let the Frere se,
 Where is the nest of Freris in this place.»
 And er that half a furlong wey of place,
 Right so as bees swarmin out of a hive,
 Out of the Devil's erse they gan to drive,
 Twenty thousand Freris all on a rout,
 And throughout Hell they swarmid all about
 And come agen as fast as they might gon,
 And into his erse they crepte everichone,
 He clapt his thaile agen, and lay full still.

(*The Sompnour's prologue.*)

Ezek a népies képzelem durva bohóságai. S ne feledjük, hogy az eredeti szöveget csak részben fordítottuk le; nincs kedvünk egész végig kimutatni, hogyan ment át a francia trágárság az angol költészetbe.

VII.

De ideje már, hogy magára CHAUCER-re térjünk. Ama két nagy vonáson kívül, melyek őt századába és iskolájába sorolják, vannak mások, melyek viszont kiveszik onnan. Regényes és vidám ugyan, mint a többiek, de a maga módja szerint. A mi hallatlan dolog e korszakban: megfigyeli a jellemeket, megjegyzi különbségeiket, tanulmányozza részeik összefüggését, megkíséríti élő, egyénített embereket állítani elő, mint később a tizenhatodik század újítói, és első sorban SHAKSPEARE. Vajjon már az angol pozitív józan ész s a dolgok bensejébe ható képesség kezd itt jelentkezni? Annyi bizonyos, hogy új, csaknem férfias szellem hatol be az irodalomba és a festészetbe, CHAUCER-nél és VAN EYCK-nél; mindkettőnél ugyanegy időben: nem többé csupán a lovagi élet³² vagy a kolostori áhitat gyermekes utánczása, hanem a komoly tudásvágy és az igazság azon szükségérzete, mely által a művészet tökéletessé lesz. Mind CHAUCER-nél, mind VAN EYCK-nél először ölt a személy határozott alakot; tagjai összeillenek, nem üres kísértet többé, ki lehet találni múltját, sejteni lehet jövőendő cselekedeteit; külseje nyilvánkoztatja benső természetének személyi és közölhe-

³² *The Rhyme of sir Thopas* a canterburyi regékben a lovagi történetek parodiája, s mintegy CERVANTES előhírnökének látszik.

tetlen sajátosságait, s szerkezetének és mozgásainak vég-
 hetetlen sokféleségét. Ma is, négy század múlva, egyén
 és typus marad; megvan az emberi emlékezetben, mint
 SHAKSPEARE és RUBENS alkotásai. E kifejlődést itt mint-
 egy tetten lehet kapni. CHAUCER nemcsak egy elbeszélés-
 be szövi regéit (*Canterbury Tales*), mint BOCCACCIO;
 hanem, a mi ennél hiányzik, mindjárt az elején lefesti
 valamennyi elbeszélőjét, a lovagot, a poroszlót, a tör-
 vényszolgát, a szerzetest, a tisztartót, a fogadóst, mind-
 össze valami harmincz minden nemű, állapotú és korú
 külön alakot; mindegyik a maga vérmérsékletével, arczu-
 latával, öltözetével, beszédmódjával, jellemző cselekedeteivel,
 szokásaival és múltjával van festve, s mindegyik jelleme
 következetesen megmarad további beszédjeiben és tetteiben,
 úgy hogy minden más nemzetet megelőzőleg meg lehet már
 itt találni magvát azon jellemregénynek, a minőt most szoktunk írni.
 Emlékezzünk vissza a szabad birtokos, a molnár, a kolduló barát,
 a polgárnő arcképeire. Vannak ezenkívül más alakjai is, melyek
 a népelet sikamlós durvaságait, vaskos furfangjait és naivságait,
 valamint a testi élet dús lakomáit és dözöléseit feltüntetik:
 majd derék vén katonák, kik felgyürközve készítik harczra ökleiket,
 majd elégedett sekrestyések, a kik ha jól ittak, csak latinul akarnak beszélni.
 De mindjárt mellettök válogatott személyeket találunk. Ilyen
 a lovag, ki részt vett a keresztes háborúban Granada és Poroszország
 ellen; vitéz és udvarias, «oly szende, mint egy kisasszony,
 és soha sem ejtett ki ajka csúf szót»;³³ a szegény és tudós
 oxfordi pap; az ifjú squire, a lovag

³³ — Though that he was worthy he was wise;
 And of his port, as meke as is a mayde:
 He never yet no vilainie ne sayde,

fia, «daliás és szerelmes, s úgy ki van himezve, mint a fehér és piros virágokkal tele rét». Lóháton vitézül harczolt már Flandriában és Picardiában, s kinyerte hölgye kezét; «oly üde, mint május hava, egész nap dalol vagy füttyöl, jól megüli a lovat és kecsesen nyargal, dalokat költ s jól tud regélni, lándsát törni és tánczolni, festeni és írni; szerelme oly forró, hogy az éj óráiban nem alszik többet, mint a fülmile; azonkívül udvarias, szerény, szolgálatra kész, s az asztalnál ételt szel atyjának». ³⁴

Még finomabb és modern kézre méltóbb a priornő, *Madame Eglantine* alakja, a ki apácza, kisasszony és úri hölgy letére sokat ád az illendőségre és finom modorra.

In all his lif, unto no manere wight,

He was a veray parfit gentil knight.

³⁴ With him, ther was his sone, a yonge Squier,

A lover, and a lusty bacheler,

With lockes crull as they were laide in presse.

Of twenty yere of age ho was, I gesse.

Of his stature he was of even lengthe,

And wonderly deliver, and grete of strengthe.

And he hadde be somtime in chevachie,

In Flaundres, in Artois, and in Picardie,

And borne him wel, as of so litel space,

In hope to stonden in his ladies grace.

Emberouded was he, as it were a mede

Alle ful of fresshe floures, white and rede.

Singing he was, or floyting alle the day,

He was as fresshe, as is the moneth of May.

Short was his goune, with sleeves long and wide.

Wel coude he sitte on hors, and fayre ride.

He coude songes make, and wel endite,

Juste and eke dance, and wel pourtraie and write.

So hote he loved, that by nightertale

He slep no more than doth the nightingale.

Curteis he was, lowly and servisable,

And carf before his fader at the table.

Még ma sem lehetne ennél jobb képet találni akármily német káptalanban, az érzelgő és irodalmár kanonoknök legillegedelmesebb és legszebb sarjadéka közt.

Mosolya egyszerű volt és szerény ;
 «Szent Eloyra!» legfőbb esküje ;
 Eglantine asszony volt az ő neve.
 Pompásan énekelt a misét,
 Orrán keresztül, szépen, édesen ;
 És francziául is szépen beszélt,
 Mint a stratfordi iskolán szokás ;
 A párisi nyelvet nem ismeré.
 Mily illedelmes volt a lakomán
 Szájából nem esett ki a falat,
 Nem ért mártásba ujjával soha.
 Szépen kivett ő minden falatot,
 S mellére egy cseppet sem hullatott.
 Az illendőség volt legfőbb előtte.
 Felső ajkát oly tisztán megtörölte,
 Hogy a midőn kiitta poharát,
 Nem látták rajta semmi zsír nyomát.
 Ebéd után illendően bőfögött.
 Vidám kedvű volt mindenek fölött,
 Nyájas, kecses, finom azonfelül,
 És minden vágya abban egyesül,
 Hogy az udvar szokásait kövesse,
 És méltó legyen minden tiszteletre.

Bosszankodhatunk-e ily vidékies szenvelgéseken ?
 Ellenkezőleg, gyönyörködve szemléljük ez illatszeres ke-
 esekedést, e keresett modort, e pajkossággal vegyes be-
 gyeskedést, e félig világi, félig kolostori mosolyt ; érezzük
 a nőiesség gyöngéd illatát, mely megmaradt a fátyol
 alatt is.

Szívében nagy volt a könnyörület,
 Szemébe könny tolult, ha egeret
 Látott fogóban, holtan vagy sebezve.

Kicsiny kutyáit ő maga etette
 Kenyérrel, sülttel, tejjel rendesen,
 S ha egyik meghalt, sirt keservesen,
 Sirt akkor is, ha megverték kutyáját.
 Érzékenysége ritkitotta párját.

Sok vén leány adja át magát, jobb hiányában, ennek az érzésnek. Vén leány? Minő csúf szó ez? Ő éppen nem vén. «Szeme világos, mint az üveg, szája kicsiny, puha és piros.» Fátyola szépen fel van tűzve, köpenye izléses, két olvasó van karján, zöld zománczos korállból, fényes arany kapocscsal, melybe egy koronás A van vésve s alatta e jelmondat: *Amor vincit omnia*, a mi igen csinos és kétértelmű, s éppen úgy vonatkozik a szerelemre, mint az áhitatra. E hölgy egyaránt tartozik a világhoz és a kolostorhoz. Az előbbit sejtteni lehet kíséretéből, mely egy apáczából és három papból áll; az utóbbit látjuk az Ave Mariából, melyet énekel, és az épületes legendákból, melyeket elregél. Üde, finom, szép cséresznye, mely a napon megérhetett volna, de a templomi üvegbe zárva édeskéssé és ízetlenné lett.³⁵

³⁵ Ther was also a Nonne, a Prioeresse,
 That of hire smiling was full simple and coy;
 Hire gretest othe n'as but by Seint Eloy;
 And she was cleped Madame Eglentine.
 Ful wel she sange the service devine,
 Entuned in hire nose ful swetely,
 And Frenche she spake ful fayre and fetisly,
 After the scole of Stratford atte Bowe,
 For Frenche of Paris was to hire unknowe.
 At mete was she wele ytaughte withalle;
 She lette no morsel from her lippes falle,
 Ne wette hire fingres in hir sauce depe.
 Wel coude she carie a morsel, and wel kepe
 Thatte no drope ne fell upon hire brest.

Látjuk, hogy a reflexio már útat kezd törni, s vele a magasabb művészet. CHAUCER nem mulat többé, hanem tanul; megszűnik fecsegni és gondolkozik; nem engedi át többé magát a könnyű, folyékony rögtönzésnek, hanem összeköti a részleteket. Mindegyik rege az elbeszélőhöz van alkalmazva; az ifjú apród csodálatos keleti történetet mesél; a részeg molnár sikamlós és bohókás

In curtesie was sette ful meche hire lest.
 Hire over-lippe wiped she so clene,
 That in her cuppe was no ferthing sene
 Of grese, whan she dronked hadde hire draught.
 Ful semely after hire mete she raught.
 And sikerly she was of grete disport,
 And ful plesant, and amiable of port,
 And peined hire to contrefeten chere
 Of court, and ben estatelich of manere,
 And to ben holden digne of reverence.
 But for to speken of hire conscience,
 She was so charitable and so pitous,
 She wolde wepe if that she saw a mous
 Caughte in a tappe, if it were ded or bledd
 Of smale houndes hadde she, that she fedde
 With rosted flesh and milk, and wastel brede.
 But sore wept she if on of hem were dede,
 Or if men smote it with a yerde smen:
 And all was conscience and tendre herte.
 Ful semely hire wimple ypinched was,
 Hire nose tretis; hire eyen grey as glas;
 Hire mouth ful smale, and therto soft and red;
 But sikerly she hadde a fayre forehed.
 It was almost a spanne brode I trowe;
 For hardily she was not undergrowe.
 Ful fetise was hire cloke, as I was ware.
 Of small corall aboute hire arm she bare
 A pair of bedes, gauded al with grene;
 And thereon heng a broche of gold ful shene,
 On whiche was first ywriten a crowned «A»,
 And after, «Amor vincit omnia», —

regét; a tiszteletreméltó pap Griseldis megható legendáját. Mindez elbeszélések össze vannak kötve, és pedig sokkal jobban, mint Boccaccio-nál, apró igaz események által, melyek a személyek jelleméből származnak s útközben rendesen elő szoktak fordulni. A lovagok jó kedvvel haladnak előre a verőfényes dús mezőn, és csevegnek. A molnár sok sört ivott s minden áron beszélni akar. A szakács elalszik paripáján s mindenféle csinyeket követnek el vele. A szerzetes és a poroszló összekapnak foglalkozásuk értéke fölött. A fogadós békességet csinál mindenütt, megszólaltatja vagy elhallgattatja az embereket, mint olyan, a ki sokáig elnőkölt a kocsmái asztalnál, s gyakran csitította el a kiabálókat. Bírálgatják a hallott történeteket; kijelentik, hogy kevés Griseldis van a világon; nevetnek a rászedett ács balsorsán; hasznukra fordítják az erkölcsi elbeszélést. A költemény nem egyszerű körmenet, mint az egykorú irodalomban; hanem kép, melyben az ellentétek föl vannak használva, a helyzetek ki vannak választva, s az *egész* ki van számítva; minden duzzad az élettől, s láttára, mint minden élő mű előtt, megfélekedünk magunkról és kedvet kapunk szép mosolygó reggelen lóra ülni s a zöld rétek hosszában tova vágatni a zarándokokkal, egész a jó canterburyi szent ereklyetartójáig.

Jól fontoljuk meg e szót: az *egész*. A szerint, a mint gondot fordítanak rá vagy nem fordítanak, úgy köszönt be az érettség vagy marad meg a gyermeki állapot. Ebben van az egész jövő. Sem a barbárok, sem a félbarbárok, sem a hét királyság harczosai, sem a középkor lovagjai nem léptek föl eddig e fokra. Voltak erős, néha gyöngéd megindulásaik s ki is fejezték fajuk eredeti képessége szerint, némelyek rövid felkiáltások, mások folytonos

fecsegés által; de nem kerítették hatalmukba vagy nem kormányozták benyomásaikat; daloltak vagy csevegtek, ihletszerűleg, találomra, természetes hajlamaik iránya szerint, az eszmékre hagyva, hogy megjelenjenek és vezessék őket, s midőn néha eltalálták a helyes rendet, ez tudtok és akaratok nélkül történt. Itt jelenik meg először a szellem fensősége, mely az alkotás pillanatában egyszerre megáll, s önmaga fölé emelkedve, megbírálja magát s így szól: «Ez a mondat ismétli a megelőzőt, hagyjuk ki; e két eszme nem függ össze egymással, kössük egybe; e leírás bágyadt, változtassuk meg». A ki így tud beszélni, annak nem iskolai és betanult, hanem személyes és gyakorlati fogalma van az emberi szellem műveleteiről és szükségéről, valamint a dolgok alkatáról és összefüggéséről; és van stylje, vagyis képes minden dolgot megértetni és láttatni minden emberi szellemmel. Képes minden tárgyból, tájképből, helyzetből, személyből kivonni, összegyűjteni, elrendezni a sajátos és jelentős vonásokat s művészi munkát állítani össze belőlök, mely tisztasága és tökéletessége által felülhaladja a természetes munkát. Képes, mint itt CHAUCER, a középkor vén közös erdejében történeteket és legendákat keresni, saját talajában elültetni, s új hajtást adni nekik. Joga és hatalma van, mint itt CHAUCER-nek, másolni és fordítani, mert addig csiszolja műveit, míg fordításaira és másolataira az eredetiség bélyegét nyomja; mert átdolgozza azt, a mit utánoz; mert az elhasznált ötleteken és egyhangú regéken keresztül vagy mellettök láthatókká teszi, mint itt CHAUCER, egy szeretetreméltó és hajlékony lélek kedves ábrándjait, a tizennegyedik század harmincz fő alakját, a nyirkos vidék és az angol tavasz pompás üdeségét. CHAUCER már nincs távol attól, hogy saját véleménynyel

bírjon az igazságról és az életről. Érinti már a független gondolat és a termékeny fölfedezés határát. Százötven évnvi távolságon keresztül érintkezik az Erzsébet-kora-beli költőkkel képtára, és a tizenhatodik század reformátoraival a jó lelkésről festett képe által.

De csak érinti őket. Nehány lépéssel túl ment a művészet küszöbén, de megállt a csarnok szélén. Megnyitotta nagy ajtaját a templomnak, de nem ült le benne, vagy csak időközönként ült le. *Arcitas és Palemon*-ban, *Troilus és Cressidá*-ban érzéseket vázol, de nem alkot személyeket; természetesen és könnyedén vezet az események és beszélgetések hullámszó menetét, de nem tünteti föl határozott körvonalait valami szembeszökő alaknak. Ha néha,³⁶ midőn maga mögött érzi a költő egető lehelletét, ki is ragadja lábait a középkor iszapjából, s egy szökéssel a költői mezőig ér, hol STATIUS VIRGILIUS-t utánozza s utóléri LUCANUS-t: máskor viszont, mint a *Messire Phoebus vagy Apollo Delphicus*-nál visszaesik a troubadourok gyermeces fecsegésébe, vagy a tudós papok lapos áradozásába. Máskor ismét valami közhely terjeszkedik egy szenvedélyes rajz közepén. Háromezer verset használ el, míg Troilust első találkozására vezet. Olyan mint a koraérett költői lelkű gyermek, a ki szerelmi ábrándjai közé idézeteket kever kézi könyvéből és az abéczé-ből.³⁷ Még a canterburyi regékben is többször ismétél, naiv fejleményekbe ereszkedik s elfelejti központosítani

³⁶ Mars templomának leírása STATIUS *Theseidája* után.

³⁷ Cressidáról beszélve így szól: «A mily igaz, hogy az abéczé első betűje A, épen oly igaz, hogy soha sem lehetett dicséretre méltóbb tárgyat, sem fekete felhőben ily ragyogó csillagot látni».

szenvedélyét vagy eszméjét. Megkezd valami gúnyolódást, melyet alig tud befejezni. Az élénk színeket egyhangú versszakokban bágyasztja el. Hangja az ifjúéhoz hasonlít, ki most lép a férfi korba. Eleinte erős és férfias; de egy magas, vékony hang nemsokára tudtul adja, hogy növése még nincs befejezve s ez erőnek még megvannak hiányai. CHAUCER kezd már kifelé jönni a középkorból, de még benne van. Ma a canterburyi regéket írja, tegnap a rózsza regényét fordította. Ma a szív bonyolult gépezetét tanulmányozza, fölfedezi a kezdetleges nevelés vagy az uralkodó szokás következményeit; holnap már csak az érdekes eseményekben, a csinos allegoriákban, a francziás szerelmi értekezésekben, a régiek tudós erkölcsi mondásaiban talál gyönyörűséget. Fölváltva majd lélek-búvár, majd troubadour; az egész lépés helyett csak fél-lépést tett.

Ki tartóztatta fel őt és körülötte a többit is? Meg lehet találni az akadályt értekezéseiben, fordított elbeszéléseiben, milyenek: *Meliboeus* és *A lelkész*. Egész addig fesztelenül mozog, míg verseket ír; de mihelyt a prózára megy át, mintha láncz fűződnek lábaira. Képzete szabad, okoskodása rabszolga. A merev scholastikus osztályozások, az okok és feleletek gépies készüléke, az «ergo»-k, a latin idézetek, Aristoteles és a szent-atyák tekintélye rá nehezülnek születő gondolatára. Természetes leleménye elenyészik a ráparancsolt fegyelem alatt. Oly nyomasztó e rabszolgaság, hogy a *Szerelem végrendeletében*, — melyet sokáig neki tulajdonítottak, bár egy más vele egykorú szerzőtől származik — a szép eszményi hölgy, a mennyei közbenjáró, a vízióban megjelenő Szerelem a legmeghatóbb panaszok és a leggyötrelmesebb kínok közepe tétéleket állít föl, kimutatja, hogy «az oknak oka

volt oka az okozott dolognak», s épen oly pedánsul okoskodik, mint az oxfordi tudósok. Mire viheti a tehetség, sőt az érzés is, ha ily bilincsek tartják fogva? Minő eredeti igazságokat és új tanokat lehet föltalálni és bebizonyítani, midőn szükségesnek tartják a Melibœusról és Prudentiáról szóló erkölcsi elbeszélésben valóságos vitatkozást adni elő, melyben a sírás ellen SENECÁ-t és Jóbot, mellette a könnyező Jézust idézik, számokkal látják el a bizonyítékokat, segítségül hívják Salamont, Cassiodorust, Catot, szóval iskolai könyvet írnak? A közönség kezén csak a kellemes és ragyogó gondolat forog; a komoly és általános eszmék más kezekben vannak, melyek visszatartják. Mihelyt CHAUCER az elmélkedésre adja magát, szent Tamás, PETRUS LOMBARDUS, a *Bűnök kézi könyve*, a definitiókról és syllogismusról szóló értekezések, a régiek és a szent-atyák azonnal leszállnak a maguk köréből, agyába hatolnak, beszélnek helyette, és a troubadour kedves hangja a tudós dogmatikus és altató beszédévé válik. Szerelem és szatira dolgában vannak tapasztalatai és maga alkot; de az erkölcstanban és bölesészetben csak tanulmányai vannak s ezeket írja ki. Csak egy pillanatra, egy elszigetelt lendülettel emelkedett a nagyszerű megfigyelésig, az ember valódi tanulmányáig; de nem volt képes ott maradni, letelepedni; csak egy költői sétát tett és senki sem ment utána. A század színvonala sokkal alacsonyabb, s maga is legtöbbször odáig száll alá. Többnyire a FROISSART-féle regélők közt lehet találni, vagy a CHARLES D'ORLÉANS-féle ügyes csevegők között, vagy az olyan fecsegő és üres verselők közt, mint GOWER, LYDGATE, OCLÉVE. Nincs ez irodalomnak gyümölcse, csak hervatag gyöngye virágai, sok haszontalan lombja, még több meddő vagy száraz ága. Mert nincs gyökere; három

százados erölködés után végre sikerült elválni azt egy nehéz, földalatti műszernek. Ez a műszer a scholastikus bölcsészet volt.

VIII.

Mert minden irodalom mögött van bölcsészet. Minden műalkotás alapján van valami eszme a természetről és életről; ez eszme vezeti a költőt; akár öntudatosan, akár öntudatlanul, azért ir, hogy ezt érezhetővé tegye, s megalkotott személyei, összeállított eseményei csak arra valók, hogy napvilágra hozza az elrejtett teremtő eszmét, mely azokat életre költi és egyesíti. HOMÉR-nál a hősi pogányság és a boldog Görögország nemes élete jelenik meg; DANTÉ-nál a rajongó katholicizmus és a gyülölködő Itália fájdalmas és erőszakos élete; úgy hogy mind-egyikből ki lehetne vonni az ember és a szép bizonyos elméletét. Így van a többiekkel is. És innen van, hogy az uralkodó fogalom változásai, születése, virágzása, süllyedése vagy tétlensége szerint változik, születik, virágzik, elfajul vagy megszűnik az irodalom. A ki elülteti az egyiket, elülteti a másikat is; a ki aláássa az egyiket, aláássa a másikat is. Tegyük valamely század minden-szellemebe a természet és élet új nagy eszméjét, úgy hogy teljes szívökből érezzék és minden erejükkel megalkossák: és látni fogjuk, mint ragadja meg őket annak szükség-érzete, hogy kifejezzék ez eszmét, s e célból új műformákat és alakokat találjanak fel. Tépjük ki valamely század minden szelleméből a természet és élet minden új nagy eszméjét, és látni fogjuk, hogy nem érezve a nagy gondolatok kifejezésének szükségét, csak másolnak, hallgatnak vagy fecsegnek.

Hova lettek e nagy gondolatok? Minő munka hozta létre? Minő kutatások táplálták? A buzgalom bizonyára nem hiányzott a munkásoknál. A tizenkettedik században bámulatos volt a szellemek lendülete. Oxfordban harmincezerre ment a tanulók száma. Párisban nem volt épület, mely képes lett volna magába fogadni ABELARD tanítványait; midőn a magányba vonult, oly tömegesen mentek utána, hogy a sivatag várossá lett. Semmi gyötrellem sem riasztotta vissza őket. Egy ifjuról beszélnek, hogy tanítóját, a ki megkínozta, minden áron meg akarta tartani, csak hogy tovább tanulbasson. Midőn előkerült ARISTOTELES borzasztó encyklopédiája, bármennyire el volt idomtalanítva és homályosítva, csaknem elnyelték. Századokon keresztül nagy kitartással vetették magukat az universaliák kérdésére, melyben egyedül voltak szabadjukra hagyva; pedig ez elvont, száraz kérdést az arab homályosítások és a görög finomítások még zavarosabbá tették. Bármily nehéz és kényelmetlen volt a reájok hagyományozott műszer, a syllogismus, mégis hatalmukba kerítették, még nehezkesebbé tették, s minden irányban, minden tárgyra alkalmazták. Tömegjével írták össze a roppant könyveket, a syllogismusok valódi cathedráléit, melyeknek építészete eddig ismeretlen és csodálatos tökéletességű volt, s a szellemi tehetség oly rendkívüli erőfeszítése tűnt fel bennök, melyet az emberi munka minden összehalmozása csak két más ízben tudott utolérni.³⁸

³⁸ PROCLUS és HEGEL alatt. — DUNS SCOTUS, harminczegy éves korában meghalván, beszédein és kommentárain kívül tizenkét sűrűen írt foliáns kötetet hagyott hátra, HEGEL styljében, ugyanazon tárgyról, mint PROCLUS. Így van szent Tamásnál s a scholastikusok egész tömegénél is. Nem nyerhetünk fogalmat e roppant munkáról, míg saját szemekkel nem szemléljük.

Ez ifjú, bátor szellemek azt hitték, hogy megpillantották az igazság templomát; hanyatt-homlok, seregszámra, a barbárok gyorsaságával és erélyével rohantak feléje; betörték ajtaját, felkúsztak falaira, berontottak belsejébe és egy árok fenekén találták magukat. Három százados munka ez árok mélyén nem adott egyetlen egy eszmét sem az emberi szellemnek.

Mert tekintsük a kérdéseket, melyekkel foglalkoznak. Olyanok ez emberek, mintha járnának, pedig csak ide-oda tipegnek. Látva, mint izzadnak és fáradnak, azt hinnők, hogy saját szívökből és saját eszökből akarnak valami nagy eredeti hitet létre hozni; holott hitők már előre rájuk van erőszakolva. A rendszer kész, ők legfőleg csak elrendezhetik és magyarázhatják. A fogalom nem tőlök származik, hanem Byzanczból. Ez a fogalom, a keleti mysticismus és a görög metaphysika legfőbb műve, végtelenül bonyolult, magas és nem áll arányban ifjú értelmökkel; mégis minden erejüket reá fordítják, s ráadásul oly logikai műszer súlyával terhelik gyakorlatlan kezeiket, melyet ARISTOTELES az elmélet és nem a gyakorlat számára készített, s melynek örökre a bölcsészeti különösségek tárában kellett volna maradnia, a helyett, hogy a cselekvés terére vigyék át. PETRUS LOMBARDUS *Liber sententiarum* munkájában, a középkor klasszikus művében, ilyeneket kérdez: «Vajjon az isteni lényeg nemzette a Fiút, vagy az Atya nemzette az isteni lényeget? — Miért nem nagyobb a három személy együtt, mint egy külön? — A tulajdonságok a személyeket határozzák meg és nem a lényeget, azaz a természetet. — Hogyan lehetnek a sajátságok az Isten természetében, a nélkül, hogy azt meghatározzák. — Vajjon a teremtett szellemek helybeliek-e vagy körülírhatók? — Vajjon az Isten

tudhatna többet annál, a mit tud?» Ezek az eszmék, melyeket bolygatnak. Ugyan micsoda igazság származhatik ezekből? Lépésről-lépésre növekszik az agyrém s egyre szélesebben tárja ki sötét szárnyait. «Vajjon — kérdi DUNS SCOTUS — megteheti-e az Isten, hogy a hely és test megmaradjon, s a testnek ne legyen helyzete, vagyis létezése egy helyen? — Vajjon alkotó tulajdonsága-e a Szentháromság első személyének, hogy azt lehetetlen nemzeni? Vajjon az azonosság, a hasonlóság és az egyenlőség valóban létező viszonyok az Istenben?» DUNS SCOTUS három anyagot különböztet meg: az először elsőt, a másodlagosan elsőt és a harmadlagosan elsőt; szerinte előbb keresztül kell hatni a tuskés abstractiók e hármassövénnyén, hogy megérthessük egy ércz égbolt létrehozatalát. Ily körülmények közt csakhamar föllép az együgyűség. Maga szent Tamás azon töprenkedik, «vajjon Krisztus feltámadt testének voltak-e sebhelyei, vajjon e test mozog-e a megszentelt ostya és kehely mozgása szerint, vajjon fogamzásának első pillanatában megvolt-e Krisztusnál a szabad akarat használata, vajjon Krisztus magát ölte meg vagy mások ölték meg?» De itt még nem éri el tetőpontját az emberi butaság. Van még több is. «Vajjon a galamb, melynek alakjában a Szent-Lélek megjelent, valódi állat volt; vajjon egy megdicsőült test ugyanazon időben elfoglalhat-e ugyanegy helyet egy más megdicsőült testtel; vajjon az ártatlanság állapotában minden gyermek finemű lett volna?» Mellözöm a Krisztus emésztéséről szóló s a többi lefordíthatatlan kérdéseket.³⁹ Idáig

³⁹ Utrum angelus diligat se ipsum dilectione naturali vel electiva?

Utrum in statu innocentiae fuerit generatio per coitum?

Utrum omnes fuissent nati in sexu masculino?

jut a középkor BOSSUET-je, legtekintélyesebb tudósa, legértelmesebb szelleme. És még az együgyűségek e körében is előre ki van szabva minden felelet; ROSCELIN-t és ABELARD-ot kiközösítik, száműzik, bezárják, mert eltérnek tőle. A teljes, aprólékos dogma elzár minden kijárást; nincs mód onnan szabadulni; száz forduló, száz erőlködés után mégis csak vissza kell esni a megszabott formula alá. Ha valaki a mysticismus által felül ki akar repülni, vagy a tapasztalat által alul utat ásni, erős, görcsös kezek lesnek rá a kimenetnél. A tudóst bűvésznek nézik, a felvilágosultat eretneknek; a valdiakat, a katharokat, parmai János tanítványait megégetik; BACON ROGER épen idején hal meg, hogy elkerülje a máglyát. E kényszer alatt megszűnik a gondolkozás; mert gondolkozni annyit tesz, mint feltalálni, alkotni, cselekedni. Eldarálják leczkéjüket, elszolozsmázzák katechizmusukat; még a paradicsomban is, még a szerelem legistenibb elragadtatásaiban is kötelességének hiszi DANTE, hogy bizonyosságot tegyen pontos emlékező tehetségéről és scholastikus igazhitűségéről. Hát még a többiek! Némelyek, mint RAYMUNDUS LULLUS, odáig mennek, hogy okoskodási gépet találnak föl, mely az értelmet helyettesítse. A tizennegyedik század felé, OCCAM csapásai alatt szétfoszlik e szóbeli tudomány; rájönnek, hogy csak szavakból áll; elveszti hitelét. 1367-ben harmincezer tanulóból csak hatezer marad Oxfordban; állítanak fel ugyan még «Bar-

Utrum cognitio angeli posset dici matutina et vespertina?

Utrum martyribus aureola debeatur?

Utrum virgo Maria fuerit virgo in concipiendo?

Utrum remanserit virgo post partum?

Az olvasó jól teszi, ha az eredeti szövegben keresi meg a választ e két utolsó kérdésre.

barákat» és «Felaptonokat», de már csak szokásból. Mind-egyikök bejárja gépileg az elkopott fufangok kicsiny országát, a szörszálhasogatások cserjéit, s egy csomó szöveget szed magára — semmi többet; a tudományok nagy összege, melynek alakítani és éltetni kellene az ember egész gondolkozását, kézi könyvvé zsugorodott össze.

És így lassanként, fokonként kiszáradt a fogalom, mely a többieket termékenyíti és kormányozza; kiapadt a mély forrás, melyből a költői patakok fakadnak; a tudomány semmit sem ad többé a világnak. Minő műveket tudna még a világ létrehozni? A mint később Spanyolország, megújítva a középkort, s fényesen és szilajon felragyogva a lovagiság és áhitat, LOPE és CALDERON, szent Ignác és szent Teréz által, önmagától elsorvadt az inquisitio és a kasuistika alatt, s végül az elbutulás némaságába roskadt: épen úgy a középkor, Spanyolországot megelőzőleg, miután napfényre hozta a keresztes hadak esztelen hősiességét és a kolostor költői elragadtatásait, miután létre hozta a lovagiságot és szentséget, assisi szent Ferenczet, szent Lajost és DANTÉ-t, elbágyadt az inquisitio és a scholasticismus alatt, míg végre kialudt a szószátyárkodásban és a semmiségben.

Idézzük-e mindezen jó embereket, kik beszélnek, a nélkül hogy valami mondani valójuk volna? Megtálalhatjuk őket WARTON-nál:⁴⁰ fordítók seregszámra, kik behozzák a francia irodalom szegénységeit s utánzásokat utánoznak; rímelő krónikások, a leglaposabb emberek, kiket csak azért olvasunk, mert a történetet mindenünnen el kell fogadni, még az együgyűektől is; oktató

⁴⁰ *History of english poetry*, II. k.

költemények készítői, férfiak és nők, kik verseket írnak össze a sólymok neveléséről, a czimertanról, a vegytanról; moralitások írói, kik századszor találják föl ugyanazon álmodást a bölcsesség istennőjétől vesznek leczkét az egyetemes történelemből. Mint a latin hanyatlás írói, ezek sem gondolnak egyébre, mint hogy átírják, összegyűjtsék, megrövidítsék, kézi könyvekbe, rimes mondásokba szedjék koruk encyklopédiáját.

Hallgassuk csak a legkitünőbbet közülök, a komoly GOWER-t, vagy a mint nevezték, az «erkölcsös GOWER-t». ⁴¹ Kétségkívül van még benne néha-néha a csillogásnak és kecsnek némi nyoma. Hasonlít a régi szerelmi törvényszékek valamely vén titkárához, ANDRÉ LE CHAPÉLAIN-hez Le vagy máshoz, ki egész napját azzal tölti, hogy ünnepélyesen jegyzékbe vegye a hölgyek ítéleteit, és este íróasztalára támaszkodva félálomban látja édes mosolyukat és szép szemeiket. Francia balladáiban még ORLEANSI KÁROLY művészi, kimerült ere folyik. Épen az a finom, csaknem finnyás gyöngédség van nála is. A szegény kis költői forrás még vékony, átlátszó sugarakban ömlik a síma kövek fölött, és oly gyengén csörgedez, hogy néha hallani sem lehet mormolását. De mily nehézkes a többi! Nagy költeménye, a *Confessio amantis*, párbeszéd egy szerelmes és gyóntatója közt, nagy részben JEAN DE MEUNG utánzása; tárgya ugyanaz, mint a *Rózsa regénye-é*, a szerelmi akadályok magyarázata és osztályozása. Mindegyre előtűnik az elavult thema, s azonfelül az emésztetlen tudomány. Van itt értekezés az alchimiáról, ARISTOTELES bölcsészetről és a politikáról; egész litánia régi és újabb legendákból, melyeket útközben, míg a gyűjteményekbe

⁴¹ CHAUCER kortársa. *Confessio amantis*-a 1393-hól van.

jutottak, megrontott az iskola pedanteriája és a század tudatlansága. Egész szekérre való scholastikus szemét; rázuhan a szegény szellemre, mely magában folyékony és világos volt, de most megtelve téglával, cseréppel, mészszel, a világ minden részéből ide hordott omladékkal, csak elhomályosítva és lassan tud tovább vánszorogni. GOWER, korának egyik legtudósabb embere,⁴² azt hiszi, hogy «a latin nyelvet Carmens régi jósnő találta fel; hogy ARISTARCHUS, DONATUS és DIDYMUS grammatikusok szabályozták szókötését, kiejtését és verstanát; hogy CICERO diszítette föl az ékesszólás virágaival; azután arab, chald és görög fordításokból gazdagodván, végre a híres írók sok fáradsága után OVID-ban, a szerelmesek költőjében érte el legfőbb tökéletességét». Azt is fölfedezi, hogy Ulysses a szónoklatot CICERÓ-tól, a bűvészetet Zoroastertől, a csillagászatot Ptolemeustól és a bölcsészetet PLATÓ-tól tanulta.

Hát még nyelve milyen! Hosszadalmas, lapos,⁴³ véghetetlenül elnyújtott, tele ismétlésekkel, aprólékos részletekkel, szövegre való utalásokkal, mint oly emberé, a ki rabszolgája a penészes pergamennek, s nem tesz egyebet, mint kiírja tartalmát s megrakja rimekkel. Egész vénségökig tanulók maradnak, s azt látszanak hinni, hogy minden igazság, minden szellem benn van nagy fatáblába kötött könyvekben, és nincs szükségök arra, hogy maguktól is találjanak valamit, hanem hogy minden feladatuk az ismétlésből áll, és hogy ez az ember hivatása. A scholasticismus uralma a holt betűt

⁴² WARTON, II. 225.

⁴³ Például a hetedik könyvben, a legköltőibb hely, a nap koronájának leírása.

emelte trónra és a világot holt szellemekkel népesítette be.

GOWER után OCCLÈVE és LYDGATE következnek.⁴⁴ «Atyám CHAUCER — mondja OCCLÈVE — szívesen oktatott volna, de nehézkes voltam, s keveset vagy semmit sem tanultam.» Versekre szedte AEGIDIUS értekezését «a kormányzatról», hasonlókép más értekezéseket, mint «a szánalomról» szent Ágoston után és a «meghalás mester-ségéről». Ezekben erkölcsi elmélkedések vannak; szerelemről szól *Cupido levele*, melyet udvarából írt május havában. *Szerelem és erkölcsi mondások*,⁴⁵ azaz édeskedés és elvont tételek — ilyen volt a kor ízlése. Hasonlókép volt LEBRUN és ESMÉNARD korában, irodalmunk légvégén, midőn a versgyűjteményeket oktató költeményekből és Chloris bokrétáiból állították össze. — LYDGATE-nek van legalább némi tehetsége, képzelő ereje, kivált a gazdag leírásokban; ez a kiháló irodalmak végső felecsillámlása; arannyal halmoznak, drágakövekkel raknak ki mindent, fáradságosan szaporítják az ékítéseket, az öltözetben úgy mint az építésben, mint a stylben.⁴⁶ Nézzük például az öltözékeket IV. és V. Henrik alatt, a szív- vagy szarvalakú roppant hajfonatokat, a fantasztikus rajzokkal meg-rakott hosszú ruhaújjakat, a sisakbokrétákat, úgyszintén az imaszobákat, a czimeres sírokat, a tündöklő kis kápolnákat, melyek virágok gyanánt nyiladoznak a függélyes goth stylú hajók alatt. Midőn az emberek nem képesek már a lélekhez beszélni, megkísértik még a szemekhez

⁴⁴ 1420, 1430.

⁴⁵ Ezt a címet adta FROISSART (1397) versgyűjteményének, midőn II. Richard királynak átnyújtotta.

⁴⁶ LYDGATE: *Trója története*, Hektor kápolnájának leírása. L. továbbá *Ünnepélyes bevonulásai-t* (pageant.)

szólni. Ezt teszi LYDGATE is, semmi többet. Megrendelnek nála díszmeneteket (pageants), átöltözéseket az aranyműves czéh számára, vagy egy álarczos játékot a király előtt, májusi játékot a londoni sherifek számára, a teremtés színjátékát úrnapijára, álarczos menetet, karácsonyi játékot; mindezeknek elkészíti tervét s hozzáadja a szükséges verseket. E tekintetben kifogyhatatlan; kétszázötvenegy költeményt tulajdonítanak neki. Így felfogva, a költészet gépmunkává lesz; rófszámra költenek. Ekkép gondolkozott róla a saint-albani apát is, a ki lefordítottván általa egy verses legendát, mindössze száz shillinget fizetett a versekért, az írásért és a rajzokért együttvéve, egy rangba állítva e három munkát; s valóban egyikhez sem kellett több gondolkozás, mint a másikhoz. Három nagy munkája, a *Fejedelmek bukása*, *Trója ostroma*, *Theba története* nem egyéb, mint szó szerinti, tudós, leíró fordítása vagy átdolgozása bizonyos lovagi meneteknek, melyek húszadszor vannak ugyanazon módon, ugyanazon velinre rajzolva. Az egyetlen kiváló pont, legfőképp az első költeményben, a «szerencse» eszméje, és a zordon viszontagságok, melyek közt az emberi élet hanyódik. Ha van bölcsészet e korban, ez az. Szívesen beszélnek egymásnak borzasztó és tragikus történeteket; összegyűjtik ezeket a legrégebb időtől saját korukig; nagyon messze vannak a bizalmas és szenvedélyes áhitattól, mely isten kezét érzi a világ kormányzásában; azt látják, hogy e világ ideoda tántorog, mindenhová ütődve, megsérülve, mint a részeg ember. Szomorú és zordon korszak ez, melyet csak külső mulatságok gyönyörködtetnek és elnyom a sivár nyomorúság; mely vígasztalás és remény nélkül szenved és retteg, a régi és új szellem között állva, de nem bírva annak élő hitével, ennek tevékeny tudomá-

nyával. A «véletlen» fekete füst gyanánt lebeg a dolgok fölött s elzárja az ég látását. Úgy képzelik maguknak, «mint valami szörnyű képet, kegyetlen és rettentő arccsal, gögös és fenyegető tekintettel, mindegyik oldalán száz kézzel, melyeknek egy része magas világi méltóságokra emeli az embert, másika durván megragadja és lesujtja». Látják a nagy boldogtalanokat, fogoly királyt, elűzött királynét, meggyilkolt hercegeket, lerombolt jeles városokat és más siralmas eseményeket, melyek Németországban, Franciaországban tárulnak szemeik elé s újra fölmerülnek Angliában,⁴⁷ s nem nézhetik másképp, mint zordon lemondással. Minden vigasztalásul LYDGATE a gépies áhitat egy közhelyét mondja el végül. Az olvasó ásitva keresztet vet magára és tovább megy. Valóban, a költészet és a vallás nem képes többé igaz érzést gerjeszteni. Az írók utánóznak és ismét csak utánóznak. HAWES⁴⁸ átdolgozza CHAUCER *Hír palotáját* s a *Rózsza regényéből* allegorikai szerelmes költeményt készít. BARCKLAY⁴⁹ lefordítja a *Jó modor tükörét* és a *Bolondok hajóját*. Csupa bágyadt, kopott, üres abstractiók; ez a költészet scholasticismusa. Némileg eredeti hang csak a *Bolondok hajójában* és a LYDGATE fordította *Halál tánczában* található; keserű bohóságok, szomorú tréfák, melyek a művészek és költők kezében egész Európát bejárják ez időben. Önmagukat gúnyolják bohókásan és gyászosan. Szegény lapos és köznap alakok, melyek egy hajóba vannak szorítva, vagy egy vigyorgó csontváz hegedűje mellett tánczolnak sirjaikon. E penészedés és önutálat mögött megjelenik

⁴⁷ A hussziták; a száz év; a két rózsza harcrai.

⁴⁸ 1506 körül. *The temple of glass. Passetyme of pleasure.*

⁴⁹ 1500 körül.

SKELTON,⁵⁰ a bohóc, a kocsma Tribouletja, pajkos macaronikus versecskék és mérges röpiratok készítője, a ki összekeverve a francia, angol, latin mondatokat, a tolvajnyelvet, a divatos nyelvet és csinált szavakat, s mind ezt kurta rímekbe hányva, bizonyos irodalmi sarat hozott létre, melylyel befecskendezte Wolseyt és a püspököket. Styl, mérték, rím, nyelv, minden művészet oda van; a hívságos hivatalos pompa alatt nincs egyéb, mint romzagyvalék. És mégis, bármily «rongyos, foszlányos, megkötözött, szennyes és szü-ette ez a költészet, van veleje».⁵¹ Tele van politikai haraggal, érzéki erővel, angol és népies ösztönökkel, szóval él. Durva, idomtalan, férgektől hemzsegő élet ugyan, minőt a földön fekvő, feloszlásban levő testen lehet tapasztalni; de mégis élet, két nagy vonással, melyet nyilvánít: egyik a gyűlölet az egyházi hierarchia ellen, mely a reformácziót, — másik a visszatérés a józan észhez és a természetes élethez, mely a renaissanceot hozza létre.

⁵⁰ Meghalt 1529-ben. Megkoszorúzták 1489-ben. *Az udvar jutalmai, A borostyánkoszorú, Elegia a northumberlandi herczeg halálára*, több sonnet, illendő nyelven vannak írva s a hivatalos költészethez tartoznak. V. ö. PHILARÉTE CHASLES: *Skelton. Études sur le seizième siècle.*

⁵¹ Though my rhyme be ragged,
Tattered and gagged,
Rudely rain-beaten,
Rusty, moth-eaten,
Yf ye take welle therewith,
It hath in it some pith.

MÁSODIK KÖNYV.

A RENAISSANCE.

ELSŐ FEJEZET.

A POGÁNY RENAISSANCE.

1. §. *Az erkölcsök.*

- I. Minő eszmét alkottak az emberek a világról az ókori társadalom felbomlása óta. — Hogyan és miért tér vissza az emberi leleményesség. — A renaissance szellemi alakja. — A tárgyak felfogása utánzó, képletes és teljes.
- II. Miért változik meg az eszményi minta. — Az emberi állapot javulása Európában. — Az emberi állapot javulása Angliában. — A béke. — Az ipar. — A kereskedelem. — A baromtenyésztés. — A földművelés. — A közvagyon gyarapodása. — Az épületek és a bútorok. — A paloták, lakomák és öltözetek. — Az udvar fényüzése. — Unnepélyek Erzsébet alatt. — Álarczos játékok I. Jakab alatt.
- III. A néperkölcsök. — Pageants. — Színházak. — Falusi ünnepek. — Pogány kicsapongás.
- IV. A minták. — A régiek. — A klasszikus művek fordítása és olvasása. — Rokonszenv az őskor erkölcei és istenei iránt. — A modernek. — Kedvet találnak az olasz eszmékben és iratokban. — A költészet és festészet Olaszországban pogány. — Az erős, boldog s a jelen életre szorítókozó ember az eszményi minta.

2. §. *A költészet.*

- I. A renaissance Angliában a szász szellem ujjászületése.
- II. Az előhírnökök. — SURREY gróf. — Hübéri és lovagi élete. — Angol egyénisége. — Komoly és búsongó költeményei. — Mily fogalma van a benső szerelemről.
- III. Irálya. — Mesterei: PETRARCA és VIRGIL. — Eljárása, ügyessége, kora tökéletessége. — Megszületik a művészet. — Aléltség, utánzás, keresettség. — A művészet nem tökéletes.
- IV. A művészet gyarapodása és tökéletesülése. — Az euphuismus és a divat. — A renaissance stylje és szelleme. — Túlbőség és rendtelenség. — Hogyan felelnek meg egymásnak az erkölcsök, a styl és a szellem. — SIR PHILIP SIDNEY. — Nevelése, élete, jelleme. — Műveltsége, komolysága, nagylelkűsége, hevessége. — *Arkádiá*-ja. — Az érzelmek és az irány túlzása és modorossága. — *A költészet védelme* című munkája. — Ékesszólása és erélye. — Sonnetjei. — Miben különböznek a renaissance-korbeli testalkotás és szenvedélyek a mostaniaktól. — Az érzéki szerelem. — A mystikus szerelem.
- V. A pásztori költészet. — A költők nagy száma. — A költészet természete és ereje. — Szellemi állapot, mely azt létre hozza. — Hajlam a mezei életre. — Az ókori istenek visszatérnek. — Lelkesedés a szépség iránt. — Az ártatlan és boldog szerelem festése. — SHAKSPEARE, JONSON, FLETCHER, DRAYTON, MARLOWE, WARNER, BRETON, LODGE, GREENE. — A közönség átalakulása hogyan alakította át a művészetet.
- VI. Az eszményi költészet. — SPENSER. — Élete. — Jelleme. — Platonismusa. — Hymnusai a szerelemhez és a szépséghez. — Képzelmének gazdagsága. — Epikai és tündéries elemek. — Tapogatózásai. — *A pásztor naptára*. — Kis költeményei. — Legfőbb műve. — *A tündér királynő*. — Epopeája allegorikus és mégis étellel van tele. — Magába foglalja a keresztény lovagiságot és a pogány Olympot. — Hogyan köti össze.
- VII. *A tündér királynő*. — A lehetetlen események. — Hogyan lesznek valószínűekké. — Belphoebe és Chrysogone. — A tündéri és óriási festések és tájképek. — Miért kell ilyeneknek lenniök. — Mammon barlangja és Acrasia kertjei. — SPENSER költési módja. — Mennyiben tökéletes a renaissance művészete.

3. §. *A próza.*

- I. A költészet vége. — Változások a társadalomban és az erkölcsökben. — Hogyan lesz a természethez való visszatérés hivatkozás az

érzékekre. — Megfelelő változások a költészetben. — Hogyan pótolja a kellem az erélyt. — Hogyan pótolja a esinos a szépet. — A gyöngédeskedés. — CAREW. — SUCKLING. — HERRICK. — A szenvedés. — QUARLES, HERRERT, BABINGTON, DONNE, COWLEY. — A klasszikus stíl és a szalonélet kezdete.

- II. Hogyan foglalja el a próza a költészet helyét. — A tudomány és művészet viszonya. — Olaszországban. — Angliában. — A naturalismus uralma hogyan fejleszti ki a természetes ész gyakorlatát. — Tudósok, történetírók, szónokok, gyűjtők, politikusok, régész-k, bölesészek, theologusok. — A tehetségek nagy száma és a szép könyvek ritkasága. — Az irány túlbősége, keresettsége, pedanteriája. — Az irány eredetisége, szabatosága, erélye és gazdagsága. — Nem az eszmét tűntetik fel, mint a klasszikusok, hanem az egyént.
- III. BURTON ROBERT. — Élete és jelleme. — Tudományának zavarossága és roppant terjedelme. — Tárnya: a *melancholia anatomia*. — Scholasztikus flosztások. — Az erkölcsi és orvosi tudományok vegyítése.
- IV. SIR THOMAS BROWNE. — Szelleme. — Képzelete olyan, mint az éjszakai embereké. — *Hydriotaphia, Religio medici*. — Eszméi, kíváncsisága, kétségei a renaissance emberére vallanak. — *Pseudodoxia*. — A közszellem e tevékenységének és irányának eredményei.
- V. BACON FERENCZ. — Szelleme. — Eredetisége. — Ragyogó és szabatos irálya. — Hasonlatai és aphorismái. — A tanulmányok. — Eljárása nem okoskodás, hanem szemlélet által történik. — Gyakorlati józan esze. — Bölesészetének kiindulási pontja: hogy a tudomány feladata az emberi állapot javítása. — *Az új Atlantis*. — Hogyan egyezik meg ez eszme a dolgok állapotával és a korszellemmel. — Tökéletesíti a renaissanceot. — Hogyan hoz létre ez eszme új módszert. — Az *Organum*. — Hol állt meg BACON. — A század szellemének határai. — Hogyan lesz a világ költői felfogása mechanikussá. — A renaissance eredménye a positiv tudományok meg-
alapítása.

1. §. Az erkölcsök.

I.

Tizenhét századja múlt már, hogy egy nagy szomorú gondolat kezdett az emberi szellemre súlyosodni, lesújtva, majd föllelkesítve és meggyöngítve azt, de soha

sem bocsátva el e hosszú idő alatt martalékát. Az emberi tehetetlenség és sülyedés gondolata volt ez. Megszülte a görög romlottság, a római elnyomás és az ó világ felbomlása; viszont belőle született a stoikus lemondás, az epikuri gondatlanság, az alexandriai mysticismus és a keresztény várakozás az isten országára. «A világ rossz és elveszett; meneküljünk tőle az érzéketlenség, kábulás és átszellemülés által.» Így beszéltek a bölcsezetek, és a vallás ráadásul hozzá tette, hogy nemsokára vége is lesz a világnak: «Legyetek készen, mert közel van az isten országa». Ezer éven keresztül a mindenfelől düledező romok szakadatlanul táplálták e gyászos gondolatot a lelkekben, és midőn végre a gyámoltalanság és egyetemes nyomor mélyéből a hűbéri ember bátorsága és karja ereje által kiemelkedett, gondolkozásának és cselekvésének lebilincselésére e lesújtó felfogással találkozott, mely kárhozzátva a természetes életet és a földi reményeket, a szerzetes engedelmségét és az átszellemült rajongó epe-dését állította föl mintákul.

E fölfogás saját magától egyre rosszabbá lett. Mert az ily nézetnek, valamint az azt szülő nyomorúságnak s az általa szentesített csüggedésnek sajátos vonása, hogy elnyomja a személyes cselekvést s az alárendeltséggel pótolja az alkotást. A negyedik századtól fogva észrevétlenül a holt szabály foglalja el az élő hit helyét. A keresztény nép a papság kezébe adja magát, mely magát a pápa kezébe adja. A keresztények véleménye a theologusok alá veti magát, kik magukat a szent-atyák alá vetik. A keresztény hit nem egyéb, mint a jó cselekedetek teljesítése, mely viszont nem egyéb, mint a szertartások végrehajtása. A vallás, mely az első századokban folyékony volt, kemény kristálylá mered s a barbá-

rok durva érintése a bálványozás rétegét rakja reá; megjelenik a theokratia és az inquisitio, a papság egyed-árúsága és a szent-írás eltiltása, az ereklye-tisztelet és a búcsú-vásár. A kereszténység helyett az egyház, a szabad hit helyett a parancsolt orthodoxia, az erkölcsi buzgóság helyett a megszabott gyakorlatok, a szív és a cselekvő gondolat helyett a külső és gépies fegyelem: ezek a középkor sajátos vonásai. E kényszer alatt megszűnt gondolkozni a gondolkozó társadalom; a bölcsészet kézikönyvvé, a költészet fecsegéssé változott, és a térdeplő tunya ember, lelkiismeretét és viseletét papjának kezére bízva, merő bábnak látszott, mely nem volt jó másra, mint felmondani katechizmusát és lemorzsolni olvasóját.¹

Végre fölébred a leleményesség; felkölti a világi társadalom erőfeszítése, mely elvetette a theokratiát, felszabadította az államot, s mely most egyenként föléleszti vagy föltalálja az ipart, a tudományt és a művészetet. Minden megújul; Amerikát és Indiát fölfedezik, a föld alakja ismeretessé lesz, a világrendszernek nyomára jönnek, a modern philológiát megalapítják, megkezdődnek a tapasztalati tudományok, a művészet és irodalom kalászkokat hajt, a vallás átalakul; nincs az emberi értelemnek és cselekvésnek oly területe, melyet ez egyetemes erőfeszítés termékenynyvé ne tenne. Oly nagy az ereje, hogy az újítókról átmegy a maradókra is, s az általa teremtett protestantismussal szemben újjáteremti a katholicismust. Úgy látszik, mintha az emberek hirtelen fel-

¹ L. Brüggében ^MHEMLING festményeit a XV. századból. Egy képből sem lehet oly jól megérteni a középkor egyházi áhitatát, mely egészen hasonló a buddhistákéhoz.

nyitnák szemeiket és látnának. Valóban új és magasabb szellemi alakot vesznek föl. E kornak sajátos vonása, hogy a dolgokat többé nem részenként, elszigetelve, vagy scholasztikus és gépies osztályozások által ragadják meg, hanem egyszerre, általános és teljes áttekintéssel, a rokonszenves szellem ama szenvedélyével, mely a terjedelmes tárgy elé állítva, minden részébe behat, mindenfelől megtapintja, sajátjává teszi, vérébe veszi át s oly erősen és hatalmasan lelkébe vési képét, hogy kénytelen külsőleg valamely műalkotásban vagy cselekvésben kinyilatkoztatni. Rendkívüli lelki hevet, túlgazdag és nagyszerű képzelmet, félviziókat, egész viziókat, művészeket, hívőket, alapítókat, alkotókat hoz napfényre ez a szellemi alakulás; mert az alkotásra eszme szükséges, nem elvont, részletes és száraz, hanem olyan, milyennel Luther és szent Ignác, MICHEL ANGELO és SHAKSPEARE bírt, konkrét, teljes és érezhető; valódi teremtmény, mely belül mozog s a napvilágra igyekszik jutni. Ez Európa nagy százada s az emberi tenyészet legcsodálatosabb pillanata. Ennek nedve éltet bennünket ma is, s mi nem teszünk egyebet, mint tovább folytatjuk hajtásait és erőfeszítéseit.

II.

Midőn az emberi tehetség ily világosan nyilatkozik nagy műveiben, nem lehet csodálni, hogy az eszményi minta megváltozik s az ősz pogány eszme újra megjelenik. Megjelenik és magával hozza a szépség és erő kultuszát. Először Olaszországban, mert Európa minden országa közt ez a legpogányabb s legközelebb áll az ókori polgárosodáshoz. Azután innen Franciaországba, Spanyol-

országba, Flandriába ² megy át, még Németországba is, hogy végre Angliába jusson. Hogyan terjed el, és miben áll az erkölcsök e forradalma, mely e pillanatban minden embert mindenfelől egy érzésben egyesít, melyet tizenöt század óta elfeledtek? Onnan van ez, mert az emberek állapota megjavul s mert érzik ezt. Az eszményi minta mindig a valódi helyzetet fejezi ki, és a képzelet teremtményei, valamint a szellemi fogalmak, nem tesznek egyebet, mint kinyilatkoztatják a társadalom állapotát és a jólét fokát; határozott összeköttetés létezik a közt, a mit az ember csodál és a közt, a mi magát az ember állapotát képezi. Míg a nyomorúság nyomasztó, a sülyedés kézzelfogható s a remény ki van zárva, addig hajlandó megátkozni a földi életet s a más világon keresni vigasztalást. De mihelyt megenyhül szenvedése, nyilvánvaló lesz hatalma s gyarapodnak reményei, azonnal szeretni kezdi a jelen életet, bizalmat nyer önmagához, szereti és dicsőíti a szellemet, az erőt s mindazon hatásos tehetségeket, melyeknek működése boldogságot szerez számára. Erzsébet uralkodásának huszadik éve körül a nemesek elhagyják a pajzsot s a két kézre való kardot, és az egyenes kardot fogadják el helyette ³; alig észrevehető e tény és mégis roppant jelentőségű, mert hasonlít azon változáshoz, melynél fogva hatvan év előtt elhagytuk az udvari kardot, hogy szabadon lógathassuk karjainkat fekete öltözetünkben. Valóban akkor végződött a hűbéri kor

² VAN ORLEY, COXIE MIHÁLY, FLORIS FERENCZ, a DE VOS-ok, a SADLER-ek, DE PASS CRISPIN és a nürnbergi mesterek.

³ Az első kocsí 1564-ben tűnt fel. Nagyon megbámulták. Némelyek azt mondták, hogy «Chinából hozott nagy tengeri kagyló», mások, hogy «templom, melyben a kannibálok az ördögöt imádják».

uralma s kezdődött az udvari élet, valamint ma az udvari élet ért véget s kezdődik a demokratia uralma. A nagy lovagkarddal eltűnik s elenyészik a múlt kőében a középkor minden csapása, a nehéz fegyverzetek, a feudális bástyák, a magán háborúk, az állandó zürzavar. Az angol kimenekült a két rózsza háborúból. Nem forog többé veszélyben, hogy holnap kifoszsza mint gazdagot, holnapután fölakaszszák mint árulót; nincs többé arra szüksége, hogy pánczéját csiszolja, szövetséget kössön a hatalmasokkal, élelemmel lássa el magát a télre, fegyvereket gyűjtsön, s szerte kalandozzék az országban, hogy kifosztogasson és fölakaszszon másokat.⁴ A monarchia Angliában úgy, mint egész Európában békét hozott a társadalomba⁵ s a békével megjelennek a hasznos művészetek. A polgári biztosságot a házi jólét követi, és a házában jobban ellátott, falujában jobban védett ember kezd kedvet kapni a földi élethez, melyet átalakít s még inkább át fog alakítani.

Az első lökés a XV. század vége felé történik (1488). A gyapjúkereskedés és ipar oly hirtelen és oly nagy mértékben felvirágzik, hogy a gabnaföldek rétekké változnak és «mindent lefoglalnak a legelők számára».⁶ 1553-ban negy-

⁴ Ez állapotok rajzát találjuk a Paston család leveleiben. (John Fen kiadása.)

⁵ XI. Lajos Franciaországban, Ferdinánd és Izabella Spanyolországban, VII. Henrik Angliában. Olaszországban a köztársaságok és fejedelemségek felállítása korábban véget vetett a hűbéri uralomnak.

⁶ *A compendious examination*, 1581, by WILLIAM STRAFFORD. *Parliamenti acta* 1541. «Whereby the inhabitants of the said town have gotten and come into riches and wealthy livings.» (Mauchesterről van szó.)

2

venezer darab posztót visznek ki az angol hajók. Az az Anglia ez már, melyet ma látunk, sövény szelte, zöld rétek hazája, holnag nyájak legelnek; van hajózása, kézipara, jóléte, hússal élőmunkás népe, mely az országot gazdagítva, maga is meggazdagszik. Annyira tökéletesítik a földművelést, hogy száz év elteltével megkétszerezik a termelést.⁷ Oly erősen szaporodnak, hogy kétszáz év múltán megkétszereződik a népesség.⁸ Annyira meggazdagszanak, hogy I. Károly uralkodásának elején az alsó ház háromszorta vagyonosabb, mint a lordok háza. Midőn a parmai herceg elpusztította Antwerpét, Angliába vándorolt «harmadrésze a kalmároknak és kézműveseknek, kik selymet, damaszt, harisnyát, tafotát, gyapjúszövetet gyártottak». A nagy spanyol hajóhad veresége és Spanyolország süllyedése minden tengert megnyit az angol hajók előtt.⁹ A munkás méhközpü, mely tud merni, kísérteni, kutatni, tömegesen és mindig gyümölcsözőleg cselekedni, rajokat kezd bocsátni az egész világba, hogy bejárják és hasznot szedjenek mindenütt.

A társadalom legfelső és legalsó rétegeiben, az élet minden ágában, az emberi állapot minden fokán láthatóvá lett ez új jólét. 1533-ban, tekintetbe véve, hogy «London útezai piszkosak és tele vannak pocsolyákkal és gödrökkel», és hogy sokan, gyalogosok és lovasok,

⁷ *Pictorial history*, I. 902.

⁸ U. o. 903. — 1377-től 1583-ig harmadfél millióból öt millióra szaporodnak.

⁹ VIII. Henriknek uralkodása elején csak egy hadihajója volt. Erzsébet százötvenet küldött az Armada ellen.

1553-ban angol-országi kereskedelmi társaság keletkezett.

1578-ban Drake körülhajózta a világot.

1600-ban a keletindiai társaság jön létre.

közel jártak a megsérüléshez és csaknem elvesztek,» VIII. Henrik megkezdte London kikövezését.¹⁰ Új utcák támadtak az üres telkeken, hol azelőtt az ifjúság futkározott és birkózott. Évről évre szaporodtak a fogadók, a színházak, a termek, hol dohányoztak, játszottak vagy medve-viadalokat rendeztek. Erzsébet kora előtt a vidéki nemesek házai csak szalmafedelű kunyhók voltak, a legdurvább agyaggal behányva s csak rács-ablakon át nyerve világosságot. «Ellenkezőleg azok — mondja HARRISON (1580.), — melyeket újabban építettek, rendszeren téglából, vagy kemény kövekből vagy mindkettőtől épültek, a szobák tágasak és szépek, és a dolgozó helyek távolabb esnek a lakó szobáktól.» A régi faházakat a legfinomabb gipszszel vonták be, mely «nemcsak az anyag fehérségével gyönyörködtette a szemet, hanem oly egységes és puha rétegekben nyúlt el, hogy nézetem szerint semmi sem lehet ennél gyöngédebb.»¹¹ E gyermekes bámulatból látszik, milyen ólakban lakhattak azelőtt. Végre megjönnek az üveg ablakok is; a meztelen falakat szőnyegzettel borítják, melyer a látogatók örömmel és bámulva szemlélnék növényeket, állatokat, mindenféle alakokat; használni kezdik a kályhákat is, s érzik a meleg szoba eddig ismeretlen gyönyörét.

«Három dolog — úgymond HARRISON — feltűnő a bérlőknel. Első az újonnan épült kémények nagy száma. Ifjú korukban nem volt több kettőnél, legfőlebb háromnál minden városban a királyságon belül. A második a bútorok javulása, mely nagy mértékű ugyan, de még nem általános; mert, azt mondják, atyáink, igen, és mi

¹⁰ *Pictorial History*, VI. k. IV. fejt.

¹¹ NATHAN DRAKE: *Shakspeare and his Times*.

magunk is gyakran feküdtünk szalma ágyon, durva gyékényen, csak egy terítővel, nyers bőrből vagy összeférezelt rongyokból készült takarókkal, s fejünk alatt párna helyett egy jó darab tuskóval. Ha megesett, hogy a házi gazda hét évvel házassága után egy matrácztot vagy lószőrrel tömött ágyat vásárolt s hozzá szalmazsákokot feje alá, azt hitte, hogy épen olyan jól el van látva, mint a földesúr... A párnák — mondák — csak a gyermekágyas asszonyok számára valók. — A harmadik a fa-edények átváltozása cin-edényekké, a fakanalaké ezüst vagy cin kanalakká; mert hajdanában oly közönséges volt a fa-edény, hogy egy jó módú bérlő házában nehéz lett volna négy darab cin-edényt (melyek közül az egyik talán sőtartó) találni.»

Nem a bírás, hanem a szerzés adja meg az embereknek erejük érzetét s az ezen való örömet; jobban észreveszik a csekély boldogságot, mely új, mint a nagyot, mely régi; nem mikor minden jól van, hanem midőn minden jobbá lesz, akkor látják szépnek az életet s kapnak kedvet ünneplésére. Innen van, hogy az életet ez időtájt nagyszerű ünnep gyanánt dicsőítik, mely annyira hasonlít valami képhez, hogy Olaszországban a festészet hozza létre, és annyira hasonlít valami műelőadáshoz, hogy Angliában a drámának ad életet. Most, hogy a polgári háborúk bárdja és kardja leverte a függetlén nemességet és tönkre tette a hűbéri bárók apró külön királyságait, az urak elhagyják sötét váraikat, álló vizektől övezett, keskeny ablakokkal ellátott rovátkolt erősségeiket, melyek mintegy kőpánczel gyanánt egyébre sem voltak jók, mint hogy megvédjék uraik életét. Új palotáikba özönlének, melyek tornyokkal és kupolákkal vannak ellátva, fáradságosan és gazdagon készült diszítések

kel, erkélyekkel és monumentális lépcsőkkel, kertekkel, szökőkútakkal, szobrokkal; úgy mint VIII. Henrik és Erzsébet palotái, melyek félig góth, félig olasz ízlésben épültek¹², s melyeknek kényelme, fénye és összhangja már a társadalmi szokások s az élvezetvágy jelenlétét hirdeti. Megjelennek az udvarnál, elhagyják szokásaikat; a négy lakoma, mely alig elégítette ki a régi torkosságot, kettőre apad; a nemesek nemsokára megfinomulnak és abba helyezik diesőségöket, hogy mulatságaikban és cziczomáikban bizonyos keresettséget és különösséget tüntessenek föl. Pompásan öltözködnek, ragyogó szöveteket használnak és oly fényt fejtenek ki, mint azon emberek, kik először suhogtatják a selymet és csillogtatják az aranyat; újjasaik skárlát atlaszból vannak, nyusztos palástjaik ezer aranyat érnek, bársony cipőik arannyal és ezüsttel vannak himezve, rózsákkal és szalagokkal borítva, kihajtott szárú csizmáikból csipkehullámok törnek ki, melyek madarak, állatok, csillagzatok alakjaival, ezüst-, arany- vagy drágaköves virágokkal vannak kihimezve, diszített ingeik tíz font sterlingbe kerülnek. «Rendes dolog, hogy ezer kecskét és száz ökröt adnak egy öltönyért s egy egész kastélyt viselnek hátukon.»¹³ Az e korbeli öltözetek az ereklye-tartókhöz hasonlítanak. Midőn Erzsébet meghalt, háromezer öltönyt találtak ruhatárában. Beszéljünk-e a nők óriási nyakfodrairól, duzzadó ruháiról, gyémánttal rakott fűzőiről? Sajátságos jele volt az időnek, hogy a férfiak változékonyabbak és cziczomásabbak voltak öltözetükben, mint a nők. «Oly

¹² Az úgynevezett Tudor-styl. I. Jakab alatt Inigo Jones által egészen olaszszá s az antikkkal rokonná lesz.

¹³ BURTON: *Anatomy of melancholy*; STUBBS stb.

állhatatlanok vagyunk — mondja HARRISON, — hogy ma csak a spanyol divatot szeretjük, míg holnap semmit sem találunk előkelőnek és kecsesnek, csak a francia cziczomát. Valamivel később nem kell más ruha, csak a mi a német izlés szerint készült. Majd a török divatot követik általában, majd a mór köntösöket, berber újjakkal és kurta francia nadrággal. És ha a divatok oly különfélék, ki tudná elmondani az árakat, a keresettséget, a túlzást, a hiúságot, a pompát, a változatosságot, s végül az állhatatlanságot és botorságot, melyekkel mindenfelé találkozunk? Botorság van benne, igaz; de van költészet is. E ragyogó öltözékek tarkaságában több rejlik, mint csupán a piperkőcök kedvtelése. A benső erő túlbősége árad ki ez oldalon is, mint a drámákban és költeményekben. Művészi lendület vezeti ez embereket. Agyukban az élő alakok roppant tömege hemzseg. Úgy tesznek, mint rézmetszőik, kik czímlapjaikat pazarul elárasztják gyümölcsökkel, virágokkal, cselekvő alakokkal, állatokkal, istenekkel, s a papiros minden szögletében összehalmozzák és elszórják a természet kincseit. Szükségök van arra, hogy élvezzék a szépet; boldogok akarnak lenni szemekkel; természetszerűleg érzik minden forma magasztosságának és erejének hatását. VIII. Henrik trónraléptétől I. Jakab haláláig nem lehet egyebet látni, mint meneteket, harcjátékokat, bevonulásokat, álarczos játékokat. Itt vannak először is a királyi lakomák, a koronázási pompák, a nagy és zajos vígalmak VIII. Henrik alatt. «Wolsey oly költséges és fényes ünnepélyeket rendez tiszteletére, melyeknek látása már maga a mennyország. Nem hiányoznak ott sem hölgyek, sem kisasszonyok, a kik módosan és ügyesen tánczolnak az álarczos urakkal vagy a szükséges pillanatban díszére válnak a teremnek.

Van ott mindenféle zene és harmonia is, szép férfi és gyermekhangokkal. Egy napon meglepte őt asztalánál a király, tizenkét úr kíséretében, kik pásztoroknak voltak öltözve, aranyszövetű posztóba és karmazsin színű atlaszba; elül fáklyások mentek; s a dob és fuvola oly zajt ütött, minőt ritkán lehet hallani.»¹⁴ Erre tüstént új lakomát hordtak fel, «kétszáz különféle választékos és drága tál ételt. És így töltik az éjszakát, lakomával, tánczczal és más multságokkal, a király és az összegyűlt nemesség nagy meglegedésére.» Megszámlálhatatlanok a mythologiai ünnepélyek, a színházi előadások, az operák, melyeket szabad ég alatt játszottak Erzsébet, Jakab és főuraik előtt. Kenilworthban tizenkilencz napig tartottak az ünnepélyek. Volt ott minden: tudós gyakorlatok, újdonságok, népjátékok, véres látványok, durva tréfák, erőmutatványok, allegoriák, mythologia, lovagság, mezei és nemzeti emlékek. Az egyetemes lendület és hirtelen felvirágzás e korszakában az emberek érdeklődnek önmaguk iránt, szépnek találják életüket, mely méltó arra, hogy egészen jelenetekbe szedjék és előadják; játszanak vele; élvezik látását, szeretik mélységeit és magaslatait, művészi tárgygyá teszik. A királynőt jósnő fogadja, azután Arthur korabeli óriások, majd a «tó hölgye». Sylvanus, Pomona, Ceres, Bacchus, mindegyik isten egymásután átnyújtja neki birodalma zsendéit. Másnap egy mohába és repkénybe öltözött vad ember tart előtte és tiszteletére párbeszédet a Visszhanggal. Tizenhárom medvét bocsátnak harcra ugyanannyi kutyával. Egy olasz kötél táncczos csodálatos gyakorlatokat végez az egész társaság előtt. A királynő részt vesz egy paraszt

¹⁴ HOLINSHED, 921.

menyegzőben, azután a coventryi pórok komikus harczában, mely a dánok vereségét adja elő. Midőn a vadászatról visszatér, Triton kiemelkedik a tóból s Neptun nevében könyörög, hogy szabadítsa meg az elbűvölt hölgyet, kit az irgalmatlan sir Bruce üldöz. Erre tüstént megjelenik, nympháktól kísérve, az elbűvölt hölgy, s nemsokára utána Proteus roppant delphinen, melynek belsejében egy zeneközpáros a tengeri istenek karával együtt a hatalmas, szép és szüzi angol királynő dicséretét énekli.

Látjuk, hogy a színjáték nemesak a színpadon lép föl; az országnagyok és maga a királynő színészekké lesznek. Oly élénk a képzelem szükséglete, hogy az udvar színpaddá lesz. I. Jakab alatt minden évben Vízkereszt napján, a királynő, a főrangú hölgyek és a főnemesek táncszal vegyes allegorikus operát játszottak, melyet *Masque*-nak neveztek, s melynek ragyogó díszleteiről és öltönyeiről egyedül RUBENS mythologiai képei nyújthatnak fogalmat. «A lordok az antik szobrok mintájára voltak öltözve; fejökön perzsa koronát viseltek, befelé hajlított arany czifrázattal; homlokukat test- és ezüstszerű musselin szalag övezte; test- és ezüstszerű posztóból készült kabátjuk úgy volt szabva, hogy meztelenül tüntesse föl őket, a görög pánczél mintájára, melyet a mellen széles, aranyszövetű, drágaköves kapesokkal ellátott öv csatolt össze; a palástok színes selyemből voltak, némelyek égszínűek, mások gyöngyszínűek, mások láng- vagy bronzsínűek. A hölgyek ezüstfehér posztóból készült mellényt viseltek, melyre páva- és gyümölcsalakok voltak hímézve; ez alatt laza, ránczos, testszínű, ezüstszegélyű ruhát, arany övvel, és ez alatt más hullámzó, azurszínű, ezüsthímzésű, aranyzsinóros ruhát; hajuk hanyagúl volt össze-

kötve egy gazdag és becses, válogatott gyémántokkal ékesített korona alatt, melyről átlátszó fátyol omlott le a földre. Arany- vagy azurszínű czipőik rubintokkal és gyémántokkal voltak kirakva.»¹⁵

Elég lesz e leírásból, mely a tündérregékhez hasonlít. Gondoljuk meg, hogy mindezen pompák, a szövetek csillogása, a drágakövek ragyogása, a meztelen testek fénye, naponként megújultak a főurak menyegzőin, valami pogány lakodalmi dal merész hangjai mellett. Gondoljunk a lakomákra, melyeket Carlisle gróf hozott szokásba, hol a válogatott ételekkel embermagasságnyira fődött asztalt azonnal félre tettek s más hasonló asztalt állítottak helyére. E pazar pompák, e költséges hóbortok, e zabolátlansága a képzelődésnek, ez ittassága a szemeknek és füleknek, ez operák, melyeket az ország urai játszanak — épen úgy, mint RUBENS, JORDAENS és az egykorú flandriai iskola képei — az érzékekre való olyan nyílt hivatkozást, a természethez való oly teljes visszatérést jeleznek, hogy a mi hideg és szomorú korszakunk képtelen azt elképzelni.¹⁶

III.

E kor erkölcsiben annak szüksége nyilatkozik, hogy az ember szabadjára engedje magát, kielégítse szívét és szemét s merészen neki bocsássa vágyait és ösztöneit az élet minden útjának. Anglia még nem puritán. A «vidám

¹⁵ BEN JONSON: *Masque of hymen*, 76. (Gifford kiad. VII. k.)

¹⁶ Több magánlevél úgy írja le Erzsébet udvarát, mint oly helyet, hol «kevés áhitat és vallási gyakorlat volt, és a hol minden szörnyűség a legnagyobb fokban uralkodott».

Anglia», «merry England» ez, mint akkor mondták. Még nem merevült meg és nem szabályozták. Szélesen és szabadon nyiladozik, s örvend, hogy ilyennek látja magát. Nemesak az udvarnál lehet operát találni, hanem falun is. Vándor társaságok látogatnak oda s a pórok szükség esetén pótolják is őket. SHAKSPEARE, mielőtt megírta volna, látta, mint játszák az ügyetlen ácsok, asztalosok, fűvő-foltozók Pyramust és Thisbét, mint ordít az országn a lehető legszelídebben, mint ábrázolják kinyújtott kézzel a falat.¹⁷ Minden ünnepély egy-egy *pageant*, melyben polgárok, munkások, gyermekek a közreműködők. Ösztönszerűleg színészek. Ha a lélek ifjú és tele van, nem okoskodások által fejezi ki eszméit, hanem eljátsza és alakítja; mimika az első és igazi nyelv; a gyermekek, művészek, az öröm és költés nyelve. Ekként mulatnak mindazon symbolikus ünnepeken, melyekkel a hagyomány benépesítette az esztendőt.¹⁸ Vízkereszt utáni vasárnap a földművesek bejárják az utcákat, kabátjuk fölé húzott inggel, szalagokkal ékesítve, zeneszó mellett ekét vonva és a kardtánczot lejtve; máskor ismét kalászközből készült alakot húznak szekeren, énekszóval, nádfurulya és dobszó mellett; máskor Karácsony apó és csapata tart menetet; vagy a májusfa körül játszák Robin Hood, a bátor órvadász történetét és a sárkányölő szent György legendáját. Félkötetet betöltene, ha mindez ünnepeket leírnók, az aratás, Mindenszentek, szent Márton, a juhnyírás s legkivált Karácsony ünnepét, mely tizenkét napig s néha hat hétig tartott. Esznek, isznak, dorbézolnak, rugkapálóznak, megcsókolják a lányokat, harangoznak,

¹⁷ *Szentivinéji álom.*

¹⁸ NATHAN DRAKE: *Shakspeare and his times* V. és VI. fej.

zajt ütnek. Durva bacchanaliák ezek, melyeken az ember elveti fékeit, s melyek a természetes élet szentesítései gyanánt vehetők. A puritánok nem tévedtek, midőn így fogták föl ezeket.

«Először — úgymond STUBBS¹⁹ — összegyűl a plébánia minden hóbortos embere és fő kapitányt választ, ki a «rendetlenség fejedelme» czímét viseli, ezt nagy ünnepélyességgel megkoronázzák és királyul fogadják. A fölkent király aztán húsz, negyven vagy száz magához hasonló vig ficzkót választ, kik szolgálatot tesznek ő felsége körül.... Vannak falovai, sárkányai s más bohóságaik, s feslett furulyásaikkal és lármás dobosaikkal rá kezdik az ördög tánczát. Azután a templom és temető felé indul e pogány csapat, furulyaszó, dobpergés mellett, tánczolva, csengetyüket kongatva, bolond módra lobogtatva fejük felett zsebkendőiket, míg a falovak s a többi szörnyetegek a tömeg között izgágáskodnak. Így vonulnak a templomba, mint megtestesült ördögök, és olyan zajt csapnak, hogy nincs ember, a ki saját szavát hallaná. A bolondok pedig bámulnak, szájukat tátják, arcukat fintorgatják s a padokra hágnak, hogy jobban lássák a szép szertartást. Azután fel s alá járnak a templomban, majd a temetőben, hol rendesen lombos nyári termeik, mulató házaik vannak, és itt dorbézolnak, lakomáznak, tánczolnak egész nap, s néha egész éjjel is. Így töltik el e földi fúriák a sabbathot. Más eszeveszett bolondok kenyeret, jó sört, régi és friss sajtot, kalácsot, tortát, tejfölt, húst, majd ezt, majd azt visznek e pokolbeli kutyáknak, vagyis a rendetlenség fejedelmének és czimboráinak.»

¹⁹ *Anatomy of abuses.*

«Május első napján — mondja másutt — városban és falun összegyűlnek a férfiak, nők és gyermekek; az erdőbe mennek s az egész éjszakát mulatságban töltik; reggel pedig nyírfa- és más ágakat hoznak magukkal, de legkivált legdrágább kincsöket, a májuszfát, melyet nagy tisztelet mellett vontatnak be húsz vagy negyven pár ökörrel, s minden ökör szarva hegyére szép virágbokréta van kötve.... Elültetik e májuszfát vagy inkább e bűdös bálványt, virággal hintik be körülötte a pázsitot és lombos sátrakat állítanak föl; ugrálnak és tánczolnak, dorbézolnak és lakomáznak, mint a pogányok bálványaik tiszteletére..... Tíz leány közül, ki ez éjjel az erdőbe megy, kilenczen terhesen jönnek vissza.».... «Húshagyó kedden a harang szavára — mondja egy másik — az emberek ezrével eszüket vesztik s minden illendőségről és józan észről megfeledkeznek.... Az ördögnek és sátánnak hódolnak és áldoznak az undok mulatságokkal.»²⁰ Valóban, a természetnek voltak szentelve ez ünnepek, a régi Pánnak, Freyának, Herthának és testvéreinek, az ősi teuton istenségeknek, melyeknek hagyományja megmaradt a középkoron keresztül. E pillanatban, midőn a kereszténység rövid időre elgyöngül és a testi jólét hirtelen fölvirágozik, az ember csak önmagát imádja s nem él benne semmi más, csak a pogány.

IV.

Lássuk befejezésül, minő irányt vesznek e pillanatban az eszmék. Vannak néhányan, kivált a polgárok és a

²⁰ HENTZNER: *Travels in England*, — azt hiszi, hogy az aratás ünnepén a szekeren vont alak Ceres volt.

nép közt, kik komoran támaszkodnak bibliájokra; de az udvar és a nagyvilági emberek a pogány Rómában és Görögországban keresik mestereiket és hőseiket. 1490 körül olvasni kezdik a klasszikusokat;²¹ azután egymásután lefordítják; nemsokára divattá lesz eredetiben olvasni. Erzsébet, Grey Johanna, Norfolk hercegnő, Arundel grófnő és más hölgyek értik és szeretik PLATO-t, XENOPHON-t, CICERO-t. Lassanként, észrevétlenül az ember ama nagy és ép szellemek magaslatáig emelkedik, kik minden kényszer nélkül bántak tizenöt század előtt az eszmékkel. Nemcsak nyelvöket érti, hanem gondolatukat is; nem leczkét mond fel utánuk, hanem társalog velök; egy rangban áll velök, és csak bennök talál oly férfias lelket, mint a magáé. Mert ezek nem iskolamesterek, nem nyomorult compilerok, nem visszataszító pedánsok, mint a középkorban reá erőszakolt tanítói, mint a szomorú DUNS SCOTUS, kinek íratait VIII. Henrik biztosai most szerte szórják a szelekbe. «Gentlemanek» ezek, a világ legfinomabb és legjobb nevelésű államférfiai, a kik tudnak beszélni, kik eszméiket nem a könyvekből, hanem a dolgokból merítették, kiknek eszméi étellel bírnak s maguktól behatnak az élő lelkekbe. A csuhás scholastikusok és szennyes vitatkozók sora fölött találkozik egymással a két felnőtt és gondolkozó korszak, és a modern ember, elcsitítva a középkor gyermekes vagy selypítő hangját, csak a nemes ókort tartja méltónak társalgására. Elfogadja isteneit; legalább megérti őket és

²¹ WARTON, II. k. 4. §., III. k. 1. §. — 1680 előtt minden nagy görög és római költő, 1550-től 1616-ig minden nagy történetíró le van fordítva angolra. LILLYE 1500-ban először tanítja nyilvánosan a görög nyelvet.

körülveszi magát velök. Megjelennek a költeményekben, az ünnepélyeken, a szönyegeken, a szertartásokban; nem a tudákosság hozza vissza, hanem a rokonszenv élteti újra, a művészetek pedig oly virágzó s csaknem oly mélyreható élettél ruhazzák föl, minővel első bölcsőjükben bírtak. A középkor rémes éjszakája s a kísértetek és kárhozottak fájdalmas legendái után valódi gyönyörűség, látni Görögország sugárzó Olympusát; szép és hősies istenei még egyszer elbűvölik az emberi szívet; fölemelik és oktatják ez ifjú világot, szenvedélyeinek és szellemének nyelvén beszélve hozzá, s a tetterő, a szabad érzékiesség, a merész leleményesség e századának csak követnie kell saját hajlamát, hogy megismerje bennök mestereit s a szabadság és szépség örök fentartóit.

Még közelebb van hozzá egy másik pogányság: az olasz, mely sokkal csábítóbb, mert modern, s új nedvet önt az ódon törzsbe; sokkal vonzóbb, mert érzékibb és jelenvalóbb, s az erőt és szellemet, a gyönyört és a kéjt ápolja. Jól tudják ezt a szigorú erkölcsbírók és megbotráncok benne: «Elhozták Olaszországból — írja ASCHAM — Circe bűvöléseit, hogy megrontsák az angol nép erkölceit, nagy részben a rossz példák által, de leginkább a rossz könyvek útján, melyeket legutóbb olaszból angolra fordítottak és London valamennyi boltjában árultak. Az utóbbi hónapokban több ily gonosz könyvet nyomtattak Angliában, mint azelőtt húsz meg húsz esztendő alatt. Azért most nagyobb tisztelettel vannak PETRARCA diadalénekei, mint Mózes Genezise iránt, és többre tartják BOCCACCIO egy regéjét, mint a biblia valamely történetét.» Valóban e pillanatban Olaszország láthatólag elsőséget gyakorol minden dologban s belőle mint forrásból merítik a polgárosodást. Minő polgáro-

súltság ez, mely így meghódítja Európát, törvényt szab minden udvarnál s a melyben SURREY, SIDNEY, SPENSER, SHAKSPEARE példákat és anyagot keresnek? Alapjában és származásában pogány, úgyszintén nyelve által is, mely nem egyéb, mint alig elidomtalánított latin; hagyományai és latin emlékei által, melyeket semmi hézag sem szakított meg; alkotmánya által, melyben a régi városi élet helyreállítása elnyomta a hűbéri életet; a faj szelleme által, melyben az erő és vidámság mindig gazdagon pezsgett. Több mint egy századdal más népek előtt, az olaszok, PETRARCA, RIENZI és BOCCACCIO már megtalálták az elveszett ókort, «kiszabadították a francia és német börtönökbe dugott kéziratokat,» helyreállították, értelmezték, magyarázták, újra átgondolták a régieket, szívben, lélekben latinokká lettek, prózát és verset CICERO és VIRGIL csiszoltságával írtak, s a kellemes társalgást és a szellemi élvezeteket az élet ékességének és legszebb virágának tartották.²² Nem csupán az antik élet külsőségét teszik sajátjukká, hanem magvát is, azaz csak a jelen étellel törődnek, elfeledik a jövő életet, az érzésekre hivatkoznak és lemondanak a kereszténységről. «Élvezzünk!» dalolta első költőjük, MEDICI LŐRINCZ pásztori és diadalénekeiben. «Holnapra már semmi sem bizonyos.» Már PULCI-ban kitör a gúnyos hitetlenség, az érzéki és merész vidámság, a szabad gondolkozók egész bátorsága, kik undorodva taszítják el lábukkal a középkor kopott csuháját. Egyik bohókás költeményében minden ének fölé egy

²² Ma il vero e principal ornamento dell' animo in ciascuno penso sio che siano le lettere, beechè i Francesi solamente conoscano la nobilità dell'arme . . . et tutti i litterati tengon per vilissimi huomini. (1585.) CASTIGLIONE, *il Cortegiano*.

«Hosanná»-t, egy «In principio»-t vagy a mise valamely szent mondását helyezi.²³ Fölvetve azon kérdést, hogy mi a lélek és hogyan hatolhat be a testbe, a befőtt gyümöleshöz hasonlítja, melyet friss sütésű fehér kenyérbe töltenek. Hát a más világon mivé lesz? «Némely emberek azt hiszik, hogy szalonkákat, kopasztott sármányokat, kitünő borokat, jó ágyakat találnak ott, és ezért a szerzetesek után mennek. Mi azonban, kedves barátom, a fekete völgybe fogunk jutni, hol nem halljuk többé az «Aheluja» énekét.» Ha komolyabb gondolkozót keresünk, hallgassuk a nagy hazafit, a század THUCYDIDES-ét, MACHIAVELLI-t, ki ellentétbe állítva a kereszténységet és pogányságot, azt mondja, hogy az egyik «a legfőbb boldogságot az alázatosságba, a lemondásba, a világi dolgok megvetésébe helyezi, míg a másik a lelki nagyságba, a testi erőbe és mindazon tulajdonságokba, melyek félelmissé teszik az embert». És ebből merészen azt következteti, hogy a kereszténység «a bajok elviselésére, de nem a nagy tettek végrehajtására tanít;» e benső hibájában találja minden elnyomás okát, s kijelenti, hogy «a gonoszok látták, hogy rettegés nélkül zsarnokoskodhatnak az embereken, kik a paradicsom reményében készebbek elviselni a bántalmakat, mint megbosszulni». E hangból, daczára a kénytelen térdhajtásoknak, ki lehet találni, melyiket becsüli többre a két vallás közül. Az eszményi minta, mely felé minden törekvés, minden gondolat irányul s mely fölemeli ez egész polgárosodást, az erős és boldog ember, ki minden hatalommal föl van

²³ L. BURCHARD, pápai majordomus, elbeszélését az ünnepeletről, melyben részt vett Borgia Lukréczia. *Lettres de l'Arcin* — *Vie de Cellini* stb.

ruházva vágyainak teljesítésére, és kész azokat felhasználni boldogságának keresésében.

Ha legnagyobb művében akarjuk látni ez eszmét, a művészetekben kell keresnünk, leginkább a festő művészetben, mely belőle származott, s melyet egész Európában elterjeszt, oly eredetiséggel és erővel állítva fel vagy alakítva át a nemzeti iskolákat, hogy minden életrevaló művészet belőle származik, és az élő alakok, melyekkel ellepte falainkat, épen úgy, mint a góth építészet, vagy a francia tragédia, az emberi szellem történetében egy nagyszerű időpontot jeleznek. A középkor sovány Krisztusa, az elidomtalanított, vérző, nyomorult féreg, a sápadt és rút szűz anya, a fia keresztje mellett elájult szegény vén pórnö, a szikár, kibőjtölt, rajongó tekintetű vértanúk, a görcsös ujjú, beesett mellű szent nők, a középkor megható vagy siralmas látványai eltűntek; az isteni csapat, mely most lép föl, csak viruló testeket, rendes, nemes alakokat, szép, könnyed mozdulatokat tüntet föl; neveik még keresztények, de csakis neveik. E Jézus nem más — PULCI szerint — mint a «megfeszített Jupiter». E szüzek, kiket RAFAEL egész meztelenül rajzol, mielőtt ruhát ad rájuk,²⁴ nem mások, mint merő földi szép leányok, Fornarinájának rokonai. E szentek MICHEL ANGELO *Utolsó ítéletében* csupa athleták, kik képesek sokat harcolni és sokat merni. A vértanúság, mint például szent Lőrinczé, nemes szertartás, hol egy szép ifju ruhátlanul fekszik ötven ember előtt, kik úgy vannak öltözve és csoportosítva, mint valami antik gymnasiumban. Van-e

²⁴ L. vázlatait Oxfordban és FRA BARTHOLOMEO vázlatait Florenzben. L. továbbá BACCIO BANDINELLI-től *szent Lőrincz vértanúságát*.

köztük csak egy is, ki önmagát kínozza volna? Van-e csak egy is, ki aggódva és könnyezve gondolt az Isten ítéletére, ki legyőzte és megfékezte testét, ki eltöltötte szívét az evangéliom szomorúságával és édességével? Sokkal erősebbek, sokkal egészségesebbek, hogysen ezt tegyék; ruháik sokkal jobban illenek rájuk; sokkal készebbek az erélyes és gyors cselekvésre. Igen könnyen lehetne erős katonákat vagy pompás udvaroncokat csinálni belőlök, a kik díszére válnának minden ünnepélynek vagy bálnak. Azért a néző csakis egy térdhajtással vagy keresztvetéssel hódol dicskörüknek, és azután szemével élvezi őket, a mint hogy csakis a szemek élvezetére szolgálnak. Egy flórenczi madonna előtt a szemlélő csakis a «pompás szüzies állatot» látja, melynek hatalmas teste és felséges növése fáját és egészségét mutatja; nem az erkölcsi kifejezést, nem a gyötört lélek mélységét festik a művészek, mint mai nap; hanem a testtel foglalkoznak, s lelkesülten beszélnek a hátgerincekről, «melyek nagyszerűek», a váll-lapoczkákról, melyek «csodálatos hatást gyakorolnak» a karmozdulatoknál.²⁵ «A földolog, rájuk nézve az, hogy jól rajzolják a meztelen férfiakat és nőket». Szépség alatt az összeálló csontszerkezetet, a megfeszült idegeket, a testhez való czombokat, a szabadon lélekző hatalmas mellett, a hajlékony nyakat értik. Mily kellemes meztelelenül lenni! mint élvezheti az ember teljes világosság mellett virágzó testét, ruganyos izmait, vidám és merész lelkét! A fényes istennők eredeti meztelenségökben jelennek

²⁵ BENVENUTO CELLINI: *Principes sur l'art du dessin*. «Lerajzolod a csontot, mely a két csipő közé van helyezve. Nagyon szép és sacrumnak neveztetik. . . . A fej csodálatos csontjai.»

meg, a nélkül hogy meztelenségökre gondolnának; lát-szik nyugodt tekintetökből, kifejezésök egyszerűségéből, hogy mindig ilyenek voltak s szégyenkezést még nem éreztek. A lélek élete nincs, mint nálunk, ellentétben a test életével; nem süllyedt ez még alá és nincs megvetve; meg merik mutatni cselekedeteit és szerveit, s nem rejtik el; az ember nem gondol arra, hogy egészen szellemnek lássék. Mint hajdan, a csillogó tengerből emelkednek ki, ágaskodó lovaikkal, melyek sörényüket rázzák, zablá-jukat rágják, orrlyukaikkal a sós párákat szimatolják, míg társaik lihegésökkel eltöltik a zúgó kagylókat; és a né-zők,²⁶ a kik megszokták, hogy meztelenül gyakorolják magukat a kard- és törviadalban s veszélyes úton lova-goljanak, ösztönszerűleg érzik magukon a megfeszített gerincez merész hajlását, az ütni készülő kar erőfeszítését és az izmok hosszas rezgését, melyek tetőtől talpig duzza-dozva merevvé vagy ruganyossá teszik az embert.

²⁶ *Benvenuto Cellini élete.* CASTIGLIONE pedig így ír: Però voglio che il nostro cortegiano sia perfetto cavaliere d'ogni sella.... Et perchè degli Italiani è peculiar laude il cavalcare benè alla brida, il maneggiar con raggione massimamente cavalli aspri, il corre lance, il giostare, sia in questo de miglior Italiani.... Nel torneare, tener un passo, combattere una sbarra, sia buono tra il miglior francesi.... Nel giocare a canne, correr torri, lanciar haste e dardi, sia tra Spagnuoli eccellente.... Conveniente è ancor supere saltare, e correre;.... ancor nobile exercitio il gioco di palla.... Non di minor laude estimo il voltegiar a cavallo. (55. lap 1585-ki kiadás.)

2. §. **A költészet.**

I.

A mint különböző fajokba és éghajlatok alá ültetik át e pogányságot, a szerint nyer külön vonásokat és sajátos jelleget minden fajtól és éghajlattól. Angliában angollá lesz. Az angol renaissance a szász szellem újjászületése. Mert megkezdődik a leleményesség, és ez annyit tesz, mint kifejezést adni a szellemnek; a latin faj leleménye csak latin eszmék kifejezésében állhat; a szász faj nem lehet másképp leleményes, mint szász eszmék kifejezése által; s azért az új polgárosodás és költészet mögött ott találjuk a régi Coedmon, Adhlem, Piers Plowman és Robin Hood sarjadékait.

II.

«VIII. Henrik uralkodásának vége felé — mondja az öreg PUTTENHAM — az udvari költőknek egy új csoportja keletkezett, melynek vezérei az idősb sir THOMAS WYATT és SURREY HENRI gróf voltak, kik beútafván Olaszországot és megízlelvén az olasz költészet édes irányút s nemes hangzatosságát, mint DANTE, PETRARCA, ARIOSTO iskoláiból kikerült növendékek nagyban kicsiszolták a mi durva és egyszerű (homely) költészetünket, és ez okból joggal nevezhetők az angol styl és mérték első reformátorainak». Nem mintha gondolkozásuk nagyon eredeti volna, vagy szabadon nyilatkozhatná ki az új szellemet. A középkor vége felé jár, de még nincs egészen vége.

Kortársaik, ANDREW BORDE, JOHN BALE, JOHN HEYWOOD, maga SKELTON tovább folytatják a régi költészet laposságait s a régi styl durvaságát. Az alighogy kipallérozott erkölcsök félig még a hűbéri korból valók. A Landrecies előtti táborban az angol parancsnok barátságos levelet ír Pérouanne francia kormányzójának s kérdezősködik, «vajjon nincs-e néhány lovagja, kinek kedve volna lándsát törni a hölgyek tiszteletére», s igéri, hogy a maga részéről hat lovagot küld ellenök. Pompát, harcztot, sebeket, kihívásokat, szerelmet, hivatkozást az isten ítéletére, vezeklést épen úgy lehet találni SURREY életében, mint valamely lovagregényben. Nagy úr volt, gróf és rokona a királynak; részt vett a díszmenetekben és szertartásokban, háborúzott, várakat kormányzott, országokat pusztított; rohamokat vezetett bástyák ellen, elesett a résen s szolgája mentette meg; fényűző volt, pazarló, ingerlékeny, nagyravágyó; négyszer bebörtönözték, végre lefejezték. Boleyn Anna koronázásán a negyedik kardot vitte. Cleve Anna menyegzőjén egyike volt a harcjáték intézőinek. Midőn feladták és bebörtönözték, ajánlatot tett, hogy fegyverzet nélkül harcra kel fölfegyverkezett ellenfelével. Más ízben azért vetették börtönbe, mert nagyböjtben húst evett. Nem lehet csodálni, ha a lovagi erkölcsök fennmaradása fentartotta a lovagi költészetet, s azon időszakban, mely PETRARCA korának befejezését képezi, a költők PETRARCA érzelmeit dalolják. Lord BERNER, lord SHEFFIELD, sir THOMAS WYATT és első sorban SURREY panaszos, platonikus sóhajtozók, mint PETRARCA. SURREY a tiszta szerelemnek ad kifejezést, és hölgye, a szép Geraldine, épen úgy mint Beatrix és Laura, eszményi madonna és tizenhárom éves gyermek.

De a mystikus hagyomány ez epedései közt végig

rezeg az egyeni hang is. Ez utánzó, s néha rosszúl utánzó szellemben, mely még tapogatózik, és csiszolt stanzáiban itt-ott helyet ad a régi naiv szavaknak s a heroldok és troubadourok kopott allegoriáinak, már nyilatkozik az éjszak búskomolysága, a benső és fájdalmas megindulás. E vonás, mely nemsokára, a leggazdagabb virágzás leg-szebb pillanatában, a természetes élet legnagyobb szerű lendületében komor árnyat fog vetni SIDNEY, SPENSER, SHAKSPEARE költészetére, már most kezdettől fogva, a leg-első költőnél elválasztja e pogány, de német világot, a másik egészen érzéki világtól, mely Olaszországban a finom ironiában találja kedvét, s csak a művészetek és gyönyör iránt van hajlandósága. SURREY versekben fordítja le az *Ecclesiastest*. Nem különös, hogy e reggeli órában, e hajnali szürkületkor ily könyvet találunk kezében? A kiábrándulás, a komor vagy keserű álmadozás, az emberi dolgok hiúságának ösztönszerű ismerete nem hiányzik ez országban és e fajnál. Ez emberek nehezen viselik életüket és tudnak beszélni a halálról. SURREY leg-szebb versei bizonyosságot tesznek már e komoly hangulatról, ez ösztönszerű, komoly bölcsészetről. Elbeszéli bánatát, siratja kedves Wyattját, Clérc barátját, az ifjú Richmond herceget, kik mind kora halállal múltak ki. Egyedül, windsori börtönében, visszaemlékezik a boldog napokra, melyeket együtt töltöttek, lánssatöréseikre a «nagy zöld udvarokban», ömlengéseikre, bohókás csevegeéseikre a hosszú téli estéken, «a lapdajátékra, midőn szerelemtől káprázó szemek elhibázták a lapdát, hogy elfogják hölgyeik egy tekintetét». — «Minden édes hely keserű emléket ébreszt». E gondolatokra «elhagyja ábrázatát a vér, s könnyzáró ömlik alá sápadt orcáin». — «Oh boldog hajlék, mely fölébreszted bánatomat! felelj

nekem: Hol van nemes testvérem? — kit minden éjjel falaid közé zártál; ki annyi másnak kedves volt, de senkinek annyira, mint nekem. — Hajh! a visszhang, mely megszánya bánatomat, tompa fájdalmas hangon felel.»²⁷

²⁷ So cruel prison how could betide, alas,
As proud Windsor, where I in lust and joy,
With a Kinges Son, my childish years did pass,
In greater feast than Priam's son of Troy.

Where each sweet place returns a taste full sour,
The large green courts, where we were wont to hove,
With eyes 'ast up into the Maiden's tower,
And easy sighs, such as folk draw in love.

The stately seats, the ladies bright of hue;
The dances short, long tales of great delight,
With words and looks, that tigers could but rue;
Where each of us did plead the other's right.

The palme-play, where, despoiled for the game,
With dazzled eyes oft we by gleams of love
Have missed the ball, and got sight of our dame,
To bait her eyes, which kept the leads above.

The secret thoughts, imparted with such trust;
The wanton talk, the divers change of play;
The friendship sworn, each promise kept so just,
Wherewith we past the winter night away.

And with this thought the blood forsakes the face;
The tears berain my cheeks of deadly hue;
The which, as soon as sobbing sighs, alas!
Up-supped have, thus I my plaint renew:

O place of bliss! renewer of my woes!
Give me account, where is my noble fere?
Whom in thy walls thou dost each night enclose;
To other lief, but unto me most dear.

Echo, alas! that doth my sorrow rue,
Returns thereto a hollow sound of plaint.

A szerelemben hasonlókép a fáradt lélek levertségét fejezi ki.

Minden, mi földön él, néha nyugtot talál;
 Igavonó ökör, teherhordó szamár;
 A hirnök és a pór, a szolgál s gályarab
 Gyakran talál időt, mely neki nyugtot ad;
 Csak én ah! egyedül nem pihenek soha,
 Gyötrelmet hoz reám a nappal, éjszaka;
 Bánatból lesz panasz, panaszból köny terem,
 Könyből ismét panasz; s így múlik életem.²⁸

A mi másnak öröm, reá bánatot hoz.

Bimbót, virágot hoz a szép idő,
 Zöld köntöst vesz magára völgy, halom,
 Uj tollat ölt a zengő fülmile,
 Párjával turbékol a gerlicze.
 Megjött a nyár, minden bimbó fakad,
 A szarvas vén agancsát elveté,
 Az őz ledobta téli köntösét,
 Uszó halakra új pikkely borul,
 Elhányja régi bőrét a kigyó,
 Gyors fecske üldöz apró legyeket,
 Mézet készít immár a fürge méh.
 Elmult a tél, el a virághalál,
 Mindennek oszlik gondja, bánata.
 S szívemben újabb gyöttelelem fakad.²⁹

²⁸ For all things having life, sometime hath quiet rest;
 The bearing ass, the drawing ox, and every other beast,
 The peasant and the post, that serves at all assays,
 The ship-boy, and the galley-slave, have time to take heir ease
 Save I alas! whom care, of force doth so constrain,
 To wail the day, and wake the night, continually in pain,
 From pensiveness to plaint, from plaint to bitter tears,
 From tears to painful plaint again; and thus my life it wears.

²⁹ The soote season that bud and bloom forth brings,
 With green hath clad the hill, and eke the vale.
 The nightingale with feathers new she sings;
 The turtle to her mate hath told her tale.

Mindegy! szeretni fog utolsó lehelletéig.

Inkább legyek százszor halott, mint egyszer hitszegő;
S ha gyöngé testem egykoron a fájdalom alatt
Leroskad, szívem akkor is csak az övé marad.
S ha rég a föld alatt fogok pihenni már,
Fáradt lelkem körötte lesz s szolgálatára áll.³⁰

Végtelen és tiszta e szerelem, mint PETRARCA-é. De hölgye méltó is reá. Mind e mesterkéltnél vagy utánzótt versek közül egy csodálatra méltó arczkép válik ki, a leg-egyszerűbb és legigazabb, a mit csak képzelni lehet, s ezúttal a szív és nem az emlékezet műve, mely a lovagi madonna mögött feltünteti az angol hitvest, és a hűbéri lovagiasságokon keresztül megmutatja a házi boldogságot. Surrey egyedül van, nyugtalan, s egy jó barát és őszinte tanácsadó, a remény erős hangját hallja bensejében, mely biztatón beszél hozzá s esküvel erősíti,³¹ hogy «ő a

Summer is come, for every spray now springs;
The hart has hung his old head on the pale;
The buck in brake his winter coat he slings;
The fishes flete with new repaired scale;
The adder all her slough away she slings;
The swift swallow pursueth the flies smale;
The busy bee her honey now she mings;
Winter is worn that was the flower's bale.
And thus I see among these pleasant things
Each care decays, and yet my sorrow springs!

³⁰ Yet, rather die a thousand times, than once to false my faith,
And if my feeble corpse, through weight of woful smart
Do fail, or faint, my will it is that still she keep my heart.
And when this carcass here to earth shall be refer'd,
I do bequeath my wearied ghost to serve her afterward.

³¹ I assure thee, even by oath,
And thereon take my hand and troth,
That she is one the worthiest,
The truest and the faithfulest,
The gentlest and meekest of mind,

legméltóbb és leghívebb, a *legszendébb és leggyöngédebb szívű nő*, kit a földön találni lehet». Ha a szerelem és a

That here on earth a man may find ;
 And if that love and truth were gone,
 In her it might be found alone.
 For in her mind no thought there is,
 But how she may be true, I wis ;
 And tenders thee and all thy heal,
 And wisheth both thy health and weal ;
 And loves thee even as far-forth than
 As any woman may a man ;
 And is thy own and so she says ;
 And cares for thee ten thousand ways ;
 On thee she speaks, on thee she thinks ;
 With thee she eats, with thee she drinks ;
 With thee she talks, with thee she moans,
 With thee she sighs, with thee she groans,
 With thee she says : «Farewell, mine own !»
 When thou, God knows, full far art gone.
 And, even to tell thee all aright,
 To thee she says full oft : «Good night».
 And names thee oft her own most dear,
 Her comfort, weal, and all her cheer ;
 And tells her pillow all the tale
 How thou hast done her woe and bale ;
 And how she longs and plains for thee,
 And says : «Why art thou so from me ?
 Am I not she that loves thee best ?
 Do I not wish thine ease and rest ?
 Seek I not how I may thee please ?
 Why art thou then so from thy ease ?
 If I be she for whom thou carest,
 For whom in torments so thou farest,
 Alas ! thou knowest to find me here,
 Where I remain thine own most dear,
 Thine own most true, thine own most just,
 Thine own that loves thee still and must ;
 Thine own that cares alone for thee,
 As thou, I think, dost care for me ;
 And even the woman, she alone,
 That is full bent to be thine own.

hit eltűnt volna a világról, benne föl lehetne találni. Szívének nincs más gondolata, mint hogy hű legyen hozzád; nem törődik mással, mint veled és javaddal. «Egészségedet és boldogságodat kívánja, s úgy és oly erősen szeret, mint csak nő képes férfit szeretni; a tied ő és ki mondja azt, s tízezerféleképen viseli gondodat. Ott vagy vele, mikor beszél, mikor eszik, mikor sír és mikor sóhajt. Este így szól hozzád: «Isten veled, szerelmem! s jóllehet, Isten tudja, mily messze vagy tőle, újra meg újra jó éjszakát kíván neked».

S így szólit sokszor: édesem!
 Vigasztalásom, mindenem!
 Párnáinak rólad susog,
 Hányszor hozál rá bánatot,
 S mint sóhajt értted epedően;
 Kiáltva: Mért vagy messze tőlem?
 Hisz legjobban szeretlek én,
 Gondod legjobban viselém.
 S mindig megtettem kedvedet!
 Miért hagyod kényelmedet?
 Ha néha gondolnál velem
 S gyötörne érttem szerelem,
 Ah! tudnád akkor, hol vagyok.
 Hisz a te drágád maradok,
 A te igaz, hű kedvesed,
 Ki téged legjobban szeret,
 Ki rád gondol szünetlenül,
 Miként te ő rá egyedül;
 Kiben csak egy vágy él szünetlen,
 Hogy mindig a tied lehessen.

Bizonyos, hogy nem valami képzelt Laurára, hanem nejére gondol e pillanatban; ³² PETRARCA költői álma tel-

³² A *Complaint on the absence of her lover being upon the*

jesen hű képmása lett a mély és tökéletes hitvesi szerelemnek, a milyen még most is létezik Angliában, s melyet a költők, a *Nut Brown Maid* szerzőjétől egész DICKENS-ig³³ soha sem mulasztottak el lefesteni.

III.

Az «angol Petrarca» név leginkább illik SURREY-re, mert nemcsak lelkét, hanem tehetségét is kifejezi. Valóban, a mint PETRARCA — a legrégebb humanista s az első tökéletes író, — úgy SURREY is új stylt teremt, a férfias stylt, s ez által a szellem nagy átalakulását jelzi; mert ez írásmód magasabb elmélkedés eredménye, mely a kezdetleges ihletésen uralkodva és bizonyos czélt szem előtt tartva, számításal és megválogatva működik. E pillanattól fogva a szellem képes önmagát megítélni, s meg is ítéli. Újra előveszi ösztönszerű munkáját, s látja, hogy még egészen gyermekes és foszlányos, tökéletlen s egyszersmind túlterjengő; megerősíti tehát s összefüzi; kitisztogatja és tökéletesíti; kifejti belőle uralkodó eszméjét és napvilágra hozza. Így tesz SURREY, s nevelése előkészítette erre, mert PETRARCA-n kívül VIRGIL-t is tanulmányozta, s csaknem versről versre lefordította az *Aeneis* két könyvét. Ily társaságban kénytelen az ember megválogatni eszméit s korlátok közé szorítani mondatait. Amazok példájára ő is kiszámítja az eszközöket, melyekkel

sea munkájában csaknem épen ily gyöngéd kifejezésekben beszél nejéről.

³³ GREENE, BEAUMONT és FLETCHER, WEBSTER, SHAKSPERE, FORD, OTWAY, RICHARDSON, de FOE, FIELDING, BYRON, DICKENS, THACKERAY stb.

megragadja a figyelmet, segíti az értelmet s elkerüli a fárasztót és unalmast. Midőn az első sort írja, előre látja az utolsót. A legerősebb szót utolsó fegyverül tartogatja s eszméinek arányosságát mondatainak arányossága által jelzi. Majd folytonos ellentétek sorozatán keresztül vezeti a szellemet egész a végső képig, melyben mint valami ragyogó ékszeres szekrényben elhelyezi az eszmét, melyet kiindulása óta tovább vitt és szem elé tüntetett.³⁴ Majd ismét végig vezeti az olvasót egy virágos leíráson, hogy végül hirtelen megállítsa valami szomorú félverssel.³⁵ Kezében tartja a cselekvény menetét s tud hatást idézni elő; vannak oly klasszikus versei is, melyekben két főnév, mindegyik egy-egy melléknév kíséretében, egyensúlyt tart egy ige két oldalán.³⁶ Hangzatos körmondatokba gyűjti kifejezéseit, s épen úgy igyekszik a füleket gyönyörködtetni, mint a szellemet. Fordulatai által nagyobb erőt ad gondolatainak, súlyt szavainak. Kiválogatja az emelkedett és nemes kifejezéseket, és nem használ henye szavakat, sem túlterjengő frázisokat. Minden jelzőjében gondolat, minden képletében érzés van. Eszméjének szabályos fejlesztésében ékesszólást, verseinek emelkedett hangjában zenét találunk.

Megszületett hát a művészet; kinek eszméi vannak, most megtalálja a kifejezésökre való eszközt is; a mint az olasz festők ötven év alatt magukévá tették vagy föltalálták az ecset minden technikai műveletét, épen úgy sajátították el vagy találták fel az angol írók félszázad alatt a nyelv minden fogását, a körmondatot, a nemes

³⁴ *The frailty and hurtfulness of beauty,*

³⁵ *Description of spring. A vow to love faithfully.*

³⁶ *Complaint of the lover disdained.*

irályt, a heroikus verset, s nemsokára a nagy stanzát, úgy hogy később a legtökéletesebb verselők, «még DryDEN és POPE sem tettek csaknem semmit ez első kísérleteknél fölhalált és alkalmazott szabályokhoz». ³⁷

De SURREY még nagyon ragaszkodik mintáihoz; nagyon kevésbé szabad; nem érezte még a század izzó tehelését; nem a merész lángészt, nem a szenvedélyes embert látjuk benne, ki szívét kitarja, hanem az udvari embert, ki szereti az előkelőséget, s meghatva két tökéletes irodalom szépségei által, HORÁCZ-ot és Olaszország kiváló mestereit utánozza, apró darabokat javít és csiszol, és igyekszik jól beszélni a szép nyelvet. A félbarbárok közt illendőképén viseli a díszruhát, de még nem egész könnyedséggel; szemeit nagyon mereven szegzi még mintáira, s nem méri megengedni magának a szabad és erős mozdulatokat. Néha még egészen iskolás; túlpazaron bánik a fagygyal és lánggal, a sebekkel és vértanúsággal; s ámbár szerelmes — még pedig valósággal — nagyon vigyáz, hogy PETRARCA módja szerint legyen szerelmes, s különösen, hogy mondatai egyensúlyt tartsanak s képei következetesek legyenek; lehet mondani, hogy szerelmes sonnetjeiben inkább arra gondol, hogy jól írjon, mint hogy jól szeressen. «Concetti»-ket, ferdén alkalmazott szavakat, kopott fordulatokat használ; elmondja, hogy a természet, miután hölgyét megalkotta, széttörte a mintát. Szerepelteti Cupidot és Venust; a troubadourok és a régiek elavult fogásait szellemes ember módjára használja, a ki azt akarja, hogy udvariasnak tartsák. Nincs oly szellem, mely mindjárt egyszerre egész önállóan merne föllépni; ha feltűnik valami új művészet, az első művész

³⁷ SURREY. (Nott kiadása.) Dr. Nott jegyzetei.

nem szívére hallgat, hanem mestereire, s minden lépésnél azon töprenkedik, vajjon szilárd földre teszi-e lábát s nem tántorog-e?

IV.

Lassan, észrevétlenül megtörtént a növekedés, s a század végén már minden megváltozott. Új, különös, túlterhelt irány képződött, mely uralkodni fog a restaurációig, nemcsak a költészetben, hanem a prózában, sőt az ünnepi beszédekben és egyházi szónoklatokban is;³⁸ annyira megfelel ez a korszellemnek, hogy ugyanazon időben egész Európában találkozunk vele, RONSARD-nál és D'AUBIGNÉ-nál, CALDERON, GONGORA és MARINI műveiben. 1580-ban megjelent LYLX munkája, *Euphues vagy a szellem anatómiája*: általános elragadtatás fogadta mindenütt, s ez lett az új irány kézi könyve, mesterműve s egyszersmind torzképe.³⁹ «Nemzetünk, mondja BLOUNT EDVÁRD, új angol nyelvet tanult tőle. Hölgyeink valamennyien tanítványai lettek. A mely szépség az udvarnál nem tudott az euphuismus szerint beszélni, azt épen oly kevésbe vették, mint mai nap azt, a ki nem tud francziául.» A nők könyv nélkül tudták Euphues minden mondatát. Különös, keresett, mesterkelt mondások ezek, valódi talányok, melyekben a szerző készakarva a legkevesbbé természetes s a legtávolabbi kifejezéseket látszik keresni; tele vannak túlzásokkal és ellentétekkel, hol

³⁸ Hasonlítsuk össze a parlamenti elnök beszédét II. Károlyhoz de Fontanesével a császárság alatt. Mindkettőben egy irodalmi korszak ér véget. — V. ö. jellemzésül az oxfordi egyetem előtt tartott beszédet: *Athenae oxonienses*, I. 193.

³⁹ Második műve: *Euphues és Angliája* 1581-ben jelent meg.

mythologiai czélzásokat, alchimiai emlékeket, fűvészeti és csillagászati képleteket, szóval a tudomány, az utazások, a modorosság egész zagyvalékát hajtja magával a hasonlatok és «concetti»-k árvice. Ne ítéljük meg az euphuismust azon torzkép után, melyet WALTER SCOTT fest róla; az ő sir Percy Shaftonja hideg, pedáns, merev utánzó; a melegség, az eredetiség ad e nyelvnek igaz színt és hangot; ne holtan és renyhén képzeljük magunk elé, a mint most olvassuk a régi könyvekben, hanem a hölgyek és a gyöngyhimes öltönyű ifjú urak ajkain szökdelve, hol életet nyert csengő hangjuktól, kaczagásuktól, szemök villámaitól, kezeik mozdulataitól, melyek kardjuk kagylóival játszadoztak vagy selyem palástjokat morzsolták. Ez emberek duzzadnak az erőtől, fejük színültig tele van és mulatnak, mint mai napság az ideges és tüzes művészek szoktak műtermeikben fesztelenül mulatni. Nem azért beszélnek, hogy meggyőzzék vagy megértsék egymást, hanem hogy kielégítsék megfeszített képzelő erejüket és utat nyissanak túláradó életnedveiknek.⁴⁰ Játszanak a szavakkal, elcsavarják, elferdítik; gyönyörködnek a rögtöni perspektívákban, a merev ellentétekben, melyeket egyre-másra, vég nélkül létre hoznak. Virágot virágra, csillámot csillámra halmoznak; minden, a mi ragyog, ínyökre van; épen úgy megaranyozzák, kihímezik, feltollazzák nyelvöket, mint ruháikat. Világossággal, renddel, józan észszel semmit sem törődnek; csupa ünneplés, örültség minden; a képtelenségben találják kedvöket. Semmi sem csiklandozza úgy ínyöket, mint a pompa és bohóság keveréke, hol minden összehalmozódik: durva vidámság, gyöngéd és szomorú szó, pásztor-

⁴⁰ : például SHAKESPEARE ifjú emberei, különösen Mercutio.

dal, a roppant szájhős harsogó hetvenkedése, a Paprika Jancsi bukfeneczei. Szem, fül, minden túlfeszített kíváncsi érzék kielégítést talál a szótagok csengésében, a színezett szép szavak csillogásában, a bohókás vagy ismeretes képek váratlan összeütközésében, a kimért körmondatok méltóságos hömpölygésében. Mindenki maga készíti káromkodásait, ékes mondásait, nyelvét. «Azt lehetne mondani — szól HEYLIN — hogy szégyenlik anyanyelvöket, s nem találnak benne elég árnyalatot szellemök szeszélyeinek kifejezésére». Többé fogalmunk sem lehet e leleményességről, e merész képzeletről, az izgatott érzékenység e szakadatlan termékenységéről. Nem volt akkor igazi próza; a költészet kicsapó úrja mindent magával ragad. A szó nem meghatározott szám, mint nálunk; nem okmány, mely határozott gondolatot foglal magában s ad kézről-kézre, hanem része valamely teljes cselekménynek, valami kis drámának. Midőn elolvassák, nem képzelik egymagában, hanem együtt a rikoltó vagy kiáltó hanggal, az ajkak hajlásával, az összevont szemöldökkel, az összes képek sorozatával, melyek mögötte tolongnak s villámként előtűnnek. Mindenki saját módja szerint ejti ki s reá nyomja lelke bélyegét. Olyan, mint a költő dala, mely betű szerinti értelmén kívül ezer más dolgot foglal magában s kimutatja mélységét, melegségét és csillogását a forrásnak, melyből származott. Mert e korban, még ha középszerű is az ember, munkája étellel bír; a század legapróbb írtaiban is lüktet valami; az erő és a teremtő lelkesülés keresztül tör a czikornyákon és szenvelgéseken. Maga LYLly, ki annyira mesterkelt és készakarva a józan ész ellenére látszik írni, néha valódi költő, *dalnok*, oly ember, ki képes az elragadtatásokra, szomszédja SPENCER-nek és SHAKESPEARE-nek, egyike amaz éber ál-

modóknak, kik bensőleg látják «a tánczó tündérek, az istennők kipirult arcát és ama szerelmes, megittasító erdőket, melyek becsukják ösvényeiket, hogy visszatartsák bokraik közt az ifjú lányok könnyű lépteit.»⁴¹ Segítsen az olvasó magán és rajtam; én nem vagyok képes másképp megértetni vele, a mit e kor embereinek szerencséjük volt érezni.

V.

Tülbőség és rendetlenség két jellemző vonása e szellemnek és irodalomnak, éppen úgy, mint minden renaissance-kori irodalomnak, csakhogy itt sokkal kiválóbbak, mint másutt, mert a germán fajt nem tartja féken, mint a latinokat, az összhangzatos formák érzéke, és az erős benyomást eleje teszi a szép kifejezésnek. Válaszszunk ki valakit a költők tömegéből; itt van például a legelső egyike, a ki írataiban és életében egyaránt föltünteti az uralkodó erkölcsök és közizlés nagyszerűségét és örültségeit: sir PHILIP SIDNEY, Leicester gróf unokaöccse, nagy úr és a tettek embere, ki a műveltség minden ágában tökéletesen jártas volt, alapos humanistikus nevelésben részesült, beutazta Francia-, Német- és Olaszországot, olvasta ARISTOTELES-t és PLATO-t, Velenczében tanulmányozta a csillagászatot és mértant, elmélkedett a görög tragédiák, az olasz sonnetek, MONTEMAYOR pásztordalai,

⁴¹ Adorned with the presence of my love,
The woods I fear such secret power shall prove,
As they'll shut up each path, hide every way,
Because they still would have her go astray.

(*The Maid's Metamorphosis.*)

RONSARD költeményei fölött, érdeklődött a tudományok iránt, levelezésben állt a tudós LANGUET HUBERT-tel; ezenkívül világi volt, Erzsébet kegyencze, kinek tiszteletére egy hízelgő komikus pásztori játékot adott elő, valódi «udvari drágakő», és mint d'Urfé, legfőbb bíró az udvariasság és szép nyelv törvényeiben. Azonfölül szívből, viseletben valódi lovag volt, a ki Draket el akarta kísérni tengeri kalandjaira, és végül azon sors érte, hogy ifjan és hősileg haljon meg. A lovasság vezére volt és Gravelinesnél megmentette az angol hadsereget. Nemsokára halálosan megsebesült. Midőn szomszédjától epedve vizet hozatott magának, észrevett oldala mellett egy még jobban megsebesült katonát, ki vágyódva nézett a vízre. «Adjátok ez embernek a vizet — mondá; — nagyobb szüksége van rá, mint nekem.» Képzeljük mindehhez a középkor lángoló hevét, s a tettere kész kezet, mely szakadatlanúl a kard vagy a tör markolatán nyugszik. «Molineux úr — így ír atyja titkárához — ha valaha megtudom, hogy valamelyik leveletem engedelmem vagy atyám rendelete nélkül elolvastad, beléd ütöm törömet; és számolj erre biztosan, mert komolyan beszélek.» Ez azon ember, ki nagybátyja ellenfeleinek kijelentette, hogy «hazugság beszél belőlök», és szavainak megerősítése végett találkozóra hívta őket Európa bármely helyére. A megelőző korszak vad ereje még érintetlenül maradt, és ezért ver oly erős gyökeret a költészet e szízi lelkekben; soha sem oly szép az emberi szellem aratása, mint midőn a művelődés új talajt nyit. SIDNEY, mint szenvedélyes, búskomoly és magábavonuló ember, természet-szerűleg a nemes és lángoló ábrándozás felé hajlik, és oly annyira költő, hogy versein kívül is az marad.

VI.

Vegyük elő pásztori költeményét, az *Arkadiát*. Költői regény ez, melyet falun, mintegy pihenésül irt, nővére mulattatására; divatos munka, s épen úgy mint a francia *Cyrus* és *Clelia*,* nem annyira emlék, mint inkább okirat. Az efféle könyvek csak a külsőségeket tüntetik fel, a forgalomban levő udvariasságot és finomságot, az előkelő világ szójárását, szóval azt, mit a hölgyek előtt kell mondani; és mégis látni lehet bennök a közszellem irányát. *Cleliá*-ban látszik a szép karszékeikben csendesen ülő emberek szónoki fejlesztése, finom és következetes elemzése, túlömlő társalgása; az *Arkadiá*-ban az elcsavart képzelem, a túlzó érzések, az események zagyvaléka, melyek mind oly emberekhez valók, kik még alig léptek ki a félbarbár életből. Valóban, London utczáin még pisztolylyal lövöldöznek, s VIII. Henrik, valamint fia és leányai alatt, királynők, egy protector s a legelső nemesek hajtják fejüket a hóhér bárdja alá. A fegyveres és veszélyes életmód sokáig ellenállt Európában a békés és nyugodt élet behozatalának, s előbb át kellett alakítani a társadalmat és a talajt, hogy a kard emberei polgárokká változzanak; XIV. Lajos országútjai és rendezett közigazgatása, valamint később a vasútak és rendőrök szüntették meg Franciaországban az erőszakos tettek szokását s a veszélyes kalandok izlését. Ne feledjük, hogy e pilanatban a fejek még tele vannak tragikus képekkel. *SIDNEY Arkadiá*-ja hat hőskölteményre valót foglal magában. Gyermekjáték volt ez — úgymond *SIDNEY*; — fiatal agyamat

* SCUDÉRY k. a. regényei XIV. Lajos korából.

megszabadítottam terhétől. Az első huszonöt lapon találunk egy hajótörést, egy kalóztörténetet; egy félig vízbe fult fejedelmet, kit a pásztorok vesznek magukhoz, egy arkadiai utazást, átöltözéseket, egy királyt, ki nejével és gyermekeivel magányba vonúl, egy fogoly ifjú úr megszabadítását, háborút a heloták ellen, békekötést és sok más dolgot. Ha tovább megyünk, hercegnőket látunk, kiket egy gonosz tündér börtönbe zár, korbácsol és halállal fenyeget, ha nem akarnak nőül menni fiához; egy szép királynőt, kit tűzhalálra ítélnék, ha a kijelölt lovagok nem jönnek megszabadítására; egy hitszegő fejedelmet, kit megkínóznak gonosz tetteiért s ledobnak a pyramis tetejéről; harcokat, meglepetéseket, szöktetéseket, utazásokat, szóval a legregényszerűbb regények egész készletét. Ilyen a komolyabb része; a kellemes oldal hasonlít hozzá; mindenütt a képzelem uralkodik. A valószínűtlen pásztorjáték, mint SHAKSPEARE-nél és LOPE DE VEGÁ-nál, közjátékul szolgál a valószínűtlen tragédiában. Folytonosan látjuk a tánczoló pásztorokat, kik nagyon udvariasak, jó költők és finom metaphysikusok. Többen közülök álruhás hercegek, kik hercegnőknek udvarolnak. Szakadatlanul énekelnek és allegorikai tánczokat járnak. Két csoport lép föl, az Ész és a Szenvedély szolgálai; s hosszasan leírják kalapjaikat, szalagjaikat, köntöseiket. Versekben vitáznak, és váltakozó, gyors, kiczifrázott válaszaik valódi szellemi harcjátékot képeznek. Ki törődik e században a természetessel és lehetséggel? Nézzük csak SADLER, MARTIN, VOS és GOLTZIUS rézmetszeteit s megtaláljuk az érzelmes szépségek és bölcsészti talányok e vegyülékét. Pembroke grófnő és hölgyei természetesen gyönyörűséget találnak az öltönyök és versek e tömegében, az operában, melyet a falombok alatt adnak elő.

A szemek, az érzékek a tizenhatodik században épen oly kielégítést keresnek a költészetben, mint az álarczos játékokban és a festészetben. Az ember most még nem csupa ész; az elvont igazság nem elég neki. Gazdag, hullámzó, fodrozott, napsugárban ragyogó szöveteket, fehér virággal behintett réteket, brokátruhás meztelen karú, koszorús fejű hölgyeket s a lombok közül felhangzó zenét kíván az olvasó; nem törődik az ellenmondásokkal s szívesen talál termet a mező közepén.

Hát még mit beszélnek? Ebben tör ki egész örültségével az ideges izgatottságnak ama bizonyos neme, mely sajátja a korszellemnek; a szerelem a harminczhatodik évig emelkedik; Musidorus testvére a francia Céladonnak; Páméla közel rokona a francia *Astrea* legszigorúbb hösnőinek. Csak úgy hemzsegnék itt a spanyol túlzások és valótlanságok. Mert e divatos és udvari művekben az eredeti érzés soha sem tartja meg őszinteségét; az élcz, a tetszésvágy, hatáshajhászat, a törekvés jobban beszélni, mint mások — átalakítják, átdolgozzák, diszítések, finomításokat halmoznak össze, úgy hogy utoljára zürzavaros zagyvalék lesz belőle. Musidorus meg akarja csókolni Pamelát. Ez vissza utasítja. Tüstént abban a nyomban meghalna, ha szerencsére nem jutna eszébe, hogy kedvese távozást parancsolt; és van még elég ereje, hogy teljesítse a parancsot. Panaszodik a fúknak, versekben sír; párbeszédet folytat a viszhanggal, mely az utolsó szót ismételve, válaszol; vannak itt rimes párdalok, kimért stanzák, melyek aprólékosan kifejtik a szerelem elméletét, szóval megvan minden mesterművelete az ékítményes költészetnek. Ha levelet írnak kedvesöknek, beszélnek vele s fölszólitják a tintát, hogy sírjon bátran. «Míg reád néz, fényleni fog feketeséged; míg

olvasni fog, zenévé lesz kiáltásod.»⁴² Két ifjú hercegnő ágyába fekszik. «Szegénynyé tették ruhájukat, hogy meggazdagítsák ágyukat, mely ez éjjel bátran lenézhetne volna Venus oltárát; és a mint itt gyöngéd, bár tiszta ölelések, édes, bár hideg csókok közt enyelegtek egymással, úgy látszott, mintha Amor nyilak nélkül játszanék velök, vagy elfáradva saját tüzetől, üdülést keresne balzsamos ajkaik között.»⁴³ Szolgáljon e botorságok mentségeül, hogy hasonlókat találunk SHAKSPEARE-nél is. Igyekezzünk inkább megérteni, a maguk helyén, saját környezetökben, úgy a mint vannak, képzelni, azaz mint a különösség s az alkotó erő túlságát. Hiába torzítják el legszebb eszméiket; a kendőzés alól is kitör az eredeti üdeség.⁴⁴ Már SIDNEY második művében, a *Költészet védelmé*-ben megjelenik a valódi képzelem, az őszinte és komoly hang, a nagyszerű, parancsoló styl s mindazon szenvedély és emelkedettség, melyet szívében hordoz s melyet verseibe fog átönteni. Mint gondolkozó platoni-

⁴² Mourn boldly, my inke, for while shee lookes upon you, your blacknesse will shine: cry out boldly my lamentation; for while shee reades you, your cries will be musicke.

⁴³ They impoverishd their clothes to enrich their bed, which for that night might well scorne the shrine of Venus; and there cherishing one another with deare, though chaste embracements; with sweete, though cold kisses; it might seeme that Love was come to play him there without dart, or that wearie of his owne fires, he was there to refresh himselfe between their sweete breathing lips.

⁴⁴ In the time that the morning did strew roses and violets in the heavenly floore against the coming of the sun, the nightingales (striving one with the other which could in most dainty varietie recount their wronge-caused sorrow) made them put off their sleep.

kus lép fel itt, ki behatolt a régiek tanaiba, magasabb szempontból tekinti a dolgokat s a költészet kitünőségét nem a kellembé, az utánzásba vagy a rímbe helyezi, hanem azon teremtő és fensőbb felfogásba, mely által a művész újra alkotja a természetet és megszépíti. De egyszersmind lánglelkű, s törekvéseinek nemességében és eszméinek nagyságában bizó ember, ki lenézi a polgári szűkkeblű, köznapi puritanismus jajveszékését, s a költő és nagy úr gögös ironiájával, büszke szabadságával tárja ki lelkét.

Ha valami művészet vagy tudomány képes gyarapítani és ápolni az emberi nemeslelkűséget, az ő szemeiben a költészet az. Egymásután maga elé idézi a böcsészt és történetírót, s kigúnyolja és lesujtja követeléseiket.⁴⁵ Úgy harczol a költészetért, mint valami lovag hölgyéért, s mily hősi és nagyszerű nyelven! Elbeszéli, hogy Percy és Douglas régi balladáját hallva, szíve úgy megindult, mint a trombitaszó hallatára. «Ha már a silány köntösben, a durva korszak porával és pókhálójával lepve, ennyire megindít, mire nem volna képes, felruházva PINDAR nagyszerű ékesszólásával?»⁴⁶ A böcsész eliaszt, a költő magához vonz. »Mint valami szép szőlős kertben, úgy utazol

⁴⁵ I dare undertake *Orlando Furioso* or honest king *Arthur* will never displease a soldier. But the quidditie of *Ens* and *prima materia* will hardly agree with a corcelet.

L. 497. lapon a történet és böcsészet igen gúnyos és szellemes személyesítését. Valódi tehetség nyilatkozik ebben.

⁴⁶ I never heard the old Song of Percie and Douglas, that I found not my heart moved more than with a trumpet: and yet it is sung but by some blinde Crowder, with no rougher voyce, than rude stile; which beeing so evill apparelled in the dust and Cobweb of that uncivill age, what would it work, trimmed in the gorgeous eloquence of Pindare?

nála; mihelyt belépsz, szőlőförtöt ad neked, melyet megízelve, folytatni kívánod útadat.»⁴⁷ Melyik műfaj nem lehetne tetszésedre a költészetben? Talán a pásztordal, mely oly könnyed és mosolygó? «Vagy talán a keserű, de üdvös szatira, mely feldörzsöli a lélek sebeit, s a bűn elleni merész és átható kiáltásaival az aljasság trombitájává teszi a szégyent?»⁴⁸ Végül összegyűjti érveit, s költői körmondatának csengő és harcziás hangja diadalmi harsonához hasonlít. «Mivel — úgymond — a költészet kitünő oldalait oly jogosan és könnyen ki lehet mutatni; mivel oly gyorsan szét lehet tiporni az aljas és földön csúszó ellenvetések; mivel a költészet nem a hazugság művészete, hanem valódi tanulás; mivel a bátorságot nem puhítja, hanem serkenti; mivel nem rontja, hanem erősíti az ember szellemét; azért ültessünk inkább babérfákat, hogy megkoszorúzzuk a költők fejét, és ne tőrjünk, hogy e rágalmazók bűzös lehellete megfertőztesse a költészet tiszta forrását.»⁴⁹

⁴⁷ Nay hee doth as if your journey should lye through a faire vineyard, at the very first, give you a cluster of grapes, that full of that taste, you may long to passe further. Hee beginneth not with obscure definitions which must blurre the margent with interpretations, and loade the memory with doutfullnesse; but hee cometh to you with words set in delightfull proportions, either accompanied with or prepared for the well-enchauting skill of musicke, and, forsooth, hee cometh unto you with a tale, which holdth the children from play and old men from the chimney-corner.

⁴⁸ Is it the bitter but wholesome Jambicke, who rubbes the galled minde, making shame the Trumpet of villanie, with bold and open crying out against naughtinesse?

⁴⁹ So that since the excellencies of it [poetry] may bee so easily and so justly confirmed, and the low-creeping objections so soone trodden downe, it not being an Art of lyes, but of true

E hévből és komolyságból előre sejthetjük, milyenek lehetnek versei.

VII.

Olvasva e korszak költőit, sokszor merengtem el az egykorú rézmetszések fölött, s megjegyzém, hogy az ember akkor testileg, lelkileg másforma volt, mint a milyenek most látjuk. Nekünk is vannak szenvedélyeink, de nem vagyunk elég erősek elviselésökre. A szenvedély fel-dúlja életünket; nem lehetünk többé büntetlenül költők. MUSSET ALFRED, HEINE HENRIK, POE EDGAR, BURNS, BYRON, SHELLEY, COWPER és sok más például szolgálhat. Undor, eltompultság és betegség, tehetetlenség, örültség és öngyilkosság, vagy legjobb esetben szakadatlan izgatottság és lázas szavalás rendes következménye ma a költői vérmérsékletnek. Az agy lángja megrázza a beleket, kiszáritja a vért, megtámadja a velőt, viharként megrázza az egész embert, kinek alkata, a minővé a polgárosultság tette, nem elég szilárd többé arra, hogy sokáig ellenálljon. Azelőtt keményebben nevelték az embereket, jobban hozzászoktak a viszontagságokhoz, testgyakorlataik által jobban megerősödtek, aczélezottabbak lettek a veszély ellen, azért kitartók voltak és életben maradtak. Van-e ma oly ember, a ki el tudná viselni a szenvedélyek és

doctrine; not of effeminate-ness, but of notable stirring of courage; not of abusing man's wit, but of strengthening man's wit; not banished, but honoured by Plato; let us rather plant more Laurels for to ingarland the Poets heads than suffer the ill-savoured breath of such wrong speakers, once to blow upon the cleare springs of Poesie.

viziók viharait, melyeken SHAKSPEARE keresztül ment, hogy aztán józan polgár és tőkepenzes módjára fejezze be életét? Az izmok erősebbek voltak, a gyöngülés nem jött meg oly gyorsan. Az összpontosított figyelés heve, a félhallucinációk, a mell szorongása és lihegése, a tagok reszketése, melyek önkénytelenül és vakon törnek a cselekvés felé, szóval mindazon fájdalmas rohamok, melyek a nagy vágyakat kísérik, kevésbé merítették ki ez embereket; azért tovább tartottak nagy törekvéseik és többet mertek. D'Aubigné több kardvágás következtében közel véve halálát, lovára köttette magát, hogy még egyszer lássa kedvesét; több mérföldnyi utat tett így folytonos vérvesztés közt, s végre ájultan érkezett céljához. Ezek amaz érzések, melyeket még ma is észrevehetünk festményeinkben; az egyenes tekintetben, mely átható, mint a kard; az erős gerincben, a mint meghajol vagy meggörnyed; az érzékiségben, erélyben lelkesülésben, mely mozdulataikból és tekintetükből kisugárzik. Ezt az érzést találjuk még ma is költeményeinkben, GREENE, LODGE, JONSON, SPENSER, SHAKSPEARE, SIDNEY műveiben úgy, mint a többiekben. Gyorsan elfeledjük a velök járó ízlési hibákat, a szenvelgést, a különcz beszédmódot. De hát valóban oly különcz-e? Képzeljünk egy embert, a ki zárt szemekkel tisztán látja kedvese imádott arcát; előtte áll ez egész nap; megzavarodik és reszket, egymásután elképzelve homlokát, szemeit, ajkait; nem akar és nem tud megválni e viziótól; mindennap mélyebben elmerül e heves szemléelkedésben; minden pillanatban halálos aggodalmak gyötrik vagy magánkívül ragadja a boldogság: az ily ember el fogja veszíteni a dolgok helyes fogalmát. A rögeszme hibás eszmévé lesz. Addig tekintünk minden oldalról valamely tárgyat, addig forgatjuk, addig hatolunk

bele, míg végre kiveszszük formájából. Ha valamit nem gondolhatunk el káprázat és könyvek nélkül, megnagyobbítjuk és oly természetet tulajdonítunk neki, melylyel nem bír. Ettől kezdve a különös hasonlatok, az elcsavart eszmék, a túlzó képek természetessékké lesznek. Bármily messzire megy SIDNEY, bármihez ér, semmi mást nem lát az egész világon, mint Stella nevét és vonásait. Hozzá vezérli minden gondolata. Ugyanazon egy eszme vonja örökké és ellenállhatatlanul, és hasonlatai, melyeket látszólag messziről vesz, csupán a lelkét elfogó képnek szakadatlan jelenlétét és korlátian hatalmát fejezik ki. Midőn Stella beteg, úgy látszik SIDNEY-nek,⁵⁰ mintha «a szemétől elválhatatlan öröm sírna benne». Elöttünk képtelenség e kifejezés. De nem az SIDNEY-nek, a ki órákon keresztül elmerült e szemek nézésében, s végül meglátta bennök az ég és föld valamennyi szépségét, és minden más fényt homályosnak, minden boldogságot ízetlennek talál mellettök. Tegyük hozzá, hogy a végletes szenvedély mindig felforgatja a rendes törvényeket, s a mi francia logikánk nem ítélhet fölötte; hogy szenvedéseket, gyermekességeket, durvaságokat, badarságokat és a szellem játékait találjuk itt; és hogy az idegrendszer ez erőszakos állapota olyan, mint valami ismeretlen, csodálatos ország, hová a józan ész s a helyes nyelv soha sem hatolhatnak be. Tavaszkor, midőn a május hó kiteríti a mezőre tarka virágos ruháját, Astrophel és Stella a félre eső erdő árnyában ülnek, a lanyha levegőn, mely madárdallal, édes illattal van tele. Az ég mosolyog, szellő csókolja a rezgő faleveleket, a meghajlott fák egymásba fonják

⁵⁰ And Joy which is inseparate from those eyes
Stella, now learns (strange case) to weep in thee.
(101. sonnet.)

nedűtől duzzadó ágait, a szerelmes föld epedve fogadja magába a remegő harmatot.⁵¹ Az ifju térdre hull, szíve dobog, elszorul, úgy képzeli, mintha kedvese átalakulna. «Ifjú lelke szeretett fészke, Stella felé repül.»

Stella, urnője örömmönek

Stella, égi csillagom,

Stella, vágyaim vezére,

Stella, kinek szép szemébe'

Amor napját láthatom

Stella, kinek édes hangja

Érzékimet megzavarja,

Stella zengő énekével

Angyalok közé vezérel.⁵²

- ⁵¹ In a grove most rich of shade,
Where birds wanton musicke made,
May, then yong, his py'd weeds showing,
New perfum'd with flowers fresh growing,

Astrophel with Stella sweet
Did for mutuall comfort meet,
Both within themselves oppressed,
But each in the other blessed

Theit eares hungry of each word,
Which the deere tongue would afford,
But their tongues restrain'd from walking,
Till their hearts had ended talking.

But when their tongues could not speake,
Love it selfe did silence breake ;
Love did set his lips asunder,
Thus to speake in love and wonder

This small winde which so sweet is,
See how it the leave doth kisse,
Each tree in his best attyring,
Sense of love to love inspiring.

(8-dik dal.)

- ⁵² . . . Stella, souveraigne of my joy . . .
Stella, starre of heavenly fire,
Stella, load-starre of desire,

Valódi hymnust képeznek ez imádó felkiáltások. Astrophel minden nap felírja szerelmi gondolatait, s e száz lapnyi hosszú naplóban mindegyre érezzük az izzó lehellet növekedő erejét. Kedvesének egy mosolya, egy hajfürtje, melyet meglebbent a szellő, egy mozdulata esemény reá nézve. Minden állásában lefesti, nem tud eltelni látásával. A madarakhoz beszél, a növényekhez, a szelekhez, az egész természethez. Stella lábaihoz teszi az egész világot. Elalél, ha csókjára gondol. «Szökdelő szívem ajkamig fog kúszni, hogy megcsókolja ama mézet illatozó rózsákat, ama feslő rubintokat, melyek gyöngysorokat rejtegetnek». ⁵³ Keleti pompa uralkodik a ragyogó sonnetben, melyben azt kérdezi, miért halvány Stella arca?

Stella, in whose shining eyes

Are the lights of Cupid's skies

Stella, whose voice, when it speaks,

Senses all asunder breakes;

Stella whose voice, when it singeth

Angels to acquaintance bringeth. (8-dik dal.)

⁵³ Think of that most gratefull time,

When my leaping heart will clime

In my lips to have his biding,

There those roses for to kisse

Which doe breath a sugred blisse,

Opening rubies, pearles dividing,

O joy, too high for my low stile to show:

O blisse, fit for a nobler state then me:

Envie, put out thine eyes, lest thou do see

What Oceans of delight in me do flow,

My friend, that oft saw through all maskes my wo,

Come, come, and let me powre my selte on thee;

Gone is the winter of my miserie,

My spring appeares, O see what here doth grow,

For Stella hath with words where faith doth shine,

Of her high heart giv'n me the monarchie:

I, I, o I may say that she is mine.

«Hová lettek a rózsák, melyek elbájolták szemünket? Hová a piros arcz, melyen a piruló erény annyiszor ölté magára a szemérem királyi köntösét? Ki rabolta meg hajnalodó egemet skárlát köntösétől?» — «Annyit gondol rá, hogy elolvad élete.»⁵⁴ Kimerülve az elragadtatástól, megáll. Azután, «mint a satyr, a ki elbájolva a tüztől, melyet Prometheus a földre hozott, megcsókolta a lángot, és irtóztatós jajgatással futkosott az erdőkben és mezőkön, a nélkül, hogy meg tudná enyhíteni az isteni elem fájó égetését»,⁵⁵ ő is így bolyong egy gondolatról a másikra, irt keresve sebére. Végre visszatér nyugalma, és e világos időközben úgy játszik fürge és ragyogó szelleme, mint szökdelő láng az izzó, mély tűzhely felületén. Alig merjük lefordítani a szerelmes és festő ez álmaikat, e kedves pogány és lovagias képzelmeiket, melyekben PETRARCA és PLATO emlékeire találunk. Hagyjuk el hát pillanatra okos nyelvünket s érezzük a kellemet és játszi-ságot a látszólagos szenvelgés alatt:⁵⁶

- ⁵⁴ Where be those roses gone, which sweetned so our eyes?
Where those red cheekes, which oft with faire encrease doth frame
The height of honour in the kindly badge of shame?
Who hath the crimson weeds stolen from my morning skies?

(102-dik sonnet.)

- ⁵⁵ Prometheus when first from heaven hye
He brought downe fire, ere then on earth nót seene,
Fond of delight, a satyre standing by
Gave it a kisse, as it like sweete hat beene.
Feeling forthwith the other burning power,
Wood with the smart, wit shouts and shrieking shrill,
He sought ease in river, field, and bower,
But for the time, his grief went with him still.
- ⁵⁶ Faire eyes, sweete lips, deare heart, that foolish I
Could hope by Cupids helpe on you to pray;
Since to himself he doth your gifts apply,
As his main force, choice sport, and easefull stray.

Mint várhatám Amortól balgatag,
 Hogy nékem adja drága szívedet,
 Élveznem bibor ajkad, szép szemed?
 Hisz önmagának tartja bájidat.

S ha lárkit lel, ki néki ellenáll,
 Felé fordítja lánykám két szemét,
 S a lázadó lerakja fegyverét,
 S boldogság lesz rá értte a halál.

S ha játszi kedve hajtja vidoran,
 Leánykám rózza ajakára száll,
 S két szirmát csókolgatja untalan.

De ha pihenni vágyik csendesen,
 Lánykám szívében jó helyet talál,
 Ah! mert e szívhez nem fér senki se n.

A szív és az érzékek egyaránt fogva vannak itt. Ha Astrophel Stella szemét szebbnek találja mindennél a világon, «lelkét még szebbnek tartja, mint testét». Platoni-kussá lesz, midőn elbeszéli, hogy az erény meg akarva nyerni az emberek szeretetét, Stella alakját ölté magára, hogy elbűvölje szemeiket és «megmutassa nekik azt az eget, melyet a benső érzék kinyilatkoztat a hősi lelkeknek». Meg lehet ismerni benne a szív tökéletes odaadását,

For when he will see who dare him gainsay,
 Then with those eyes he lookes: by and by
 Each soule doth at Loves feet his weapon lay,
 Glad if for her he give them leave to die.

When he will play, then in her lips he is,
 Where blushing red, that Love selfe them doth love,
 With either lip he doth the other kisse.

But when he will for quiet sake remove
 From all the world, her heart is then his rome,
 Where well he knowes, no man to him can come.

(3-dik sonnet.)

a vallássá vált szerelmet, az igaz szenvedélyt, mely nem akar mást, mint növekedni, és hasonlóan a mystikus áhitathoz, mindig nagyon kicsinynek találja magát, összehasonlítva szerelme tárgyával.

Eltűnik ifjúságom ; lelkemet,
Erőmet elpazarlám hasztalan ;
Jutalmamúl csak bánatot nyerek ;
Jól látom, pusztulásba visz utam :
S mégis csak egy bú gyötri szívemet,
Hogy Stelláért többet nem veszthetek.⁵⁷

Végül, mint SOKRATES a *Lakomá*-ban, szemét az örök szépség, a mennyei fény felé fordítja, «mely áttör a fellegeken, s egyszerre ragyog és látást ad nekünk». «Oh! szegezd rá szemedet! Legyen e fény vezéred a rövid pályán, mely a bölcsőtől a sírig tart.»⁵⁸ A földi szerelem után az isteni szerelem következik ; bele volt foglalva, s most kiválik onnan. E nemességből, e magasztos törekvésekből rá lehet ismerni egyikére azon komoly lelkeknek, milyenek oly nagy számmal vannak ez éghajlat alatt és e fajban. Az uralkodó pogányságon keresztül törnek a szel-

⁵⁷ My youth doth waste, my knowledge brings forth toys,
My wit doth strive those passions to defend.
Which for reward spoyle it with vaine annoyes ;
I see my course to lose my selfe doth bend :
I see and yet no greater sorrow take,
Than that I lose no more for Stella's sake.

(18-dik sonnet.)

⁵⁸ Leave me, o Love, which reachest but to dust,
And thou, my minde, aspire to higher things :
Grow rich in that which never taketh rust :
Whatever fades, but fading pleasure brings
O take fast hold, let that light be thy guide,
In this small course which birth drawes out to death.

lemi ösztönök, és platonikusokat teremtenek, mielőtt keresztényeket teremtenének.

VIII.

SIDNEY csak katona a seregben; egész tömeg fogja körül, egész sereg költő. Ötvenkét év alatt a drámaírókon kívül kétszázharminczhármát számláltak,⁵⁹ kik közül negyvenet lángésznek vagy talentumnak lehet mondani: BRETON, DÖNNE, DRAYTON, LODGE, GREENE, a két FLETCHER, BEAUMONT, SPENSER, SHAKSPEARE, BEN JONSON, MARLOWE, WITHER, WARNER és mások, mint DAVISON, CAREW, SUCKLING, HERRICK. Fáradtságos lenne valamennyit elszámlálni. Ugyanazon dús aratás van itt is, mint épen ez időtájt a hősi és katolikus Spanyolországban, s itt is, ott is jele az időnek, a közszükségnek, a szellem rendkívüli és mulékony állapotának.

Miben áll e szellemi állapot, mely mindenütt költészetre lelkesíti az embereket? Mi ihletett életet műveikbe? Honnan van, hogy még a legcsekélyebbeknél is, a pedanteriákon, ügyetlenségeken keresztül, a rimes krónikák vagy a leíró szótárak között is ragyogó festésekkel, a szerelem igaz hangjaival találkozunk? Honnan van, hogy e nemzedék multán a valódi költészet megszűnt Angliában, valamint Olaszországban és Flandriában a valódi festészet? Azért, mert akkor jelent meg és tűnt el a közvetlen és teremtő fölfogás korszaka. Ez emberek érzékei üdék

⁵⁹ NATHAN DRAKE: *Shakspeare and his times*. — E kétszáz harminczháromba nincsenek befoglalva az egyes darabok szerzői, hanem csak azok, kik összegyűjtötték s kiadták műveiket.

voltak és fejüket nem töltötték be az elméletek. Midőn sétálnak, más érzéseik vannak, mint nekünk. Mit lát a közönséges ember a nap keltében? Fehér foltot az ég szélén, emelkedések, földdarabok, útvégek közt, melyeket többé nem lát, mert már százszor látta. De amazokra nézve minden dolognak lelke van, mert közvetve önmagukban érzik a vonalak emelkedését és hajlásait, a színek erejét és ellentéteit, s a fájdalmas vagy gyönyörködtető érzést, mely e keverékből és az összeségből úgy árad ki, mint valami összhang vagy sikoltás. Mily szomorú a nap, midőn ködfelhők közt emelkedik a «komor barázdák» fölé! mily önmegadás látszik e vén fákon, melyek az éjjeli esőben áznak! mily lázas tombolás van e hullám-csapatban, mely «zilált sörénynyel» száguld szakadatlanul az örvény fölött! De a nagy égi szövétnek, a ragyogó isten kifejlik a ködből s szerte küldi sugárait. A magas, puha, hajladozó fűszálak, az örökzöld rétek, a nagy tölgyek viruló koronái, szóval az egész angol tájkép, melyet dús vize szakadatlanul tisztít és újít, kitárja kimeríthetetlen üdeséget. A piros és fehér virág fedte, harmatos és örökifjú rétek elvetik aranyos ködfátylokat, s egyszerre megjelennek, félénken, mint szép szüzek. Itt van a «kakukfű, mely a fecske érkezése előtt nő, a mezei jáczint, mely kék, mint a női ér, a gyűrűvirág, mely sírva kél és nyugszik a nappal».⁶⁰ «Távolról, ragyogó ajtajából, megaranyozza a kedves hajnal az ormokat, melyeket az éj gyöngyeivel ékesített, és a madarak reggeli jó kedvökben úgy neki eresztik csicsergő hangjaikat, hogy halmok és völgyek felelnek rájuk, s a zúgó és visszhangzó levegő csupa han-

⁶⁰ Mind e kifejezések JONSON, SPENSER, DRAYTON, SHAKSPEARE és GREENE műveiből vannak véve.

gokból látszik állni. Ez alatt fölkel a nap, áttör arany fejével a sűrű, elpárolgó ködön, s az összefonódó ormok fölött megcsókolja az árnyat.»⁶¹ Még egy lépés, s azonnal megjelennek a régi istenek, a kik élnek és úgy össze vannak kötve a dolgokkal, hogy lehetetlen rájuk nem akadni, mihelyt újra felleljük a természetet.

Aldott Ceres, meződ', hol annyi gazdag
 Köles-, rozs-, árpa-, zab-, rizs-, búzaasztag;
 A füves halmot, hol nyájid legelnek,
 S mély völgyeket, hol hús akolra lelnek;
 Jó mélyre vont sorbarázdáidat,
 Miket a nedves april bön itat,
 Hogy nőjjön nymphák koszorúja rajta.

 Légy üdvöz, égnek tarka követe!
 Kinek hajnalszín illatos szárnyadrul
 Virágaimra termékeny harmat hull,

⁶¹ When Phoebus lifts his head out of the winter's wave,
 No sooner doth the earth her flowery bosom brave,
 At such time as the year brings on the pleasant spring,
 But hunts-up to the morn the feath' red sylvans sing:
 And in the lower grove, as on the rising knole,
 Upon the highest spray of every mounting pole,
 Those quiristers are perch't with many a speckled breast;
 Then from her burnisht gate the goodly glittering East
 Guilds every lofty top, which late the humorous night
 Bespangled had with pearle, to please the Mornings sight:
 On which the mirthfull Quires, with their clere open throaths,
 Unto the joyfull Morne so straine their warbling notes,
 That Hills and Valleys ring, and even the ecchoing Ayre
 Seemes all compos'd of sounds, about them everywhere
 Thus sing away the Morne, untill the mounting Sunne,
 Through thick exhaled fogs, his golden head hath runne,
 And through the twisted tops of our close Covert creeps,
 To kiss the gentle Shade, this while that sweetly sleeps.

Kinek kék íved mind két vége áld,
Itatva zord hegyet s bokros lapályt...⁶²

Flora pompás virági közt mosolygva,
Vidáman ül,

S míg Iris harmat-gyöngyökkel beszórja,
Körös-körül

Kitárja tündöklő szép zöld palástját.⁶³

A nyirkos és átázott földnek minden pompája és kedvessége, egybeolvadó színeinek, váltakozó egének, dús tenyészetének minden sajátossága és gazdagsága így csoportosul az istenek körül, s testet, még pedig szép testet nyer tőlök.

Minden ember életében vannak pillanatok, midőn a dolgok szemléletére hirtelen megrázkódást érez. Az össze-

⁶² Ceres, most bounteous lady, thy rich leas
Of wheat, rye, barley, vetches, oats and pease,
Thy turfy mountains, where live nibbling sheep,
And flat meads, thatch'd with stover them to keep,
Thy banks with peonied and liliéd brims
Which spongy April at thy hest betrimms
To make cold nymphs chaste crowns
Hail many-colour'd messenger,
Who with thy saffron wings upon my flowers
Diffuseth honey-drops, refreshing showers,
And with each and of the blue bow, doth crown
My bosky acres and my unshrubbed down.

(A magyar fordítás Szász Károly-tól, a Kisfaludy-Társaság Shakspeare-kiadásában. *A vihar.* IV. l.)

⁶³ When Flora proud, in pomp of all her flowers,
Sat bright and gay,
And gloried in the dew of Iris' showers,
And did display
Her mantle chequer'd all with gaudy green.

(GREEN : *Never too late.*)

halmozott eszmék, töredékes emlékek, befejezetlen képek, melyek ismeretlenül pihentek lelkének minden zege-zugában, megrendülnek, elrendeződnek s egyszerre kinyílnak, mint a virág. El van ragadtatva, nem gyözi eléggé nézni és csodálni a bájos teremtet, mely kifejlett; mindegyre látni akarja, több ilyent akar látni és nem gondol egyébre. Hasonló pillanatok vannak a nemzetek életében is, és ilyen a korszak, melyről szólunk. Az emberek boldogok, ha a szép dolgokat szemlélhetik, s csak azt óhajtják, hogy minél szebbek legyenek. Nincsenek elfogulva, mint mi, az elméletek által; nem fáradoznak azon, hogy bölcsészti vagy erkölcsi eszméket fejezzenek ki. Élvezni akarnak képzeletökkel, szemeikkel, mint az olasz nemesek, kik ez időtájt annyira rajongnak a szép színekért és alakokért, hogy képekkel borítják nemcsak lakásaikat és templomaikat, hanem bőröndjeik födelét és lovaik nyergét is. A verőfényes dús, zöld táj, az ifjú, ékes, egészségtől és szerelemtől ragyogó nők, a félmeztelen istenek és istennők, az erő és kecs remekművei és mintái, — ezek a legszebb tárgyak, melyeket az ember szemlélhet, melyek leginkább képesek kielégíteni érzékeit és szívét, mosolyra és öröme gerjeszteni; és épen ezek ama tárgyak, melyek minden költőnél megjelennek, dalok, pásztorversek, sonnetek, apró röpke költemények csodálatos bőségében, és mindez oly élő, oly gyöngéd, oly könnyed, hogy azóta sem lehetett hozzá foghatót látni. Mit tesz az, hogy Venus vagy Cupido elvesztette oltárait? Mint az egykorú olasz festők, szívesen képzelnek maguk elé egy szép meztelen gyermeket, a ki arany szekeren hasítja át a világos leget, vagy egy ragyogó ifjú nőt a hullámok fölött, melyek hófehér lábait csókolják. A nyers BEN JONSON el van ragadtatva e látványtól. Izmos verseinek jól fegyvelmezett se-

rege apró kecses versszakok csapatjává változik, melyek oly könnyedén futkosnak, mint RAFAEL gyermekei.⁶⁴ Látja hölgyét, Amor szekerén ülve, melybe hattyúk és galambok vannak fogva. Vidáman és mosolyogva halad el, s az isteni tekintetétől elbűvölt szívek nem óhajtanak más örömet, mint mindig látni és szolgálni őt.

Tekints szemébe, a szerelem
 Egész világa fénylik ott;
 Tekints ~~haján~~ és csodáld
 A fényes hajnalcsillagot! . . .
 Láttál-e tiszta liljomot,
 Mit durva kéz nem tört le?
 Láttál-e hulló hópihét,
 Míg le nem ért a földre?
 Tapintád a hód síma selymét,
 S a hattyu pelyhét?
 Érzéd az égő nárdus illatát,
 S a nyiló rózsafát?
 Voltál-e mézet izlelő?
 Oh oly fehér! Oh oly sima! Oly édes ő!⁶⁵

⁶⁴ *Celebration of Charis.*

⁶⁵ See the chariot at hand here of Love,
 Wherein my lady rideth!
 Each that draws is a swan or a dove
 And well the car Love guideth.
 As she goes, all hearts do duty
 Unto her beauty;
 And enamour'd do wish, so they might
 But enjoy such a sight,
 That they still were to run by her side
 Through swords, through seas, whither she would ride.
 Do but look on her eyes, they do light
 All that love's world compriseth
 Do but look on her, she is bright
 As love's star when it riseth!
 Have you seen but a bright lily grow,
 Before rude hands have touch'd it

Mi az, a mi ennél több étellel bírna, s távolabb állna a kimért és mesterkélt mythológiától? Mint Theokritos és Moschus, e költők játszanak mosolygó isteneikkel s mulatságot találnak hitőkben. Cupido az erdő zugában egy alvó nymphára akad.

Arany haja arczára hull,
Két karja csügg gondatlanúl,
Tegzén pihen alvó feje,
Szellőnek nyitva kebele.⁶⁶

Lassan hozzá közeleg, elveszi nyilait s a magáét teszi helyökre. A nymp^ha végre fölébred, zajt hall, föl-emeli lehajtott fejét s egy pásztort lát, ki feléje megy. Elfut, a pásztor utána. A nymp^ha megfeszíti ijját s a pásztorra lövi nyilait. Erre ez még lángolóbb lesz, s már csaknem utoléri. A nymp^ha kétségbeesésében kiránt egy nyilat és szép keblébe mártja. És most egyszerre átváltozik, megáll, mosolyog, szeret, a pásztor elé megy.

Hegy nem, de két szerelmes összejő,
Ugy tettek, mint minden más szerető.

Have you mark'd but the fall of the snow,
Before the soil hath smutch'd it?
Have you felt the wool of the beaver,
Or swan's down ever?
Or have smell'd of the bud o' the brier?
Or the nard in the fire?
Or have tasted the bag of the bee?
O so white! O so soft! O so sweet is she!
⁶⁶ Her golden hair o'erspread her face,
Herr careless arms abroad were cast,
Her quiver had her pillow's place,
Her breast lay bare to every blast.

Amor fenn űlt a lomb felett,
S a szép látványon nevetett.⁶⁷

Egy csepp dévajtság esik a naivság és érzéki kecs vegyülékébe. Így van Longusnál is, valamint az egész kedves bokkrétában, melyet *Anthologiá*-nak neveznek. Nem olyan ez, mint VOLTAIRE és mások száraz tréfája, a kiknek csak szellemök van, s a kik mindig csak a szalokban éltek; a művészek, a szerelmesek enyelegnek így, kiknek feje tele van színekkel, alakokkal, kik ha egy pajzanságot mondanak, hozzá képzelik a meghajolt nyakat, lesütött szemeket s piruló rózsaszarozot. A szép hölgy begyeskedő versében szinte láthatni duzzogó ajkait:⁶⁸

Keblemből, mint méh, mézet szív
A szerelem.
Majd lábai, majd szárnyai
Játszhatnak velem.
Szememben vett lakó helyet,
Ágyúl választá keblemet,
Csókkal étetem naponta,
S nyugalmam mégis elrabolta,
El a gonosz!

⁶⁷ Though mountains meet not, lovers may.
What other lovers do, did they.
The god of Love sat on a tree,
And laught that pleasant sight to see.

(*Cupid's Pastime*, ismeretlen szerzőtől, 1621 körül.)

⁶⁸ Love in my bosom like a bee
Doth suck his sweet.
Now with his wings he plays with me,
Now with his feet.

Within my eyes he makes his rest,
His bed amid my tender breast,
My kisses are his daily feast.
And yet he robs me of my rest.
Ah, wanton, will ye!

(*Rosalind's Matrigai*.)

Mind e fecsegéseket a ragyogó képzelem emeli. Oly kitöréseket, villámokat találunk itt, melyeket nem merünk lefordítani; oly tündöklő badarságokat, minők az *Énekek énekében* vannak.

Szemében, szép szemében fény ragyog,
Mely földeríti a komor napot,
És benne a tündöklő sugarak
Vidáman, égi kéjjel játszanak.

Orezája borba mártott lilium,
Piros gránátmag fénylő tejhabon,
Bibor selyembe szőtt fehér szalag,
Nyugvó nap átlátszó felhő alatt.

Harmattól ázott rózsák ajkai,
Vagy mint a nárczisz bibor bimbaja.....

«Mire való a hasonlat — mondja másutt, — hol a szépség felül áll minden hasonlaton? Ki az élettelen dolgokból meríti szerelmi gondolatait, megfosztja azokat pompájuktól s legnagyobb dicsőségöktől, s nehezült szárnyakkal emelkedik a szerelem égébe.»⁶⁹ Elhiszem, hogy

⁶⁹ Her eyes, fair eyes, like the purest lights
That animate the sun or cheer the day,
In whom the shining sun-beams brightly play,
Whiles faucy doth on them divine delight.

Her cheeks like ripen'd lilies steep'd in wine,
Or fair pomegranate kernels washed in milk,
Or snow-white threads in nets of crimson silk,
Or gorgeous clouds upon the sun's decline.

Her lips are roses over-washed with dew,
Or like the purple of Narcissus flower . . .

(GREENE *From Menaphon.*)

What need compare, when sweet exceed compare?
Who draws his thought of love from senseless things,
Their pomp and greatest glories doth impair,
And mount love's heaven with overladen wings.

(GREENE : *Melicertus eclogue.*)

a dolgok akkor sem voltak szebbek, mint ma; de meg vagyok győződve, hogy az emberek szebbeknek látták.

IX.

Midőn oly nagy a szépítő tehetség, igen természetes, hogy azon érzést szeretik festeni, mely minden örömet egyesít magában és a mely felé tör minden ábrándozás: az eszményi szerelmet, s legkivált a naiv és boldog szerelmet. Minden érzés között ez iránt viseltetünk legtöbb rokonszenvvel, mert valamennyi közt ez a legegyszerűbb és legédesebb; legelső mozdulata a szívnek s legelső szava a természetnek. Csupa ártatlanságból és odaadásból áll, s nincs benne semmi megfontolás és erőlködés. Eltávolítja tőlünk bonyolult szenvedélyeinket, a megvetést, megbánást, gyűlöletet, heves vágyat. Belénk hat és úgy szívjuk magunkba, mint az üde reggeli szellőt, mely virágos rét felől lengedez. Ezt érezték ama veszélyes udvar lovagjai, s gyönyört találtak benne és nyugalmat, veszélyes kalandjaik és tetteik után. Legszigorúabb és legtragikusabb költőik letértek rendes útjokról, hogy találkozzanak ez érzelemmel, SHAKESPEARE Ardennes erdeinek örökzöld tölgyei között,⁷⁰ BEN JONSON Sherwood erdejében, az árnyéktalan nagy tisztásokon, a harmatos virágok és csillogó falevelek közt, melyek a magányos források partjain rezegnek.⁷¹ Maga MARLOWE, II. Edvárd halálküzdelmének rettenetes festője, *Faust*, *Tamerlan* és

⁷⁰ *As you like it*. (A mint tetszik.)

⁷¹ *The sad Shepherd*. (A bús pásztor.) FLECHTER és BEAUMONT: *The faithful Shepherdess*. (A hű pásztornő.)

a *Malta*i zsidó kenetes és hatalmas költője, elhagyja néha véres drámáit, mennydörgő verseit, dühöngő képeit, és páratlanul zengzetes, édes dalokat ír. A pásztor, hogy megnyerje kedvesét, «virágos kalapot, myrtuslevelekkel himzett szoknyát, szalmából és repkénybimbóból font övet, borostyánkő-gombokkal és koráll-kapesokkal» ígér neki.⁷² Együtt fognak menni a völgyekbe, a sziklás hegyek lejtőjére. A pásztorok minden májusi reggelen táncolni fognak körülötte; s ők ketten, sziklán ülve, távolról nézik a legelő nyájukat s a «keskeny folyókat», melyeknek esését madarak dala kíséri.

⁷² Come live with me and be my Love,
And we will all the pleasures prove
That hills and valleys, dale and field,
And all the craggy mountains yield,

There we will sit upon the rocks,
And see the shepherds feed their flocks,
By shallow rivers, to whose falls
Melodious birds sing madrigals.

There I will make thee beds of roses,
And a thousand fragrant posies;
A cap of flowers and a kirtle,
Embroider'd all with leaves of myrtle.

A gown made of the finest wool,
Which from our pretty lambs we pull;
Fair lined slippers for the cold,
With buckles of the purest gold.

A belt of straw and ivy buds,
With coral clasps and amber studs:
And if these pleasures may thee move,
Come live with me and be my love. . . .

The shepherd swains shall dance and sing
For thy delight each May-morning:
If these delights thy minds may move,
Then live with me and be my Love.

E korszak nyers nemes urai, visszatérve a sólyomvadászatról, gyakran álltak meg ily mezei képek előtt, s gazdag képzeletök és kevésbé városias hajlamaik folytán tüstént arra gondoltak, hogy önmaguk szerepeljenek ilyenekben. De megértve e képeket, át is dolgozták azokat; átvitték parkjaikba, melyeket a királynő elfogadására rendeztek el; s pazarul feldíszítették és átalakították, nem törődve azzal, hogy pontosan másolják a nyers természetet. A valószínűtlenségeken nem ütköztek meg; nem aprólékos utánczó, nem az erkölcsök megfigyelői voltak, hanem alkotók. A mezei táj csak keret volt számukra; s a kép egészen álmaikból és szívekből származott. Ha regényes, vagy épen lehetetlen is e kép, csak annál kedvesebb. Van-e valami bűbájosabb, mint elhagyni a valóság lebilineselő és nyomasztó világát, szabadon és könnyedén lebegni a fényes azurban, a tündérek és fellegek hazájában, a pillanat kedvtelése szerint rendezni a dolgokat, nem érezni többé az élet nyomasztó törvényeit, merev akadályait, s feldíszíteni és átváltoztatni mindent a képzelem szeszélyei szerint? Ez történik ama kis költeményekben. Eseményeik rendszerint sehol sem történnek; vagy legfőlebb oly országban, hol a királyok pásztorokká lesznek és örömet vesznek pásztornöket feleségül. A szép Argentile⁷³ nagybátyja fogva tartja udvaránál, mert meg akarja fosztani országától, s két év múlva azt parancsolja neki, hogy menjen nőül Curanhoz, házának egyik zsoldosához. Argentile megszökik és Curan kétségbeesésében a pásztorok közé megy. Egy napon szép parasztnővel találkozik és megszereti; a mint beszélget vele, lassanként eszébe jut Argentile és sírva fakad; leírja szende arcát,

⁷³ WILLIAM WARNER-től.

hajlékony termetét, finom, kék eres kezeit; s egyszerre csak látja, hogy a pásztor nő roskadozni kezd; majd karjaiba borul és felkiált: «Én vagyok Argentile!» Curan pedig királyfi volt, a ki csak Argentile iránti szerelemből öltözött át. Most fegyvert ragad s elüzi a gonosz királyt. Nem volt nála erősebb lovag, és mindketten sokáig uralkodtak Berniciában. — Száz hasonló, valódi tavaszi rege közül legyen szabad még egyet elmondanunk, mely mosolygó és egyszerű, mint a májusi hajnal.⁷⁴ Dowsabell hercegnő egy reggel atyja kertjébe megy és virágot szed, ibolyát, kankalint és százszorszépet. Ekkor a sövény mögött egy pásztor dalát hallja, ki oly szépen énekel, hogy a hercegnő tüstént bele szeret. A pásztor hűséget ígér s egy csókot kér. A szép leány arca piros lesz, mint a rózsa.

S ezzel meghajtvá hófehér
Térdét, egész ajkához ér,
És édes csókot ad.
Újjong a pásztor s felkiált:
«Nem volt, mióta a világ,
Pásztor még boldogabb!»⁷⁵

Semmi több. De nem elég ez? Egy pillanat álma az egész, de minden pillanatban vannak ily álmaik. Milyen lehet a költészet, mely innen származik, mennyire fölötte áll a valóságnak, mennyire mentt a betű szerinti utánzástól, mennyire hódol az eszményi szépségnek, meny-

⁷⁴ DRAYTON-tól.

⁷⁵ With that she bent her snow-white knee,
Down by the shepherd kneeled she,
And him she sweetly kiss'd.
Whit that the shepherd whoop'd for joy;
Quoth he: «There's never shepherd boy
That ever was so bliss'd!»

nyire képes a mi szomorú világunkon kívül új világot alkotni magának! És valóban mind e költemények között van egy, mely igazán isteni, oly annyira isteni, hogy a későbbi korok okoskodói unalmasnak találták, s még ma is alig vannak egynehányan, a kik megértik. Ez a költemény SPENSER *Tündér királynője* (The Fairy Queen).

X.

Jourdain úr, miután mamamusivá lett s megtanulta a helyesírást, egy napon magához rendelte a század legkitünőbb íróit. Karszékébe ereszkedve, helyet mutatott nekik a tábori székeken és így szólt:

«Olvastam, uraim, apró bolondságaikat. Jól mulattam rajtok, s most munkát akarok önöknek adni, mint nem régiben kollegájuknak, a kis Lullinak is adtam. Az én rendeletemre vitte be a hangversenyekbe a tengeri trombitát, mely zengzetes és hatásos hangszer eddig még senkinek sem jutott eszébe. Elvárom, hogy épen úgy érvényesítsék önök is eszméimet, s megrendelek önöknél egy költeményt prózában. Tudják, hogy minden, a mi nem próza, az vers, és a mi nem vers, az próza. Ha azt mondom: Nicole, hozd el papucsomat, s add ide hálósipkámat — akkor prózában beszélek. Vegyék e mondást mintául. Ez az írásmód sokkal kellemesebb, mint a bevégzetlen sorok kotyvaléka, melyet versnek neveznek. A mi a tárgyat illeti, az én magam leszek. Írják le hálókabátomat, melyet elfogadásukra magamra öltöttem, s a zöld bársony pongyolát, melyet alatta viselek a reggeli testgyakorlatokra. Említsék meg, hogy az indián szövet rófe egy louisba kerül. Ha jól kifundálják e leírást, lesz

módjuk elég szép mondást szűrni belé, a közönség pedig megtanúlja a portékák árát. Azt is akarom, hogy tükreimről, függönyeimről és szőnyegeimről beszéljenek. Szállítóimtól megkaphatják az árjegyzékeket, s el ne mulasszák ezeket is bele vinni könyvükbe. Örömömmre fog szolgálni, ha meglátom ott mindenestül apám egész boltját — a ki derék nemes ember volt s barátjainak szívésségből árulta a posztót, — azután Nicole szolgálóm konyháját és Dimanche szomszédom kis kutyájának, Brusquetnek módosságait. Elbeszélhetik házi ügyeimet is; semmi sem érdeklí jobban a közönséget, mintha megtudja, hogyan lehet egy milliót szerezni. Mondják el azt is, hogy Lucile lányom nem ment nőül a kis kópé Cleonthoz, hanem Bernard Sámuel úrhoz, a ki meggazdagodott az adóbérletben, kocsit tart és nemsokára királyi miniszter lesz. Mindezek fejében nagylelkűen fél-louist fizetek egy-egy ölnyi írásért. Jöjjenek vissza egy hónap múlva s mutassák meg, mennyire mentek eszméimmel.»

Mi Jourdain úr fiai vagyunk, s e század kezdete óta ilyenformán beszélünk a művészekhez. Ezek pedig szavunkat fogadják. Innen van polgári és realisztikus regényünk. Kérjük az olvasót, feledje el ezeket, feledje el önmagát, legyen egy pillanatra költővé, nemes emberré, a tizenhatodik század gyermekévé. Ha csak elnem temetjük Jourdain urat, ki mindnyájunkban él, képtelenek leszünk SPENSER-t megérteni.

XI.

SPENSER régi családból származott, mely összekötetésben állt a legnagyobb családokkal. Barátja volt Sidneynek és Raleighnek, a század két legtökéletesebb lovag-

jának, s maga is lovag, legalább szívében. Rokonaiban, barátjaiban, tanulmányaiban és életében minden körülményt feltalált, melyek egész az eszményi költészetig emelhettek. Felváltva találkozunk vele Cambridgeben, hol a legnemesebb régi bölcsészetek mélyébe hatol; egy éjszaki grófságban, hol nagy és boldogtalan szerelembe esik; Penshurstban, azon kastélyban és társaságban, melyben az *Arkádia* született; Sidneynél, kiből érintetlenül fenmaradt a hűbéri szellem regényes költészete és hősi nagylelkűsége; az udvarnál, hol a fegyelmezett, ragyogó lovagiaság minden pompája kitárul a trón körül; végre Kilcolmanban, szép tó partján, félreeső kastélyban, honnan a szem a hegyek egész amphitheatrumát és fél Irhont belátja. Különben daczára a királynő pártfogásának, szegény és udvarképtelen maradt, s csak alárendelt hivatalokhoz juthatott, míg végre elfáradva a sok utanjárásban, a veszélyes ír földre tétetett át, honnan a forradalom elűzte, házat pedig s benne gyermekét elégette. Három nap múlva meghalt nyomorban és megtört szível.⁷⁶ Remények és csalódások, sok bánat és sok álmodozás, egy kis gyönyör s hirtelen borzasztó balsors, csekély vagyon és kora halál: igazi költő-élet. De kivált szíve volt valóban költői; minden innen származik nála; a körülmények csak az anyagot szolgáltatták számára, s nem annyira őt alakították át, mint inkább ő alakította át azokat. Többet adott, mint vett. Akármit festett vagy gondolt, bölcselkedéseket vagy tájképeket, szertartásokat, udvari ünnepeket vagy a mező báját, mindenre rányomta saját benső nemességét. Lelke mindenek előtt a magasz-

⁷⁶ He died for want of bread in King street. Éhen halt meg. (BEN JONSON, Drummondnál.)

tos és tiszta szépségért rajong, kiválóan plátói és elbűvölő, azon emelkedett és gyöngéd lelkek közül való, melyek a naturalismus keblén születve, belőle meritik éltető erejüket, de csakhamar túlmennek rajta, a mysticismushoz közelegnek s önkénytelen erőfeszítéssel a magasba emelkednek, hogy egy fensőbb világ határáig érjenek. SPENSER MILTON-hoz vezet, s innen a puritanismushoz, valamint PLATO VIRGIL-hez, s innen a kereszténységhez vezetett. Az érzéki szépség mindkettőnél tökéletes, de leginkább az erkölcsi szépséget ápolják. «Vezessetek — szól a műsákhöz — a rejtekhelyre, hol az erény lakik veletek; az ezüst bölcsőhöz, mely elrejté őt az emberek s a gonosz világ szeme elől.» Bátorítja lovagját, midőn inogni látja; méltatlankodik, ha megtámadják. Örvendez egyenességén, mértékletességén, udvariasságán. Egy-egy dal elején hosszú stanzákat szentel a barátságnak és jogoságnak. Ha elbeszélte a szüziesség valamely szép vonását, megáll s azt tanácsolja a hölgyeknek, hogy szemérmesek legyenek. Pazarúl szórja hősnőinek lábai elé tiszteletének és gyöngédségének kincseit. Ha otromba emberek bántalmazzák őket, segélyül hívja ellenök az egész természetet s az összes isteneket. Soha sem vezetí színre hölgyeit a nélkül, hogy valami nagyszerű dícsérettel ne ékesítse nevöket. Oly imádással viseltetik a szépség iránt, mely méltó DANTÉ-ra és Plotinusra. Mert nem csupán úgy tekintí, mint a színek és alakok egyszerű összhangját, hanem mint kisugárzását az egyetlen, mennyei, hervadhatatlan szépségnek, melyet nem láthat halandó szem, s mely legfőbb műve a világ nagy alkotójának.⁷⁷ A testek csak arra va-

⁷⁷ Hymnusok a szerelemhez és a szépséghez — a mennyei szerelemhez és szépséghez.

lók, hogy láthatóvá tegyék e szépséget, de ez nem lakik bennök; a báj és kellem nem a dolgokban van, hanem a halhatatlan eszmében, mely a dolgokon keresztül sugárzik.

Elszáll az arcz fehér s piros szine,
 Mely rajta annyi bájjal egyesül,
 Az ajkak édes rózsá-levele
 Elhervad, elhull menthetetlenül,
 És rossz agyag lesz ismét, mint előbb;
 E csillogó szem, ez arany hajak
 Elhalványulnak, porrá foszlanak.
 De melytől lánggra gyúl a szerelem,
 Az égi fény ki nem alszik soha;
 S az élet multán visszatér oda,
 A honnan jött, a csillagok közé;
 Mert meg nem halhat, égben született,
 S a legtisztább ég fényes része lett.⁷⁸

A szépségnek ily fogalma mellett a szerelem is átalakul.

A szerelem igazság s jog ura,
 S a föld porából arany szárnyakon
 A tiszta ég felé emelkedik,

⁷⁸ For that same goodly hew of white and red,
 With which the cheekes are sprinckled, shall decay,
 And those sweete rosy leaves, so fairly spread
 Upon the lips, shall fade and fall away
 To that they were, even to corrupted clay:
 That golden wyre, those spareckling stars so bright,
 Shall turne to dust, and lose their goodly light.
 But that faire lampe, from whose celestiall ray
 That light proceedes, which kindleth lovers fire,
 Shall never be extinguisht nor decay;
 But, when the vitall spirits doe expyre,
 Upon her native planet shall retyre;
 For it is heavenly borne, and cannot die,
 Being a parcell of the purest skie.

Hol bűnös vágyak el nem érhetik.
 A kék lenn csúszik gyáván s aljason
 Az égbe szállni nem nyert szárnyakat,
 Mint a vakandok, a földben marad.⁷⁹

A szerelem mindent magába foglal, a mi jó, szép és nemes. Legfőbb forrása az életnek, s örök éltető lelke minden dolognak. Ez az, mely megszüntetve az ős egyenetlenséget, megalkotta a sphaerák összhangját, s fentartja e dicső mindenséget. Istenben lakozik, ő maga az isten, és a földre szállva, testi alakot öltött magára, hogy megerősítse az ingadozó világot s megmentse az emberi nemet. Ha szemünkkel áttörünk a külsőségeken, ott látjuk minden lény környezetében és bensejében élő fény gyanánt a szerelmet, mely áthat és átölel minden teremtményt. A magas, éles csúchoz érünk itt, hol a szellemi és érzéki világ találkozik, s hol az ember, két kézzel szedve mind a két táj legszebb virágait, pogány és keresztény lesz egyszerre.

XII.

Ilyen SPENSER szíve. A többire nézve költő, azaz kiválóan teremtő és álmadozó lélek, a legtermészetesebb, legösztönszerűbb, legkitartóbb módon. Hiába írjuk le a nagy művészek e benső állapotát; mindig marad még valami leírni való. Szellemökben a tenyészet bizonyos neme

⁷⁹ For Love is lord of Truth and Loialtie,
 Lifting himself out of the lowly dust,
 In golden plumes up to the purest skie,
 Above the reach of loathly sinfull lust,
 Whose base affect through cowardly distrust
 Of his weake wings dare not to heaven fly,
 But like a moldwarpe in the earthi doth ly.

uralkodik; minden pillanatban fakad egy-egy bimbó, majd egy másik és ismét másik; mindegyik magától hajt, gyarapul, virágzik, úgy hogy egy pillanat múlva egész zöldelő növényt, majd cserjét s végre erdőt látunk ott. Majd egy személy jelen meg előttök, majd egy tény, aztán vidék, s végre a tények, személyek, vidékek egész sorozata, melyek önkénytelen fejlődéssel alakulnak és tökéletesülnek; mint midőn álmunkban az alakok egész csoportját szemléljük, melyek saját erejükből fejlődnek és rendezkednek szemeink előtt. Az élő és változó alakok e forrása kiapadhatatlan SPENSER-nél. Természetes állapota, hogy mindig *képzelen*. Úgy látszik, csak be kell hűnynia szemeit, hogy felidézze a jelenéseket, melyek özönlenek, túláradnak, összehalmozódnak benne; hiába pazarolja őket, újra elárasztják, még nagyobb tömegben s még nagyobb rohammal. E kimeríthetetlen tömeget kísérve, gyakran gondoltam a tengerből szakadatlanul emelkedő párákra, melyek fölfelé szállnak s összekeverve arany- és hószínű szegélyeiket, csillognak, míg alattok új párák emelkednek, s ezek alatt ismét újak, a nélkül, hogy e ragyogó menet valaha elbágyadna vagy megállna.

De kivált képzeletének módja az, mely SPENSER-t minden mástól megkülönbözteti. A költő szelleme rendszeren erőszakosan és lüktetve forrong; eszméi meggyűlnek, összesurlódnak, egyszerre tömegekké nőnek és átható, metsző szavakban törnek ki, melyek magokban összpontosítják; úgy látszik, mintha szükségök volna e hirtelen torlódásokra, hogy tárgyaik egységét és élő erejét utánozzák; legalább minden egykorú költő, SHAKSPEARE-rel élén, így tesz. SPENSER az alkotás legfőbb pillanatában derült marad. A víziók, melyek más szellemet lázba hoznának, őt nyugodtan hagyják. Könnyedén, egészben, megszakítá-

sok, megrázkódások nélkül támadnak és gördülnek le benne. Epikus ő, azaz elbeszélő, és nem dalnok, mint az ódairó, nem színész, mint a drámaszerző. Az újabb költők közül senki sem hasonlít jobban HOMÉR-hoz. Mint HOMÉR és a nagy elbeszélők, csak folytonos és nemes képeket talál, melyek oly közel állnak a gondolatokhoz, hogy a szellem magától és észrevétlenül megy beléjük. Mindig egyszerű és világos, mint HOMÉR; nem szökdel, nem hagy ki semmi okot, nem térít el semmi szót eredeti és rendes jelentésétől, megtartja az eszmék természetes rendjét. De terjengő, naiv, gyermekes is, mint HOMÉR. Mindent elmond; oly elmélkedésekbe bocsátkozik, melyeket előre kitalál mindenki; a végtelenségig ismétli a nagy ékítő jelzőket. Érezzük, hogy a dolgokat szép egyenletes világban látja, végtelen részleteikkel, s hogy minden részletet meg akar mutatni. Soha sem fél, hogy boldog álma megváltozik vagy eltűnik; szabályos mozdulatokkal követi körvonalait, soha sem gyorsítva vagy lassítva lépteit. Sőt nagyon is hosszadalmas, megfelelkezik közönségéről, s igen hajlandó arra, hogy tárgyaival szemben álmadozásoknak engedje át magát. Gondolatai terjedelmes, kettőzött hasonlatokban fejlődnek ki, mint az ős joniai regélőnél. Ha a megsebesült óriás elesik, vén fához hasonlítja, mely sziklás hegy legmagasabb ormán nőtt, melynek szivét elszaggatta a metsző aczél, s mely egyszerre recsegve összeroskad és borzasztó morajjal zuhan le a szikláról; azután nagy várhoz, mely álnok csellem aláaknázva, összeomlik, s melynek esését még súlyosabbá teszik égis emelkedő tornyai.⁸⁰ Minden eszméjét kifejti, minden tételét

⁸⁰ As an aged tree,

High growing on the top of rocky cliff,

Whose hart-strings with keen steel nigh hewen be,

körmondatokban tárja ki; összpontosítás helyett kiterjeszt. Terjedelmes gondolatainak s kíséretőknek kifejezése végett a szakadatlanul megújuló nagy stanzára van szüksége, hosszú keresztezett verseivel, ismételt rímeivel, melyeknek egyformasága és terjedelme az erdők és mezők örökkön zúgó méltóságos morájára emlékeztet. Hogy ez epikus tehetség kifejlődjék, még pedig azon magasztos légkörben, hová e lélek természeténél fogva fölemelkedik, az eszményi hőskölteményre van szüksége, mely kívül fekszik a valóságon, s nem létező személyekkel, sehol fel nem található világban történik.

Több ízben tapogatózott mindenfelé, sonnetek, elegiák, pásztordalok, szerelmi hymnuszok, mosolygó kis epepeák között;⁸¹ de ezek merő kísérletek s legnagyobb részt képtelenek voltak szellemének kifejezésére. De már ezekben is kitör nagyszerű képzelme; az istenek, emberek, tájak, az egész világ, melyet mozgásba hoz, mind ezer mérföldre van e világtól, melyben mi élünk. *Pásztor-*

The mighty trunk half rent with ragged rift,
Doth roll adown the rocks, and fall with fearfull drift.
Or as a castle, reared high and round,
By subtile engines and malicious slight
Is undermined from the lowest ground,
And her foundation forst, and feebled quite,
At last down falls; and with her heaped height
Her hasty ruin does more heavy make,
And yields itself unto the victors might:
Such was this giant's fall, that seemed to shake
The stedfast globe of earth, as it for fear did quake.

(*Fairy Queen* I. k. 8. fej. 42, 43.)

⁸¹ *The Shepherd's Calendar.* — *Amoretti.* — *Sonnetek.* — *Prothalamion.* — *Epithalamion.* — *Mucopotmos.* — *Virgil's Gnat.* — *The ruins of time.* — *The tears of the Muses,* stb.

*naptára*⁸² eszmékben gazdag, finom pásztori játék, tele gyöngéd szerelemmel, nemes búskomolysággal, magas eszmékkel, melyben csak gondolkozó emberek és költők beszélnek. *Petrarca és du Bellay víziói* bámulatos álmak, melyekben egymás után jelennek meg a paloták, arany templomok, ragyogó vidékek, csillogó folyók, csodálatos madarak, mint valami keleti tündérregében. Ha menyegzői dalt énekel,⁸³ két szép hófehér hattyút lát, melyek

⁸² Megjelent 1589-ben, SIDNEY FÜLÖP-nek ajánlva.

⁸³ *There in a meadow, by the river's side
A flock of nymphes I chanced to espy,
All lovely daughters of the Flood thereby,
With goodly greenish locks, all loose untyde,
As each had bene a bryde.
And each one had a little wicker basket,
Made of fine twigs, entrayled curiously,
In which they gathered flowers to fill their flasket,
And with fine fingers cropt full featously
The tender stalkes on hye.
Of every sort wich in that meadow grew
They gathered some: the violet pallid blew,
The little dazie that at evening closes,
The virgin lillie, and the primrose trew,
With store of vermeil roses,
To deck their bridegroomes posies
Against the brydale-day, which was not long,
Sweet Themmes, runne softly till I end my song!
With that I saw two swannes of goodly hewe
Come softly swimming down along the lee.
Two fairer birds I yet did never see;
The snow which doth the top of Pindus strew
Did never whiter shew
So purely white they were,
That even the gentle stream, the which them bare,
Seem'd foul to them, and bad his billowes spare
To wet their silken feathers, least they might
Soyle their fayre plumes with water not so fayre,
And marre their beauties bright,*

nymphák dala mellett siklanak végig a piros virágok között, míg az átlátszó habok selyem tollaikat csókolják, s elragadtatva csörgedeznek. Ha Sidney halálát siratja, ez pásztorrá lesz; megölik, mint Adonist, s összegyűlnek körülötte a sóhajtó nymphák. Kedvesével együtt «piros és kék virággá változik, mely előbb piros, azután elsápad, mint ő, és kékké lesz. Ekkor csillag tűnik fel közöttük, oly szép, mint az ég bármely csillaga, és hasonló Stellához, legszebb éveiben, midőn szeméből a szépség sugárzott. Egész napon át fenn ragyog, s harmat gyanánt öntözik könnyei, melyek szeméből hullanak.»⁸⁴

Így változnak legigazabb érzései tündériesekké. Szellemének bűvös iránya rányomja bélyegét mindenre, a mit gondol és képzel. Önkénytelenül megfosztja a tárgyakat rendes alakjoktól. Ha egy tájra tekint, a másik pillanatban már egész [másnak látja. A nélkül, hogy gyantáná, más, elbűvölt földre helyezi át; az ég azurja úgy ragyog, mint valami gyémánt kupola, virágbokrok borít-

That shone as heavens light.

Against their brydale day, which was not long.
Sweet Themmes! runne softly till I end my song.

(*Prothalamion.*)

⁸⁴ The gods, which all things see, this same beheld,
And, pittying this paire of lovers trew,
Transformed them there lying on the field,
Into one flowre, that is both red and blew:
It first growes red, and then to blew doth fade,
Like Astrophel, which thereinto was made.

And in the midst thereof a star appeares,
As fairly formd as any star in skyes:
Resembling Stella in her freshest yeares.
Forth darting beames of beautie from her eyes;
And all the day it standeth full of deow,
Which is the teares, that from her eyes did flow.

(*Astrophel.*)

ják a rétet, madársereg röpked a lanyha levegőben, jáspis-paloták csillognak a fák között, ragyogó hölgyek jelennek meg a smaragd-csarnokok faragványos erkélyein. A szellemnek e titkos működése hasonlít a természet lassú kristályosódásaihoz. Nedves ágat dobunk a bánya fenekére, s gyémánt-ékszert veszünk ki belőle.

Végre megtalálta SPENSER a hozzá való tárgyat: ez a legnagyobb szerencse, mely a művészt érheti. Elvonja a hőskölteményt rendes talajáról, melyen HOMÉR és DANTE kezeiben, a tényleges hitnek ad kifejezést, s a nemzeti hő-söket festi. A tündérek legfelső világába vezet, túl a történelem legmagasabb ormain. Sőt a tündérvilágon is túlhalad, egész a legvégső határig, hol a tárgyak eltűnnek és a tiszta eszmék kezdődnek. «Azért fogtam e költeményembe» — úgymond — «hogy minden erkölcsi erényt feltüntessek, valamennyinek kijelölve lovagját, a ki védője és oltalmazója legyen; a mennyiben lovagi és hőstetteiben ki vannak fejezve az illető erény művei, s le-sujtva és legyőzve az ellenkező bűnök és rendetlen vágyak». ⁸⁵ És valóban a költemény alapját egy allegoria képezi; de azért a költő nem akarja magát szép szellemnek, erkölesprédikátornak, talánykészítőnek feltüntetni. Nem rendeli alá a képet az eszmének. Nem bölcsész, hanem *látnok*. Élő személyeket, cselekvéseket hoz mozgásba; csakhogy néha, helylyel-közzel, megszakad az elbűvölt paloták, ragyogó jelenések ködfátyola, s feltünteti a gondolatot, mely létrehozta és elrendezte. Midőn Venus kertjében látjuk az élő dolgok megszámlálhatatlan alakjait, a mint rendszeres sorban, szoros ágyaikon a létre vára-

⁸⁵ E szavakat Lodowick Bryskett (*Discourse of civil life* 1606) tulajdonítja SPENSER-nek.

koznak, megértjük a költővel együtt az egyetemes szerelem keletkezését, a nagy anyatermészet szakadatlan teremkenységét és a teremtmények rejtelmes hemzsegését, melyek egymásután emelkednek ki mély öléből. Midőn látjuk a kereszt lovagját, mint harczol egy félig nő, félig kígyó-szörnyeteg ellen, s mint védelmezi szeretett hölgyét, Unát; úgy sejtjük, hogy ha mélyebben hatolnánk e két alakba, az egyikben az igazságra, a másikon a tévedésre ismernénk. Érezzük, hogy személyei nincsenek húsból és vérből, és hogy mind e ragyogó tünemények csakis tünemények. Gyönyörködünk csillogásukban, a nélkül, hogy hinnénk létezésökben; érdeklődünk tetteik iránt, a nélkül, hogy törődnénk bajaikkal. Tudjuk, hogy könnyeik és sikoltásaik nem igaziak. Megindulásunk tisztább lesz és magasztosabb. Nem esünk a vaskos illúzióba; megvan azon kellemes érzésünk, hogy álmodunk. A költővel együtt ezer mérföldre vagyunk a valódi élettől; nem érnek el a fájdalmas száanalom, a durva rémület, a maró és sujtó gyűlölet támadásai. Csupa gyöngéd, félig képződött érzelmeket találunk magunkban, melyek azonnal megszűnnek működni, mihelyt erőt készülnék rájtunk venni. Csak felületesen érintenek, és mi boldogok vagyunk, hogy leráztuk magunkról a ránk súlyosodó hitet.

XIII.

Minő világ nyújthatott tárgyakat ily magasan szálló képzelemnek? Egyetlen egy, a lovagvilág; mert egyik sem áll oly távol a valóságtól. Egyedül és függetlenül élve várában, szabadon minden bilincstől, melylyel a társadalom, a család, a munka megrakja az emberi cseleke-

deteket, a hűbéri ember minden kalandot megkísértett; de tettei nem érték utól képzeletét; cselekedeteinek merészségét túlhaladta álmainak badarsága; hasznos foglalkozás és megállapított szabály hiányában agya az esztelenség és lehetetlenség útjára tévedt, és az üldöző unalom mértéken fölül növelte benne az izgatás szükségét. E folytonos sarkantyúzás mellett költészete szemkáprázzattá lett. Lassankint gyökeret vertek és elhatalmasodtak ez agyokban a legkülönösebb lelemények, egyik a másik fölött hajtva ki, mint a repkény, mely úgy átfonja a fát, hogy eredeti törzse egészen eltűnik dús hajtásai alatt. Az ősgall költészet gyöngéd képzeletei, a germán hősköltemények nagyszerű romjai, a meghódított Kelet ragyogó csodái, négy kalandokkal teljes század emlékei, melyek elszórva heverték az emberek szellemében, egy nagy álommá torlódtak össze, s az óriások, törpék, szörnyetegek, a képzeleti teremtmények, emberfölötti tettek, eszeveszett pompák egész zagyvaléka, mint udvaroncok a király lábai előtt, úgy csoportosultak egyetlen egy érzés, a rajongó és magasztos szerelem körül. E szállongó gazdag anyagból alkották költeményeiket a század nagy művészei, **ARIOSTO**, **TASSO**, **CERVANTES**, **RABELAIS**. De sokkal inkább koruk fiai voltak, hogysen a múlt időhöz tartozhattak volna. Újjá teremtik a lovagságot, de ez nem a valódi lovagság. A finom **ARIOSTO**, a gúnyoros epikureus, gyönyörködve legelteti rajta szemeit, és skeptikus létére kétszeres élvezetet talál a gyönyörben; először, mert édes, másodsor, mert tilos. Mellette a szegény **TASSO**, az erőszakos, újra éledő, mesterkélthetőség vezetése mellett, a régi költészet álcillámai közt, betegesen, nagy erőfeszítéssel, csekély sikerrel dolgozik ugyanazon tárgyon. **CERVANTES**, ki maga is lovag, hiába szereti a lovagságot nemessége-

ért, azért mégis érzi badarságát, és botütésekkel, kocsmai balesetekkel sujtja a földre. RABELAIS, a nyers plebejus, még durvábban és nyiltabban, kaczagva fojtja vidámságának pocsolyájába. Egyedül SPENSER veszi komolyan és természetesen; mert a lovagság nemességének, nagyságának, álmadozásainak színvonalán áll. Nincs még bezárva ama bizonyos szabatos józan ész határai közé, mely megalapítandó és korlátolandó volt az egész újkori polgárosodást. Szíve a költői, ködös tájakon lakik, melyektől az emberek napról-napra jobban eltávolodnak. Mindenben kedvét leli, mi a lovagsághoz tartozik, még nyelvében is; újra előveszi a régi szavakat, a középkor kifejezéseit, CHAUCER nyelvezetét. Habozás nélkül belemerül a régi regélők legkülönösebb álmaiba, s nem csodálkozik rajtok, mint olyan ember, ki önmagában még különösebbeket talál. Elbűvölt várak, szörnyek és óriások, erdei párba-jok, bolyongó kisasszonyok — minden újjá születik kezében, a középkor képzelme úgy, mint nagylelkűsége, és épen azért van ingyére ez a világ, mivel valószínűtlen.

De elég anyagot képes-e nyújtani neki a lovagság? Csak az egyik világ ez, s mellette van még egy másik is. A hősökön, az erkölcsi erények dicsőített képein kívül ott vannak az istenek, az érzéki szépség tökéletes mintái; a keresztény lovagságon kívül ott van a pogány Olymp; a hősi akarat eszméjén kívül, mely csak a kalandokban és veszélyekben talál kielégítést, ott van a magasztos erő eszméje, mely önnönmagától összhangban áll a dolgokkal. Ilyen költőnek nem elég egy eszmény; a törekvés szépsége mellé oda állítja a boldogság szépségét; egyesíti mind a kettőt, nem bölcsészai hajlamból és tudományos szándékkal, mint Goethe, hanem azért, mert mind a kettő szép. A fegyverzetek és hadsorok közé beviszi a satyro-

kat, nymphákat, Dianát, Venust, mint a görög szobrokat valamely angol park tornyoeskái és nagy fáí közé. Nincs e vegyítésben semmi erőltetett; az eszményi hőskölte-mény felsőbb ég gyanánt magába fogadja és kiegyenlíti a két világot; a szép lovagi álomot szép pogány álom folytatja; a földolog az, hogy mindkettő szép legyen. E magaslaton a költő megszűnt látni a faj és műveltség különbségét. Beilleszthet képébe akármit, s egyedüli oka az, hogy jól illett belé; és nincs is ennél jobb ok. A csillogó lombú, vén törzsű tölgyek alatt két lovagot lát, a kik ketté hasítják egymást, s egy pillanat múlva faunok tánczolkörülöttük. Az angol erdő bársonymohán, nedves pázsitján eláradó fény nymphák felbomlott haját, fehér vállait világítja meg. Nem láttuk ezt RUBENS-nél? Mit tesz a visszásság az álom boldog és magasztos csalódásában? Van-e itt egyáltalában visszásság? Ki veszi észre? Ki érezi? Ki nem érzi ellenkezőleg, hogy igazán szólva csak egy világ van: PLATO és a költők világa? Hogy a valódi dolgok csak tökéletlen, csonka, beszennyezett vázlatai ama világnak, nyomorék torzszülöttek, melyek itt-ott elszórva hevernek az idők ösvényein, hasonlóan a félig elkészült, aztán abbahagyott agyagdarabokhoz, melyek össze-vissza fekszenek a művész termében? Ki nem érzi, hogy a láthatatlan erők és eszmék, melyek szakadatlanul megújítják a valóságos lényeket, csak a képzeleti lényekben érik el tökéletességöket, és a költő, ha ki akarja fejezni az egész természetet, köteles átölelni rokonszenvével az összes eszményi alakokat, melyekben a természet kifejezésre jut? Ebben áll SPENSER e művének nagysága; fölvehetett bele minden szépet, mert nem törődött más-sal, mint a széppel.

XIV.

Elgondolhatja az olvasó, hogy ilyen költeményt nem lehet elbeszélni. Tulajdonkép hat költeményből áll, s mindégyik tizenkét énekből, melyekben a cselekmény szakadatlanul megoldást nyer s újra megindul, összebonyolódik s újra kezdődik; azt hiszem, az ó- és középkor minden képzelme össze van itt halmozva. A lovag fák között nyargal s a keresztúton más lovagokkal találkozik, kikkel harczra kel; egyszerre a barlang mélyéből előtünik egy félig nő-, félig kígyó-szörnyeteg, körülvéve undok fajzatától; távolabb egy háromtestű óriás látszik, s egy domb nagyságú sárkány, éles karmokkal és roppant szárnyakkal. Három napon át harczol vele a lovag, s kétszer elesve csak egy csodálatos víz segítségével tér magához. Azután vad népeket kell legyőznie, láng övezte várakat bevennie. Ez alatt hölgyek bolyongnak az erdőben fehér poroszkákon; ki vannak téve a gonoszak támadásainak; néha egy oroszlán őrzi őket, mely utánok megy, vagy a satyrok szabadítják meg, a kik imádják. A bűvészek egyre-másra gyakorolják varázslataikat; a paloták ünnepélyektől viszhangzanak, a sorompók közt meggyúlnak a harczjátékok; a tengeri istenek, nymphák, tündérek, királyok össze-vissza keverik az ünnepélyeket, meglepéseket és veszélyeket.

Azt mondják, hogy ez csupa káprázat. Hát aztán? Elég az, ha látjuk. És látjuk is, mert SPENSER látja. Jó-hiszemúsége reánk ragad. Úgy helyén találja magát e világban, hogy utoljára mi is otthon érezzük magunkat. Nem csodálkozik a bámulatos dolgokon; oly természetesen bánik velök, hogy természetessé teszi; a gonosza-

kat úgy megsemmisíti, mintha életében sem tett volna egyebet. Venus, Diana, az ős istenek ajtaja mellett laknak s belépnek hozzá, a nélkül, hogy észrevenné. Vidámsága reánk száll. Hiszékenyek és boldogok leszünk az érintkezés által, s oly mértékben, mint ő maga. Hogy is lehetne máskép? Lehetséges-e nem hinni azon embernek, ki oly pontos részletekkel, oly élénk színekkel festi a dolgokat? Midőn az erdőt festi, vajjon nem vagyunk-e ugyanazon pillanatban mi is ott vele? A fehéres testű bikkfák, a «nyár büszke pompájába öltözött» tölgyek a földbe mélyesztik törzseiket s kitarják koronáikat. Fénysugarak tánczolnak a fakérgen, majd a földre, a piruló harasztra szöknek, azután az alacsony bokrokra, melyek hirtelen a fényárba jutva, ragyognak és csillognak. Alig lehet a lép-teket hallani a lehullt levelek sűrű rétegén, s távolban a magas füveken harmatcseppek tündökölnék. Most kürt harsogása tör át a lombokon: mily édesen és vidáman zendül meg e nagy némaságban! Majd erősebbé lesz; vadászó társaság lódobogása közelg, és egy nympa jő, a legtisztább és legszebb, a ki valaha a világon volt. SPENSER látja őt; s mi több, térdre hull előtte.

Szép arca, mintha nem is volna test,
De angyal-színnel festett égi kép,
Folt és szenny nélkül, mint a tiszta menny,
A melyben minden szép szín egyesül;
Fehér arcán piros fény tündököl,
Mint rózsaszirmok liljom-ágy között,
És édes ambra-illatot lehel,
Kettős gyönyörrel töltve a szívet:
Halottnak élet, kórnak gyógyulás.

Szemében élő kettős láng lobog,
Az égi Alkotó gyujtá tüzét,
Égő sugárt lövelve szertesét,

Oly áthatót s csodásan fényeset,
 Hogy elvakítja a merész szemet:
 Sokszor próbálta, ámde hasztalan,
 Vak Amor kéjes tüzre gyujtani;
 Mert felséges haraggal széttöré
 Buja nyilát és aljas vágyait.

A hófehér tündöklő homlokot
 Tanyául választá a szerelem,
 S beléje véste, tágas lap gyanánt,
 Küzdelmeit, nagy diadalmaid.
 Olvasható itt minden, a mi jó,
 Minden, mi tisztos; mert mind ott lakott.
 Ha szólt, édes méz volt minden szava;
 S az ezüst hang, mint mennyei zene
 Ömölt a gyöngysor és rubint közül.

Pilláin gráciák tanyáztanak,
 S a szép szemöldök árnyai alól
 Löveltek édes pillantást, mosolyt;
 Mindegyik egy-egy bájat ad neki,
 S előtte hódolattal meghajol;
 Az égi szépség fényes tükörét,
 A mely után halandó vágy eped,
 Hogyan merné leírni gyöngye toll,
 S ne félne félszegen megsérteni?

Ily szép volt, százszor és százszorta szebb,
 Hogy megjelent a vágyó szem előtt.
 Az égető nap lángheve miatt
 Liljomszinű selyembe öltözött;
 Hímzett fodrok diszíték köntösét,
 Arany zsinór szövét át mindenütt,
 Ragyogva, mint a fénylő csillagok;
 Ruhája szegve volt köröskörül
 Arany rojtokkal gazdagon.

Czombján alól lecsüggött öltönye,
 Lábára drága bőrtopány feszült,
 Arany lappal kirakva ékesen,

A melybe vésve ódon alakok
 Zománczos fényben tündököltenek :
 Elöl a térd alatt dús drágakő
 Csatolta össze, hol minden csokor
 Úgy összeolvadott, hogy senki sem
 Láthatta, mint vegyülnek szálaik.

Mint két szép márvány oszlop, lábai
 Úgy emelék az isten templomát,
 Melyet füzérrel ékesít a nép,
 S imádó tisztelettel ünnepel ;
 Ha méltóságát óvta, rangosan
 S királyi tartással lépdelt tovább ;
 De ha a zöld erdő nympháival
 Játszott, vagy űzte a gyors párduczot,
 Fürtgén szaladni, szökni is tudott.

Kezében tartá éles gerelyét,
 Hátán viselte iját s a tegezt —
 Hegyes aczélú nyílakkal tele,
 Elejte sok vad állatot velök ;
 Arany szíj fűzte hozzá, mely elől
 Ketté szelé hókeble halmait ;
 Miként az ifjú májusi gyülmöles,
 Alig kezdtek dagadni még, s csupán
 Helyök látszott a könnyű leplen át.

Arany szálakból font göndör haja
 Dúsan hullámszott vállalai felett,
 S ha szellő játszott fürtjei között,
 Kitárt széles zászlóként lobogott,
 S szétszórva hosszan sarkáig omolt :
 S szándékkal történt vagy véletlenül,
 Ha átfutott az erdő fái közt,
 Szelid virág, bimbó és zöld levél
 Szétszórt hajába fonta önmagát.

A gyöngéd rózsát, hajnalának gyermekét,
 Jobban szerette élténél, virágai
 Ékíték a szűz koszorút fején ;

Nem engedé, hogy bántsa nap heve,
 Hogy elhervaszsa éjszak vad szele;
 Ha vészes felhők gyűltek az egen,
 Elfödte tüstént selyem szirmai,
 De ha lecsillapult a tiszta lég,
 Ismét kitárta s kelyhe újra nyilt.⁸⁶

⁸⁶ Her face so faire as flesh it seemed not,
 But hevenly pourtraict of bright angels hew,
 Cleare as the skye, withouten blame or blot,
 Through goodly mixture of complexions dew;
 And in her cheekes the vermeill red did shew
 Like roses in a bed of lillies shed,
 The which ambrosiall odours from them threw,
 And gazers sence with double pleasure fed,
 Hable to heale the sicke and to revive the ded.

In her faire eyes two living lamps did flame,
 Kindled above at th' Hevenly Makers light,
 And darted fyrie beames out of the same,
 So passing persant, and so wondrous bright,
 That quite bereav'd the rash beholders sight:
 In them the blinded god his lustfull fyre
 To kindle oft assayd, but had no might;
 For, with dredd maiestie and awfull yre,
 She broke his wanton darts, and quenched bace desyre.

Her yvorie forehead, full of bountie brave,
 Like a broad table did itselفة dispred,
 For Love his loftie triumphes to engrave,
 And write the battailes of his great godhed:
 All good and honour might therein be red;
 For there their dwelling was, And, when she spake,
 Sweete wordes, like dropping honny, she did shed,
 And 'twixt the perles and rubins softly brake
 A silver sound, that heavenly musicke seemd to make.

Upon her eyelids many Graces sate,
 Under the shadow of her even browes,
 Working belgardes and amorous retrate;
 And everie one her with a grace endowes,
 And everie one with meekenesse to her bowes;

Mondtuk, hogy a költő térdre borul e nympa előtt,
mint Úrnapján a gyermek virágok és illatok között; úgy

So glorious mirrhour of celestial grace,
And soveraine monument of mortall vowes,
How shall frayle pen describe her heavenly face,
For feare, through want of skill, her beauty to disgrace?

So faire, and thousand, thousand time more faire,
She seemd, when she presented was to sight;
And was yelad, for heat of scorching aire,
All in a silken Camus lily white,
Purpled upon with many a folded plight,
Which all above besprinkled was throughout,
With golden aygulets, that glistred bright,
Like twinkling starres: and all the skirt about
Was hemed with golden fringe.

Below her ham her weed did somewhat trayne,
And her streight legs most bravely were embayld
In gilden buskins of costly cordwayne,
All bard with golden bendes, which were entayld
With curious antickes, and full fayre anmayld.
Before, they fastned were under her knee
In a rich jewell, and therein entrayld
The ends of all the knots, that none might see
How they within their fouldings close enraptured be.

Like two faire marble pillours they were seene,
Which doe the temple of the gods support,
Whom all the people decke with garlands greene
And honour in their festivall resort.
These same with stately grace and princely port
She taught to tread, when she herself would grace;
But with the woody nymphes when she did play,
Or when the flying libbard she did chace,
She could them nimbly move, and after fly apace.

And in her hand a sharpe bore-speare she held,
And at ther backe a bow, and quiver gay
Stuft with steel-headed dartes, wherewith she queld
The salvage beastes in her victorious play,
Knit with a golden bauldricke which forelay

el van ragadtatva általa, hogy szemében mennyei fényt lát s arczán az angyalok színét, s ékítésére és szolgálatára felidézi a keresztény angyalokat és a pogány gráciákat. A szerelem tünteti szeme elé a víziókat, «az édes szerelem, mely szárnyait az áldott nektárban s a legtisztább gyönyörök forrásában fürösztí». ⁸⁷

Honnan származik e tökéletes szépség, e szemérmes és bájos hajnal, melyben a költő összehalmozza a reggel minden fényét, minden gyöngédségét és szüziessé-
gét? Mily anya hozta világra, és mily csodálatos születés adott létet a kecs és tisztaság e csodájának? Egy napon

Athwart her snowy brest, and did divide
Her daintie paps; which, like young fruit in May,
Now little gan to swell, and being tide
Through her thin weed their places only signified.

Her yellow lockes, crisped like golden wyre,
About her shoulders weren loosely shed,
And, when the winde emongst them did inspyre,
They waved like a penon wyde dispred,
And low behinde her backe were scattered:
And, whether art it were or heedlesse hap,
As through the flouing forrest rash she fled,
In her rude heares sweet flowres themselves did lap
And flourishing fresh leaves and blossomes did enwrap.

The daintie rose, the daughter of her morne,
More deare than life she tendered, whose flowre
The girlond of her honour did adorne:
Ne suffred she the middayes scorching powre,
Ne the sharp northerne wind thereon to showre;
But lapped up her silken leaves most chayre,
Whenso the froward skye began to lowre;
But, soone as calmed was the cristall ayre,
She did it fayre dispred, and let to florish fayre.

Fairy Queen. II. k. 3. ének, 22—30. stanza. III. k. 5. ének, 51. stanza.)

⁸⁷ Sweet love, that doth his golden wings embay
In blessed nectar and pure pleasures well.

Chrysogone a magányos, verőfényes forrásban fürdött, rózsák és ibolyák között. Azután fáradtan elaludt a puha pázsiton, és a napsugarak, meztelen keblén játszadoxva, megtermékenyítették.⁸⁸ Hónapok múltak. Nyugtalanul és szégyenkezve az elhagyott erdőbe menekült és zokogva leült, «lelkét a bú fekete felhője fedte». Ezalatt Venus az egész földet bejárta, fiát Cupidót keresve, a ki fellázadt ellene és messzire futott. Kereste az udvaroknál, városokban, kunyhókban, édes csókokat ígérve annak, ki följelenteli menedékét, s még édesebb dolgokat annak, a ki eléje hozza. Így egészen azon erdőig jutott, hol Diana fáradtan pihent nympháival. Némelyek a világos hullámokban mosdottak; mások az árnyékban heverték; a többiek virágfűzér gyanánt körülfogták az istennőt, ki felbontva fürtjeit s ledobva köntösét, az átlátszó víz felé nyújtotta lábát.⁸⁹ Meglepetve, először megtámadta Venust, kigú-

⁸⁸ It was upon a sommers shinie day,
When Titan faire his beamés did display,
In a fresh fountaine, far from all men's vew,
She bath'd her brest the boyling heat t'allay;
She bath'd with roses red and violets blew,
And all the sweetest flowers that in the forest grew

Till faint through yrkesome wearines adowne
Upon the grassy ground herselfe she layd
To sleepe, she wiles a gentle slombring swowne
Upon her fell all naked bare displayd.

⁸⁹ Shortly into the wastefull woods she came,
Whereas she found the goddessse with her crew,
After late chase of their embrewed game,
Sitting beside a fountaine in a rew;
Some of them washing with the liquid dew
From off their dainty limbs the dusty sweat
And soyle, which did deforme their lively hew;
Others lay shaded from the scorching heat;
The rest upon her person gave attendance great.

nyolta panaszait, s megesküdött, hogy ha találkozik Cupidóval, lemetszi csapodár szárnyait. Majd megszánta a bánatos istennőt, s vele együtt a szökevény keresésére indult. Eljutottak azon lombozatig, hol Chrysogone álmában s tudta nélkül két oly szép leányt hozott világra, mint a kelő nap. Diana magához vette az egyiket s a legtisztább szűzzé tette. Venus a másikat Adonis kertjébe vitte, hol minden élő dolog magvai sarjadnak, hol Psyche, Amor neje játszadoz, hol leányuk, a Gyönyör, a Gráciákkal enyeleg, hol Adonis, myrtusok és mosolygó virágok közt feküdve, új életre ébred a halhatatlan szerelem lehelletére. Itt fölnevelte, mint leányát, s arra választotta ki, hogy a leghívebb szerető legyen, és végre hosszú próbák után sir Scudamorenak, a jó lovagnak adta nőül.

XV.

Ilyesmivel találkozunk a csodálatos erdőben. Rosszúl érezzük-e itt magunkat s kedvünk van távozni belőle, mert csodálatos? Az út minden fordulatánál, a nap minden változatánál egy stanzában, egy szóban új tájkép vagy jelenés tárul elénk. Reggel van; a fehér szürkület félénken csillog a fák között, kékes párák emelkednek fátyol

She, having hong upon a bough on high
 Her bow and painted quiver, had unlaste
 Her silver buskins from her nimble thigh,
 And her hauk loynes ungirt, and brests unbraste,
 After the heat the breathing cold to taste;
 Her golden lockes, that late in tresses bright
 Embreaded were for hindring of her haste,
 Now loose about her shoulders hong undight,
 And were with swet ambrosia all besprinkled light.

(III. k. 6. én.)

gyanánt a láthatáron s eloszlanak a mosolygó levegőben; a források remegnek és halkán csörgedeznek mohos kövek közt, s az ormokon a jegenyék levelei mozogni és verdesni kezdenek, mint a pillangó szárnyai. Egy lovag száll le lováról, vitéz lovag, ki sok szaraczent emelt ki nyergéből és sok kalandot állt ki. Feloldja sisakját, s most egyszerre egy ifjú leány rózsás arca tűnik elő és hosszú haja, mely «selyem fátyol gyanánt a földig ér». A nap sugara játszik hullámozó fürtein, s ezt látva, az égre gondolunk, «mely forró nyári éjszakán átvillanó fénysugaraktól csillog». ⁹⁰ Britomart ez, a szűz és a hősnő, mint Clorinda vagy Marfisa, de sokkal eszményibb. A természet mély átérzése, az ábránd őszintesége, a kiapadhatatlan ihletés termékenysége, a germán komolyság újra élteti a legelhasználtabb és legelavultabb klasszikus és lovagi leleményeket. Szakadatlanul követik egymást a pompák, a tájképek. Puszta hegyfokok, melyeket tátongó szakadékok hasítanak végig; villámsujtott, megbarnult sziklatömegek, melyeken megtörnek a durva hullámok;

⁹⁰ With that, her glistring helmet she unlaced :

Which doft, her golden lockes, that were up bound
Still in a knot, unto her heeles down traced,
And like a silken veile in compasse round,
About her back and all her bodie wound ;
Like as the shining skie in summers night,
What times the dayes with scorching heat abound,
Is creasted all with lines of fire light,
That it prodigious seemes in common people sight.

(IV. k. 13. stb.)

Her golden locks, that were in tramells gay
Up bounden, did themselves adowne display
And raught unto her heeles ; like sunny beames
That in a cloud their light did long time stay,
Their vapour vaded, shewe, shewe their golden gleames,
And through the azure aire shooke forth their persant streames.

(III. k. IX, 20.)

aranytól csillogó paloták, melyekben angyalszép hölgyek hanyagúl a biborvánkosokra dölve, édes mosolylyal hallgatják a láthatatlan zene hangjait, magas hallgatag farsorok, hol a tölgyek szűz ibolya-bokrokra és láb nem tiporta pázsitra vetik mozdulatlan árnyaikat: mind e művészi és természeti szépségekhez hozzácsatolja még a mythologia csodáit, és oly szeretettel s jóhiszeműséggel írja le, mint egy renaissance-korbéli festő vagy egy régi költő. A szép Cymoent és nymphái pikkely-csónakon jönnek, melyet fecske fürgeségű delfinek húznak. Átsiklanak a csillogó hullámokon, hajuk fel van bontva, s a szél lengeti szöke fürtjeiket; éles tengeri illat tölti be a levegőt; a nap a hullámzó azur-síkra teríti fényes palástját; s a végtelen mosolygó tenger megesókolja isteni lányainak ezüst lábait.⁹¹ — Nincs valami kedvesebb és nyugalmasabb, mint Morpheus palotája. A föld legmélyén pihen, puha párákba burkolva, melyekkel Tethys áztatja nedves ágját; Diana harmatgyöngyöket szór örökösen meghajtott fejére, és a búskomoly Éj reá tette sötét ruháját. Nem messze innen patak ömlik a szikla ormáról, összevegyítve egyhangú moráját az eső zuhogásával, és a szél, hasonlóan a méhraj dongásához, mozdulatlan álomba

⁹¹ A team of dolphins ranged in array
 Drew the smooth chariot of sad Cymonet,
 They were all taught by Triton to obey
 To the long rains at her commandment:
 As swift as swallows on the waves they went,
 That their broad flaggy fins no foam did roar,
 Ne bubbling roundel they behind them sent;
 The rest, of other fishes drawn weare;
 Which with their finny oars the swelling sea did sheare.

(III. k. 4. ének.)

ringatja az elbágyadt istent.⁹² — Nem látunk-e az erdő egyik zugában egy csapat satyrt táncolni a zöld lombok alatt? Szökdelve jönnek elő, mint a pajkos kecskék, «oly vidáman, mint a víg tavasz madarai». A szép Hellenora, kit májusi királynőül választottak, nevetve s borostyánnal és virágokkal koszorúzva fut elő. Az erdő viszhangzik fuvoláik hangjától. Körmös lábaik széttapossák a tisztás üde pázsitját. Vigan táncognak egész nap gyors és kihívó mozdulatokkal, mialatt körülöttük nyájaik pajzánul lelegelik a szeder-bokrokat.

Minden könyvben sajátságos menetekkel, allegorikai és festői álarczos csoportokkal találkozunk, hasonlóan azokhoz, melyek akkoriban a fejedelmi udvaroknál voltak szokásban; majd Cupido, majd a Folyók vagy a Hónapok, majd ismét a Bűnök csoportjait látjuk. Soha sem volt a képzelet pazarabb és találékonyabb. A gögös Lucifera koszorúkkal és arannyal ékesített szekeren hajt

⁹² He making speedy way through spersed air,
 And through the world of waters wide and deep,
 To Morpheus' house doth hastily repair,
 Amid the bowels of the earth full steep,
 And low, where dawning day doth never peep,
 His dwelling is; there Tethys his wet bed
 Doth ever wash, and Cynthia still doth steep
 In silver deaw his ever-drouping head,
 Whiles sad Night over him her mantle black doth spread.
 And, more to lull him in his slumber soft,
 A trickling stream from high rock tumbling down,
 And ever-drizzling rain upon the loft,
 Mixt with a murmuring wind, much like the sown
 Of swarming bees, did cast him in a swown.
 No other noise, nor people's troublous cries,
 As still are wont to annoy the walled town,
 Might there be heard: but careless Quiet lies,
 Wrapt in eternal silence far from enemies.

elő; úgy ragyog, mint a hajnal; s udvari nép veszi körül, melyet elvakít dicsőségével és fényével; szekerét hat egyenlőtlen állat vonja, melyeknek mindegyikén egy-egy Bűn nyargal. Az egyik rest számaron ül; fekete szerzetesruhába van öltözve, beteg a lustaságtól, lelőggatja nehéz fejét és kezében breviariumot tart, melyet nem olvas; a másik piszkos disznón vánszorog tovább, hasa fel van puffadva a torkosságtól, szeme zsirtól dagadt, nyaka ki van nyújtva, mint a darué, szőlőlevelekbe van öltözve, melyek alól kilátszik fekélyes teste, és az egész út hosszában kihányja a bort és ételt, melylyel torkig lakott. A harmadik vasládák között ül, aranynyal terhelt tevén; pénzét olvassa; ruhája rongyos, arca beesett, lába megmeredt a köszvénytől. A negyedik éhes farkason nyargal, odvas fogait csikorgatja és mérges varangyékot rág, melynek mérge végig csurog ínyén; színehagyott, fenyegető szemekkel befestett köntöse alatt kígyót rejteget, mely dereka körül fonódik. Az utolsó széttépett véres ruhába öltözve, oroszlánon vágat előre, égő szövétneket forgatva feje fölött, villogó szemekkel, hamvas-sápadt arczzal, tőre markolatát szorítva lázas kezébe. A különös és borzasztó menet a stanzák ünnepélyes hangja mellett vonul végig előttünk, és a kettőzött rimek nagyszerű zenéje visszatartja képzeletünket a borzalomból és pompából kevert phantasztikus világban, mely megnyílt szárnyalása előtt.

XVI.

És mégis ez még mind kevés. Akármennyit nyújtsanak a mythologia és a lovagság, mindez nem képes kielégíteni e költői fogamzás igényeit. SPENSER sajátsága a

festői lelemények roppant nagyságában és túlságában áll. Mint RUBENS, egész darabokat teremt, melyek minden hagyományon kívül esnek, hogy tiszta eszméket fejezzenek ki. Nála is, mint RUBENS-nél, az allegoria szokatlanul megnöveszti az arányokat és minden törvény alól kivonja a képzelmet, kivéve az alakok és színek egyeztetésének szükségét. Mert míg a közönséges szellemekre az allegoria nyomasztó súly, a nagy képzelő tehetségek szárnyakat nyernek tőle, melyek tova ragadják. Megszabadulva általa az élet rendes viszonyaitól, mindent merészelhetnek, mi az utánczáson és valószínűségeken kívül esik, s nincs szükségök más vezetőre, mint velök született erejökre és homályos ösztöneikre.

Három napon át vezeti körül sir Guyont a gonosz szellem, a kísértő Mammon, földalatti birodalmában, csoda-kertekben, arany-gyümölcsös fák között, ragyogó palotákban, hol a világ minden kincse össze van halmozva. A föld méhébe szállnak alá, s bejárják barlangjait, ismeretlen örvényeit, hallgatag mélységeit. Borzasztó démon jár szörnyű léptekkel sir Guyon mögött, ennek tudta nélkül; s kész elnyelni őt a kincsvágy legesekélyebb jelére. Az arany fénye undok alakokat világít meg és a csillogó érc sokkal csábítóbb szépséggel ragyog a pokoli börtön homályában.

Erős és durva volt belől a ház,
Mint szirtbe vágott nagy barlang-üreg;
A boltozat lecsüggő ívei
Arannyal voltak rakva gazdagon;
Minden gerendát drága érc fedett,
Hogy súlya roskadozni készteté;
És legfelül Arachne szőtt finom
Mesterséges hálót, koromsötét
Felhők és szennyes füstgomoly között.

Arany volt minden, padlat, fal, tető,
 De régi rozsdá marta s por fedé;
 S homályban rejtezett, hogy senki sem
 Láthatta színét, mert a napvilág
 Nem árasztott e házban fényt soha;
 Csak mint a lámpa haldokló tüze,
 Vagy felhős éjben bolygó holdsugár,
 Oly kétes fény világositja meg
 A félve járó vándor útjait.

Nem volt más a szobában látható,
 Mint vasládák, szekrények mindenütt,
 Kettős lakattal zárva mindenik,
 Nem volt erő, mely hozzá férhetett;
 Hosszában álltak mindkét oldalon.
 A padlatot szétszórt halálfejek
 És esontvázak fedék körös-körül,
 Kik itt veszték mindnyájan éltöket
 S temetlenül maradtak esontjaik.

Tovább vezette most a démon őt,
 Egy más szobába, melynek ajtaja
 Magától, mintegy betanítva, nyílt;
 Száz kandalló állt hosszú sorban itt,
 És száz kemenceze, izzó mindenik;
 A kandallók körül sok ördög állt,
 Undok teremtés, szemre iszonyú;
 S mindegyik nagy iparkodás között
 Próbára olvastá az aranyat.

Az egyik nagy fúvókkal szítt leget
 És lángra gyujtá a tüzet vele;
 A másik vas fogóval szedte föl
 Az üszköket s vízzel feeskendezé,
 Hogy csillapítsa bős Vulkán dühét,
 Ki egyre új s erősebb lángra gyúlt.
 Az olvadó ércz habját szedte ez,
 És nagy lapáttal kavará amaz,
 S mindegyik fáradott és izzadott....

Innen sötét keskeny tornáczon át
 Nagy vert-arany ajtóhoz értenek;
 Az ajtó nyitva állt, de oda benn
 Egy óriás járt büszkén, vakmerőn,
 Miként ha Istent hívná harcra fel.
 Jobbjában nagy vasbuzogányt emelt,
 Egész aranyból állott önmaga,
 De élt és érzett, s átkos fegyverét
 Jól tudta ellenére sűjtani. . . .

Beléptek. Tág és nagy volt a szoba,
 Mint téres templom vagy tanácsterem,
 Számos nagy arany oszlop hordozá
 Nehéz tetőjét s gazdag ékeit;
 S fénynyel ragyogtak minden oszlopon
 Hívságos czímek, drága koronák,
 Miket királyok hordtak egykoron.

Nagy néptömeg volt összegyűlve itt,
 Minden nemzetből s minden ég alól;
 És nagy zajjal tolongott mindenik
 Előre, hol magas emelt helyen
 A legfőbb felség fényes trónja állt;
 És fenn a trónon pompás asszony ült,
 Királyi mezzel fődve gazdagon.
 Nem volt oly földi fejdelem soha,
 Kit ily dicsőség, pompa vett körül. . .

S míg fénylő díszszel ült a trón felett,
 Hosszú aranylánczot tartott keze,
 Egy vége a legfelső édig ért,
 A másik a legmélyebb pokolig.⁹⁸

⁹⁸ That Houses forme within was rude and strong,
 Lyke an huge cave hewne out of rocky clifte,
 From whose rough vault the ragged breaches hong
 Embost with massy gold of glorious guifte,
 And with rich metall loaded every rifte,
 That heavy ruine they did seeme to threatt;

Semmi festő álma sem éri utol e víziókat, e lobogó
kályhákat, melyeknek lángja visszaverődik a barlang fa-

And over them Arachne high did lifte
Her cunning web, and spred her subtile nett,
Enwrapped in fowle smoke and clouds more black tan iett

Both roofe, and floore, and walls, were all of gold,
But overgrowne with dust and old decay,
And hid in darknes, that none could behold
The hew thereof; for vew of cherefull day
Did never in that House itselfe display,
But a faint shadow of uncerstein light,
Such as a lamp, whose life does fade away,
Or as the moone, cloathed with cloudy night,
Does shew to him that walkes in feare and sad affright

In all that rowme was nothing to be seene
But huge great yron chests and coffers strong,
All bard with double bends, that none could weene
Them to enforce by violence or wrong;
On every side they placed were along,
But all the grownd with seuls was scattered
And dead men's bones, which round about were flong;
Whose lives, it seemed, whilome there were shed,
And their vile carcasses now left unburied.

— — — — —

Thence, forward he him ledd and shortly brought
Unto another rowme, whose dore forthright
To him did open as it had beene taught:
Therein and hundred raunges weren pight,
And hundred furnaees all burning bright;
By every furnace many Feends did byde,
Deformed creatures, horrible in sight;
And every Feend his busie paines applyde
To melt the golden metall, ready to be tryde.

One with great bellowes gathered filling ayre,
And with forst wind the fewell did inflame;
Another did the dying bronds repayre
With yron tongs, and sprinckled ofte the same

lain, ez ingó fényt, mely a tömegre esik, e trónt és az arany sajátságos csillámát, mely mindenütt villog a ho-

With liquid waves, fiers Vulcans rage to tame,
 Who, maystring them, renewd his former heat :
 Some scumd the drosse that from the metall came ;
 Some stird the molten owre with ladles great :
 And every one did swinecke, and every one did sweat.

He brought him, through a darksom narrow strayt,
 To a broad gate all built of beaten gold :
 The gate was open ; but therein did wayt
 A sturdie Villein, stryding stiffe and bold,
 As if the Highest God defy he would :
 In his right hand an yron club he held ;
 But he himself was all of golden mould,
 Yet had both life and sence, and well could weld
 That cursed weapon, when his cruell foes he queld.

He brought him in. The rowme was large and wyde,
 As it some gyeld or solemne temple weare ;
 Many great golden pillours did upbeare
 The massy rooffe, and riches huge sustayne ;
 And every pillour decked was full deare
 With crownes, and diademes, and titles vaine,
 Which mortall princes wore whiles they on earth did rayne

A route of people there assembled were,
 Of every sort and nation under skye,
 Which with great uprore preaced to draw nere
 To the upper part ; where was advanced hye
 A stately siege of soveraine majestye :
 And thereon satt a woman gorgeous gay
 And richly cladd in robes of royaltie,
 That never earthly prince in such aray
 His glory did enhaunce, and pompous pryde display...

There, as in glistring glory she did sitt,
 She held a great gold chaine ylinked well
 Whose upper end to highest heaven was knitt,
 And lower part did reach to lowest hell.

mályban. Mert az allegoria itt az óriásit érinti. Ha a mértékletességet akarja mutatni harcban a kísértéssel, egyszerre elővezeti valamennyi kísértést. Egyetemes erényről van szó, és mivel ez minden ellenállásra képes, azért mindegyiket is megkívánja tőle; az arany kísértése után jön a gyönyöré, és így követik egymást a legnagyobb és legdicsebb jelenetek, melyek mind természetfölöttiek: egymás mellett áll a kellemes és a borzasztó, a boldogság kertje és az elátkozott földalatti barlang.

..... Nem volt ajtó, helyette egybefont
Faágak, lombok álltak, és virág
Füződött kulesolt karjaik körül.

E lombajtó fölött szőlő-lugas
Húzódott végig boltozat gyanánt,
Lecsüggő fürtje minden átmenőt
Édes levű gerezddel biztatott.
Magától lehajolt a kéz felé,
Miként ha kérné, hogy szakítsa le;
Egyik, mint jáczint, oly sötét vörös,
Másik piros, mosolygó, mint rubint,
Nehánya még zöld, mint a szép smaragd.

A kertnek közepén forrás fakadt,
Gazdag vizének párja nincs sehol,
Atlátszó, tiszta volt a tüköre,
A mint ezüst hulláma szétömolt;
Szép képek ékesíték partjait,
És meztelen fiúk alakjai,
Melyek vagy vígan játszadoztanak,
Pajzánul futkározva fel s alá,
Vagy leun fürödtek a habok között.

Repkényág zöldelt a forrás felett,
Természetes színű, de színarany;
Mert úgy volt festve ez a drága ércz,
Hogy minden ember, a ki nem tudá,

Valódi repkénynek tekintheté.
 A földig nyújtá buja karjait
 S félénken megfüröszte az ezüst
 Harmat között gyapjas virágait,
 Mikéntha sirna kristály könnyeket.

Tömérdek csermely ömlött szüntelen
 E forrásból, mind oly szép s kellemes;
 Tágas medenceze öble fogadá
 Magába, és úgy megtelt csakhamar,
 Hogy kis tóhoz hasonlóan áradott.
 Mélysége nem több, mint három könyök,
 Hullámin át láthatni fenekét,
 A melyet csillogó jáspis fedett;
 E tóba ömlött a forrás vize....

Derült árnyékba gyűlve a vidám
 Madárkák édesen daloltanak;
 A gyöngéd, rezgő angyalhangokat
 Szendén kísérte mennyei zene;
 A mennyei zenének dallamát
 A vizesés morajja követé;
 A vizesés a szellőt szólítá,
 Majd halkán híva, majd meg hangosan;
 S az enyhe szellő csendesen felelt.

Tikkadtan vagy a kedves bűnre készen
 Feküdt itt rózsaaágyon Acrasia;
 Testét ezüstfehér fátyol fedé,
 Vagy inkább nem fedé; nem titkolá
 Az alabastrom-testnek bájait,
 S fehérebbnek mutatta, ha ugyan
 Lehetne már fehérebb. Finomabb
 Hálót Arachne sem sző, s nem lebeg
 Könnyebben a harmatból font lepel.

Hókeble éhes szemnek tárva állt,
 Mely látásával jól nem lakhatott;
 Bágyadtan édes fáradalmitól,
 Pár csepp, nektárnál tisztább, csügge ott,

S legördült testén drága gyöngy gyanánt;
 A kéjtől még mosolygó szép szeme
 Könyekkel öntözé önnön tüzét,
 Mely szivet perzsel, ám nem éget el;
 Miként a csillag, mely a hallgatag
 Hullám felett ragyogva, fényesebb.⁹⁴

⁹⁴No gate, but liye one being goodly dight
 With bowes and braunches wich did broad dilate
 Their clasping armes in wanton wreathings intricate:

*So fashioned a porch with rare device,
 Archt over head with an embracing vine,
 Whose brounches hanging downe seemed to entice
 All passers-by to taste their lushious wine,
 And did themselves into their hands incline,
 As freely offering to be gathered,
 Some deepe empurpled as the hyaline,
 Some as the rubine laughing sweetely red,
 Some like faire emeraudes not yet well ripened....*

And in the midst of all a fountaine stood,
 Of richest substance that on earth might bee,
 So pure and shiny that the silver flood
 Through every channell running one might see.
 Most goodly it with curious ymageree
 Was over-wrought, and shapes of naked boyes,
 Of which some seemd with lively jollitee
 To fly about, playing their wanton toyes,
 Whylest others did themselves embay in liquid joyes.

And over all of purest gold was spread
 A trayle of yvie in his native hew;
 For the rich metall was to coloured,
 That wight, who did not well avis'd it vew,
 Would surely deeme it to bee yvie trew;
 Low his lascivious armes adown did creepe,
 That themselves dipping in the silver dew
 Their fleecy flowres then fearfully did steepe,
 Which drops of christall seemed for wantones to weep.

Infinit streames continually did well
 Out of this fountaine, sweet and faire to see,

Vajjon nincs ebben egyéb tündérmesénél? Valódi, kész, tökéletes képek ezek, melyeket a festő érzelmei alkottak, s a színek és vonalak oly helyes kiválasztásával,

The which into an ample laver fell,
 And shortly grew to so great quantitie,
 That like a little lake it seemd to bee;
 Whose depth exceeded not three cubits hight.
 That through the waves one might the bottom see,
 All pav'd beneath with jasper shining bright,
 That seemd the fountaine in that sea dip sayle upright.

The ioyous birdes, shrouded in chearefull shade,
 Their notes unto the voice attempred sweet:
 Th' angelicall soft trembling voyces made
 To th' instruments divine responce meet;
 The silver-sounding instruments did meet
 With the base murmure of the waters fall;
 The waters fall with difference discreet,
 Now soft, now loud, unto the wind did call;
 The gentle warbling wind low answered to all.

Upon a bed of roses she was layd,
 As faint through heat, or dight to pleasant sin:
 And was arayd, or rather disarayd,
 All in a vele of silke and silver thin,
 That hid no whit her alabaster skin,
 But rather shewd more white, if more might bee:
 More subtle web Arachne cannot spin;
 Nor the fine nets, which oft we woven see
 Of scorched deaw, do not in th' ayre more lightly flee.

Her snowy brest was bare to ready spoyle
 Of hungry eies which n' ote therewith be filld;
 And yet, through languour of her late sweet toyle,
 Few drops, more cleare then nectar, forth distild,
 That like pure orient perles adowne it trild;
 And her faire eyes, sweet smyling in delight,
 Moystened their fierie beames, with which she thrild
 Fraile harts, yet quenched not; like starry light,
 Which, sparckling on the silent waves, does seeme more bright.

hogy a szem gyönyörűséget talál bennök. E fekvő Acrasiában együtt van egy istennő és egy TIZIAN-féle kéjhölgy tartása. Bármely olasz festő lemásolhatná e kerteket, ez omló vizeket, e kifaragott Amorokat, s e kúszó repkényeket csillogó leveleikkel, gypjas virágaikkal. Épen ily szép volt kevéssel előbb a pokoli mélység, hosszú sugáros, félig a homályba fült fényével; és a magas trón a tágas, oszlopos teremben, a hemzsegő néptömeg között, minden alakot egyesített maga körül, magára vonva minden tekintetet. A költő itt és mindenütt festő és építész egyszersmind. Bármily phantastikus az ő világa, azért mégsem mesterkéltség; nem létezik ugyan, de létezhetnék, sőt kellene léteznie; a dolgokon múlik, ha nem alakulnak úgy, hogy létre hozzák e világot; önmagában tekintve megvan azon benső összhangja, mely által a valódi dolog él; sőt magasabb összhangja is van, mert a valódi dolgoktól különbözőleg, egészen és legkisebb részleteiben a szépségre való tekintettel van megalkotva. Megjött a művészet országa — ez a század fővonása, mely e költeményt megkülönbözteti a középkor hasonló elbeszéléseitől. Össze nem függő, csonka romok, kísérletek voltak ezek, melyeket a troubadourok gyöngé kezei nem voltak képesek egy emlékebe összefoglalni. Végre megjelennek a költők és művészek, s velök a szép vagyis az összeség érzéke. Megértik az arányokat, viszonyokat és ellentéteket, szóval: szerkesztenek. Kezeik közt a homályos, határozatlan vázlatok alakot öltenek, kiválnak, tökéletes és színezett képekké lesznek. Minden tárgy, mely így van gondolva és képzelve, határozott lételt nyer, mihelyt megkapja valódi alakját; századok múlva is megismerjük, csodáljuk és megindulunk rajta, sőt megindulunk szerzőjén is. Mert a művész nemcsak tárgyait festi, hanem önmagát is. Ural-

kodó eszméje kifejezésre jut a nagy munkában, melyet létre hoz és vezérel. SPENSER fölötte áll tárgyának, egészen átkarolja, céljához alkalmazza, és épen ezért nyomja reá lelkének és szellemének sajátos bélyegét. Minden elbeszélésében tekintettel van egy másikra, és valamenynyiben szem előtt tartja végcélját, melyet el is ér; ezért válik ki ez összhangból bizonyos szépség, mely a költő szívében van, s melyet egész műve láthatóvá igyekezett tenni; nemes és mégis mosolygó szépség ez, mely erkölcsi emelkedettségéből és érzéki csábokból áll; érzésében angol, külsejében olasz, anyagjában lovagi, tökéletességében modern, mely egy páratlan és csodálatos pillanatot tüntet föl: a pogányság megjelenését egy keresztény fajban, és a forma kultuszát az éjszaki képzelő tehetségben.

3. §. A próza.

I.

Ilyen pillanat nem tarthat sokáig; a költői életnedvet fölemészti a költői virágzás, s utána a sülyedés következik. Már a tizenhetedik század kezdetén észrevehető lesz az erkölcsök és a szellemek hanyatlása. A lelkesedés és tisztelet megcsökken. Az udvari piperkőczők cseleket szönek, kufárkodnak a pedanteriák, gyermekességek és ünnepélyek közepett; az udvar lop és a nemzet zugolódik. A parlament daczolni kezd; és a király, ki iskolamester módjára összeszedja, iskolás gyermek gyanánt meghajol előtte. E gyász-király durvaságokat tűr udvaronczeitől, leveleket ír hozzájuk vénasszonyi fecsegő nyelven, böles

Salamonnak tartja magát, tele van irói hiúsággal, és ha egy udvari emberének kihallgatást ad, tudós hírével dicsekszik előtte s hasonló bókokat vár tőle. A kormány méltósága meggyöngül, a nép loyaltitása meglazul. A királyság hanyatlik és készül a forradalom. Ugyanekkor a nemes lovagi pogányság aljas, durva érzékiséggé fajul.⁹⁵ «A király úgy leitta magát Keresztély dán királylyal együtt, hogy mindkettőt ágyába kellett vinni.» A hölgyek elhagyják a józanságot, és a lakomákon ide-oda hente-regnek bortól ittasan. «Nem régiben — mondja egy gonosz udvaronc — botrány történt egy álarczos játékon. A hölgy, ki Saba királynője szerepét adta, előlépett, hogy becses ajándékokat nyújtson át ő felségeiknek; de megfélekedzván a mennyezethez vezető lépcsőkről, edényeinek tartalmát ő dán felségének ölébe öntötte, és lábaira vagy inkább arczára esett. Nagy volt a futkosás és zürzavar. Tüstént kendőket hoztak, hogy mindent tisztára törüljenek. Ekkor ő felsége fölkel és táncolni akart Saba királynőjével. De elbukott, megalázódott előtte, mire a belső szobába vitték s díszágyra fektették, melyben nem csekély kárt tettek Saba királynőjének a király ruhájára öntött ajándékai, úgymint bor, tejföl, fagylalt, mindenféle ital, kalács, fűszer s más ily jó dolgok. Az ünnepély s az előadás tovább folyt, s a szereplők legnagyobb része vagy elment vagy elesett, annyira elfoglalta felső emeletöket a bor . . . Ekkor megjelent gazdag öltözetben a Hit, Remény és Szeretet. A Remény beszélni akart; de a bor annyira meggyöngíté igyekezetét, hogy visszavonult, remélve, hogy a király meg fog bocsátni rövidséért. . . . A Hit ingadozó állapotban hagyta el az udvart . . . Mind-

⁹⁵ HARRINGTON: *Nugae antiquae*.

kettő rosszul lett s az alsó terembe ment hányni. . . . A Győzelem egy ideig siralmasan hebegett, azután elvitték, mint valami szegény fogolyt, és letették az előszoba külső lépcsőjére, hogy aludjék. A mi a Békét illeti, ez összetörte olajágát azok fején, a kik nem akarták engedni, hogy belépjen.» Ne feledjük, hogy mind e részeg nők előkelő hölgyek voltak. «Nem cselekedtek így — teszi hozzá a szerző — Erzsébet királynő alatt.» Erőszakos és borzasztó volt e királynő, de nem nevetséges és nemtelen.

Mert a nagy eszmék, melyek egy századot vezetnek, ha ki lettek merítve, nem hagynak hátra egyebet, mint bűneiket; a természetes élet fenséges érzése az érzésekre való pórias hivatkozássá lett. Jakab alatt voltak oly diadalívek, melyek fajtalan Priapus-alakokat ábrázoltak; és midőn később az érzéki ösztönök, elkeseredve a puritán zsarnokság miatt, újra fölemelik fejüket a restauratio alatt, teljes virágjában, diadalmaskodó arczátlanságával látjuk föllépni az orgiát.

Ezalatt az irodalom is megváltozik; a hatalmas áramlat, mely fölemelte s a különzségek, czikornyák és túlzások daczára nagygyá tette, meglazul és megcsökken. CAREW, SUCKLING, HERRICK műveiben a csinos foglalja el a szép helyét. E költőket nem a dolgok általános vonásai ragadják meg; többé nem a dolgok benső természetét igyekeznek kifejezni. Nincs többé bennök ama tág felfogás, amaz önkénytelen átható tekintet, melylyel az ember önmagával azonosítja a tárgyakat s képessé lesz másodszor megteremteni azokat. Nincs többé bennök a megindulások túláradása, az eszmék és képek túlbősége, mely az embert arra kényszeríti, hogy szavakban nyilatkozzék, hogy szabadon és merészen külsőleg is eljátsza a benső drámát, mely egész testét és szívét megrázkódtatja. Inkább

udvari szép szellemek, divatos lovagok azok, kik most képzeletök és nyelvök próbáit mutatják. Kezeik közt a szerelem udvariassággá lesz; dalokat, apró röpke darabokat, bókokat írnak a hölgyek számára. Elmúlt a szív lendülete; ékes mondásokat faragnak, hogy tapsot nyerjenek; hízelgő túlzásokban áradoznak, hogy tessenek. Az isteni alakok, a komoly vagy mély tekintetek, a szűzies vagy szenvedélyes kifejezések, melyekkel minden lépésre találkoztunk az előbbi költőknél, eltűntek; helyettök csinos arczocskákat festenek kellemes versekben. A dévajtság sincs már messze; megtalálhatjuk SUCKLING-nél, valamint a nyerseséget, a prózai epikuræismust is. Nemsokára ez lesz a jelszó: «Mulassunk és nevéssünk minden egyeben». Csupa apró, kecses dolgokat tudnak már csak festeni, csókot, májusi ünnepet, nárcziszt, harmatos kököresint, lakodalmat, méhet. ⁹⁶

⁹⁶ Some asked me where the rubies grew,
And nothing did I say,
But with my finger pointed to
The lips of Julia.

Some asked how pearls did grow, and where,
Then spake I to my girl,
To part her lips, and show me there
The quarelets of pearl.

One ask'd me where the roses grew;
I bade him not go seek;
But forthwith bade my Julia show
A bud in either cheek.

(HERRICK.)

About the sweet bag of a bee,
Two Cupids fell at odds;
And whose the pretty prize should be,
They vowed to ask the gods,
Which Venus hearing, thither came,
And for their boldness stript them;
And taking thence from each his flame,

Azt kérdek, hol van a rubint,
 S mutatták újjaim,
 A piros rubint ott terem
 Julia ajkain.
 Azt kérdek, hol terem a gyöngy,
 S lánykámát biztatám:

With rods of myrtle whipt them.
 Which done, to still their wanton cries,
 When quiet grown sh'had seen them,
 She kiss'd and wiped their dove-like eyes,
 And gave the bag between them.

(HERRICK.)

Why so pale and wan, fond lover?
 Prithee, why so pale?
 Will, when looking well can't move her,
 Looking ill prevail?
 Prithee, why so pale?
 Why so dull and mute, young sinner?
 Prithee, why so mute?
 Will, when speaking well can't win her,
 Saying nothing do't?
 Prithee, why so mute?
 Quit, quit for shame, this will not move,
 This cannot take her;
 If of herself she will not love,
 Nothing can make her:
 The devil take her.

(SUCKLING.)

As when a lady, walking Flora's bower,
 Picks here a pink, and there a gilly-flower,
 Now plucks a violet from her purple bed,
 And then a primrose, the years's maidenhead,
 There nips the brier, here the lover's pansy,
 Shifting her dainty pleasures with her fancy,
 This on her arms, and that she lists to wear
 Upon the borders of her curious hair;
 At length a rose-bud (passing all the rest)
 She plucks, and bosoms in her lily breast.

(QUARLES.)

Piros két ajkát nyissa meg,
 A gyöngysor ott van ám.
 Kérdék, a rózsá hol terem?
 Mondám: keresni kár,
 Leánykám arezán ott virul
 A kedves rózsá-pár.

(Herrick.)

Két Cupido vitára kelt
 A mézes sejt felett,
 S az istenektől kértének
 Döntő ítéletet.
 Ezt hallva Venus oda ment,
 S lehúzta a ruháikat,
 És myrtus-ággal megveré
 E vakmerőségök miatt.
 Aztán, hogy csillapuljanak,
 Lecsókolá a könnyeket
 Galamb-szemökről, és a méz
 Kettőjük közt megosztva lett.

(Herrick.)

Mért vagy halvány, jó szerelmes?
 Mért oly halovány?
 Jó színedre meg nem indúlt,
 Így sem indul meg a lány.
 Mért vagy halovány?
 Mért vagy néma ifjú bűnös,
 Mért oly hallgatag?
 Némaságod nem győz rajta,
 Ha nem győz szavad.
 Mért vagy hallgatag?
 Hagyd el, hagyd el, mit se használ,
 Így meg nem nyered;
 Ha magától nem szeret,
 Rá nem bírod semmivel:
 Ördög vigye el.

(Suckling.)

A hölgy bejárva Flora útjait,
 Amott rózsát szed, itt szekfűt szakít,

Majd violát kínál a bibor-ágy,
 Aztán virágzó kankalinra vágy.
 Emitt bokorról a szedret szedi,
 A mint csapongó kedve készteni ;
 Egyik virágát karján fonja át,
 A másikkal diszíti szép haját,
 Végül a rózsza bimbájára lel,
 És liliom-keblére tüzi fel.

(*Quarles.*)

E költőknél, kivált HERRICK-nél és SUCKLING-nél sok ily apró, finom, gyöngéd, mindig kaczagó vagy mosolygó költeményre akadunk, hasonlóan azokhoz, melyekkel ANAKREON neve alatt tele van az Anthologia. Valóban itt is, mint ANAKREON-nál, a hanyatló pogányságot látjuk. Az erő távozik, s kezdődik a kellem. Még mindig ápolják a szépet és a gyönyört; de játszanak vele. Felcziczomázzák és izléseikhez alkalmazzák; többé nem uralkodik az emberen, nem hajtja meg; mulatnak rajta és élvezik. A lenyugvó nap utolsó sugara ez; SEDLEY-vel, WALLER-rel és a restauratio rimelőivel eltűnik az igaz költői érzés. Prózát írnak versekben; szívök egy színvonalon áll nyelvezetőkkel, s a szabatos nyelvvel új korszak és új művészet kezdődik.

A gyöngédeskedéssel együtt föllépett a szenvelgés — ez a hanyatlás második jele. Nem azért írnak, hogy mondjanak valamit, hanem azért, hogy jól mondják. Mind-egyik túl akarja haladni a másikat; túloznak minden beszéd-módban. Azon oldalra ejtik a művészetet, a mely felé hajlik; és mivel e században a hevesség és a képzelem felé hajlik, túlzásig mennek a kifejezésben és a színezésben. A jargon mindig a stylből születik. Minden művészetben az első mesterek, a feltalálók fedezik föl az eszmét, magukba veszik és alakot adnak neki. Azután jönnek az

utánzó, kik szántsándékkal ismétlik az alakot és túlzásaikkal megváltoztatják. Többen közülök különben tehetséggel bírnak, mint QUARLES, HERBERT, BABINGTON és kivált DONNE, az éles, borzasztóan durva szatirikus. Ilyen különösen az udvaroncok ellen írt szatirája. Az utánzó, kik ellen így ír:

Legrosszabb az, ki koldus módra rágja
 Más ész gyümölcsét, s azután kihányja,
 Ha éhes gyomra mindent megemészt.
 Övének mondja, s az övé valóban;
 Ha étkeget megette más, az étel
 Enyéem volt bár: övé az, mit kihány.⁹⁷

DONNE hatalmas költő, szabatos és erős képzelettel,⁹⁸ kiben még van valami a korábbi ihlettség erélyéből és rázkódásából. De mindezt szántsándékkal elrontja, s addig iparkodik, míg sikerül zürzavaros zagyvalékot gyár-

⁹⁷ But he is worst, who beggarly doth chaw
 Others' wit's fruits, and in his ravenous maw
 Rankly digested, doth those things outspue
 As his own things; and they're his owne, 't is true,
 For if one eate my meate, though it be knowne
 The meate was mine: th' excrement is his owne.

⁹⁸ When I behold a stream, which, from spring
 Doth with doubtful melodious murmuring,
 Or in a speechless slumber calmly ride
 Her wedded channel's bosom, and there chide
 And bend her brows, and swell, if any bough
 Does but stoop down to kiss her utmost brow;
 Yet if her often gnawing kisses win
 The traitorous banks to gape and let her in,
 She rusheth violently and doth divorce
 Her from her native and her long-kept course,
 And roares, and braves it, and in gallant scorn
 In flatt'ring eddies promising return,
 She flouts her channel, which thenceforth is dry
 Then say I: «That is she, and this am I.»

tania. Például a szenvedélyes költők azt szokták mondani kedveseiknek, hogy ha elvesztenék őket, minden nőt meggyűlölnének. *DONNE* még szenvedélyesebb akar lenni, s kijelenti az övének, hogy ez esetben gyűlölni fogja egész nemét, még magát kedvesét is, mert szintén e nemhez tartozott.⁹⁹ Olvasása közben húszszor is homlokunkra ütünk, s bámulva kérdezzük, miként kinozhatta így magát ez ember, hogy kicziczomázza nyelvét, kicsiszolja a csiszolásokat, s oly ízetlen hasonlatokat találjon. Ilyen volt a korszellem; s *DONNE* azon erőlködik, hogy szellemesen képtelen legyen. A bolha megcsípi *DONNE*-t és kedvesét, és most ez a bolha, mely mindkettejök vérének magában egyesíti, az ő «menyegzői ágyok és templomjok» lesz.¹⁰⁰ «Most már — úgymond — duzzoghatsz szüleiddel együtt; mindketten egyesültünk és be vagyunk zárva ez élő agátfalak közé (a bolhába).» *Mascarille marquis* sem talált ehhez foghatót. Hihettük volna, hogy egy író ily badarságokat mondjon? De menjünk tovább, ezután jön a java. «A szokás talán rá fog vinni, hogy megölj; de ne csatolj e gyilkossághoz öngyilkosságot és szentségtörést, három gyilkosságban három bünt.» Értsük meg; ez azt jelenti, hogy kedvese egygyé lett vele, mert mindketten egygyé lettek a bolhával, és így nem lehet megölni

⁹⁹ O do not die, for I shall hate
All women so, when thou art gone,
That thee I shall not celebrate,
When I remember thou wast one.

¹⁰⁰ This flea is you and I, and this
Our marriage bed and marriage temple is,
Though parents grudge and you, w'are met,
And cloyster'd in these living walls of jet.
Though use make you apt to kill me,
Let not to that selfe-murder added be,
And sacrilege, three sins in killing three.

egyiket a másik nélkül. Ne feledjük, hogy a böles MALHERBE *Szent Péter könnyei*-ben csaknem hasonló képtelenségeket irt, hogy az olasz és spanyol sonnet-készítők ugyanekkor az esztelenségnek épen ezen fokáig jutottak, és ebből következtethetjük, hogy ez időtájt egész Európában egy költői korszak jár vége felé.

A végződő és kezdődő irodalom e határvonalán tünik föl COWLEY ÁBRAHÁM,¹⁰¹ korának egyik legkedveltebb és leghíresebb költője, a kora-érett gyermek, ki oly olvasott és oly verselő volt, mint POPE, és mint ez, inkább ismervén a könyveket, mint a szenvedélyeket, kevésbbé foglalkozott a dolgokkal, mint a szavakkal. Ritkán látható annyira az irodalmi kimerültség, mint nála. Minden eszköze megvan annak kimondására, a mihez kedve van, és épen nincs semmi mondani valója. Az alap eltűnt és üres forma maradt helyén. Hiába ír epost, pindarosi strophát, mindenféle stanzát, ódát, kis és nagy verset; hiába hívja segítségül a fűvészetit és bölcsészeti hasonlatokat, az egyetem egész tudományát, az ókor minden emlékét, az újabb tudomány minden eszméjét: ásítva olvassuk. Kivéve néhány leíró versét, két-három kecses gyöngédeskedését¹⁰², semmit sem érez, csak beszél; csupán agyával költő. Szerelmes költeményeinek gyűjteménye csak arra való, hogy bizonyosságot tegyen tudományáról, s megmutassa, hogy sokat olvasott, hogy ismeri a földrajzot, hogy jártas az anatómiában, hogy ért az orvosi tudományhoz és csillagászathoz, hogy képes oly ellentéteket és czélzásokat találni, melyek fejtörést okoznak az olvasónak. Azt mondja,

¹⁰¹ 1608—1667. A tizenegyedik kiadást (1710-ből) használjuk.

¹⁰² Például: *The Spring* (*The Mistress*, I. k. 72. l.).

hogy «a szépség cselekvő-szenvedő rossz, a mennyiben épen oly gyorsan hal meg, a mily gyorsan öl». Kedvesének bűnül rója fel, hogy minden reggel három órát fordít öltözékére, mert ez által «szépsége, mely alkotmányos kormány volt, önkényes zsarnoksággá változik». Ha elolvastuk kétszáz lapját, kedvünk jön felfofozni az író; s csak úgy csillapulunk le, ha meggondoljuk, hogy minden nagy korszaknak véget kell érni; hogy ez a kor nem végződhetett máskép; hogy a régi lángoló kitörés, az erőnek, képeknek, szeszélyes és merész különzségeknek hirtelen túlhabzása, mely azelőtt elönté az emberi szellemet, most megállapodott, kihűlt, s csupán salakot, megmerevült taktéket és egy csomó csillogó és sértő pontot mutathat fel. De azt mondjuk, hogy COWLEY-nak talán mégis van tehetsége, és úgy találjuk, hogy valóban van; új tehetsége, mely ismeretlen volt a régi mesterek előtt, s mely más műveltséget jelez, más erkölcsöket kíván és új világot hirdet. COWLEY bír ez erkölcsökkel, s ez új világhoz tartozik. Rendes, okos, tanult, művelt, jó nevelésű ember, a ki miután tizenkét évig szolgált és írt Franciaországban Henriette királyné alatt, végre bölcsen a vidékre vonúl, hol természetrajzot tanul s értekezést ír a vallásról, az emberek és az élet fölött bölcselkedve; termékeny az elmélkedésekben és általános eszmékben, s oly moralista, a ki végrendeleti végrehajtójának meghagyja, hogy «semmit se hagyjon meg irataiban, a mi legkevésbé is sérteni látszik a vallást vagy a jó erkölcsöket». Ily élet és ily hangulat nem annyira költőre, azaz látnokra és teremőre vall, mint inkább íróra vagyis oly emberre, ki tud gondolkozni és beszélni, s azért sokat olvasott, sokat tanult, sokat írt, nyugodt és világos szellemmel bír, ismeri a finom társaság szokásait, ért a társalgáshoz és apró enyel-

gésekhez. És valóban COWLEY író, a legrégebb azok között, kik Angliában megérdemlik e nevet. Prózája épen oly könnyű és okos, a mily erőltetett és esztelen a költészete. «Tisztességes ember», a ki körülbelül oly módon ír a tisztességes emberek számára, mintha valamely teremben beszélgetne velök; és azt hisszük, a tizenhetedik században ez volt a jó író fogalma. Ily benyomást tesznek ránk COWLEY «tanúlmányai». A következő korszak írói a tehetségnek ezt a fajtát fogják mintául venni, s COWLEY az első e komoly és szeretetreméltó sorozatban, mely TEMPLÉ-n át ADDISON-ig nyúl.

II.

Úgy látszik, hogy ide jutva, a renaissance véget ért, s kimerült és hervadt növény gyanánt helyet kell engednie az új magnak, mely romjai alatt sarjadzik. De a roskadozó vén törzsből egyszerre s váratlanul élő ág hajt ki. Ugyanazon pillanatban, midőn a művészet ellankad, felvirágzik a tudomány; és ebben központosul a század minden munkája. A két gyümölcs nem ellenkező természetű; ellenkezőleg mindkettő ugyanazon nedűből származik s formájának különbsége által két külön időszakát mutatja a benső tenyészetnek, mely létre hozta. Minden művészet tudományba, minden költészet bölcsészetbe megy át. Mert a tudomány és bölcsészet nem tesznek egyebet, mint hogy szabatos formulákba öntik az eredeti fogalmat, melyet a művészet és költészet képzelt alakok által tett láthatóvá. Ha a század eszméje már nyilatkozott a versek eszményi alkotásaiban, természetszerűleg oda jut, hogy prózában, tételes okoskodás által is kifejeztessék. A mi az embere-

ket megragadta, midőn kiszabadultak az egyházi elnyomás és a kolostori asketizmus alól, az a természeti és szabadon fejlődő élet pogány eszméje volt; megtalálták a természetet, mely el volt rejtve a scholasticizmus mögött, s kifejezték költeményeikben és képeikben, pompás, viruló testek által Olaszországban, heves, zabolátlan lelkek által Angliában; s oly helyes érzékkel voltak törvényei, ösztönei és alakjai iránt, hogy képeikből és színműveikből a test és lélek teljes elméletét lehetett kivonni. A lelkesedés elmúltával a tudásvágy kezdődik. A szép érzéke helyet ad az igazság szükségének. Az elmélet kiválik a képzelem műveiből, melyekbe zárva volt. Az emberek továbbra is a természetre szegzik szemeiket, de nem azért, hogy csodálják, hanem hogy megértsék. A festésről az anatómiára, a drámáról az erkölcsi bölcsészetre, a nagy költői sejtelmekről a nagy tudományos nézetekre mennek át; egyik folytatja a másikat, s ugyanazon szellem hatja át mind a kettőt; mert a mit a művészet előállított, s a mit a tudomány vizsgálni készül, mindaz élő dolog, teljes bonyolult szerkezetével, melyet minden természetfölötti beavatkozás nélkül, egyedül benső erői mozgatnak. A művészek és tudósok öntudatlanul ugyanazon uralkodó eszméből indulnak ki, hogy a természet önmagától létezik, hogy minden lény önmagában bírja cselekvése forrását, hogy az események okai oly törvények, melyek magukkal a dolgokkal születtek. E mindenható eszme szülte a mai polgárosultságot, és ez az, mely most Angliában és Olaszországban, mint hajdan Görögországban, a tökéletes művészet mellett fölkelte a valódi tudományt. VINCI és MICHEL ANGELO után az anatómisták, matematikusok, természettudósok iskolája jön, mely GALILEI-ben éri el tetőpontját; SPENSER, BEN JONSON és SHAKSPEARE után a

gondolkozók iskolája következik, mely BACON-t környezi és előkészíti HARVEY-t.

Nem kell sokáig keresnünk ez iskolát; övé a szellemi irány, mely a kereszténység interregnuma alatt mindenütt uralkodik. A pogányság uralkodik Erzsébet udvaránál, nem csupán az irodalomban, hanem a tanokban is; éjszaki pogányság, mely mindig komoly, legtöbbször sötét, de lényegében mint a déli pogányság, a természeti erők iránti érzéken nyugszik. Némelyeknél a kereszténység minden nyoma eltűnt; sokan, mint MARLOWE és GREENE, a lázadás és kicsapongás túlságával egész az atheismusig mennek. Másoknál, mint SHAKSPEARE-nél, alig jelenik meg az isten eszméje; nem látnak a szegény kis emberi életben egyebet álomnál, melyre a nagy komor álom következik; rájuk nézve a halál a lét határa, legfőleg homályos mélység, melybe bizonytalan jövő tudatával süllyed az ember. Ha a túlvilág felé emelik szemöket, nem a tisztább világba jutott szellemi lelket látják, hanem nyirkos földben az elhagyott holttestet vagy a temetőben bolyongó kísértetet.¹⁰³ Úgy beszélnek, mint hitetlenek vagy babonások, soha sem mint hívők. Hőseiknek emberi és nem vallási erényeik vannak; a bűn ellen a becsületre és a szép szeretetere támaszkodnak, nem a kegyességre és az isteni félelemre. Ha némelyek, mint SIDNEY és SPENSER, néha-néha meg is pillantják az istent, csak határozatlan eszményi világosságban látják, mint valami magasztos platói tüneményt, mely semmiben sem hasonlít a személyes istenhez, a szív legcsekélyebb indulatainak szigorú birájához. Úgy lebeg a dolgok fölött, mint

¹⁰³ SHAKSPEARE: *Vihar. Szeget szeggel. Hamlet.* — BEAUMOND és FLECHTER: *Thierry és Theodoret*, 4-ik felv. L. WEBSTER-t is.

a világ nagyszerű koronája, de nem súlyosodik az emberi életre; érintetlenül és szabadon hagyja, s csupán arra törekszik, hogy a szép felé fordítsa. Még nem ismerik azokat a szűk börtönöket, hová a hivatalos műnyelv és az illedelmes hitelvek később be fogják zárni a cselekvést és az értelmet. Még a hívők, az őszinte keresztények is, mint BACON és BROWNE, eltávolítanak minden nyomasztó szigorúságot, bizonyos erkölcsi költészetté vonják össze a kereszténységet, s a vallás mellett meghagyják a naturalismust. Ily széles és nyílt úton tágas tere nyílik a speculációnak. Lord HERBERT-tel megjelenik a rendszeres deismus; MILTON-nal és SIDNEY ALGERNON-nal meg fog jelenni a bölcsészeti vallás; míg CLARENDON odáig fog menni, hogy lord Falkland kertjét az Academiáéhoz hasonlítsa. A puritánok rigorismusa ellenében CHILLINGWORTH, HALES, HOOKER, az anglikán egyház legnagyobb tudósai, oly tág teret nyitnak a természetes észnek, hogy soha, még ma sem emelkedett oly nagy lendületre.

A tények bámulatos sorozata, Amerika fölfedezése, az ókor újjászületése, a nyelvészet megújítása, a művészetek feltalálása, az ipar fejlődése, az emberi tudásvágy, mely bekalandozza az egész múltat s az egész földgolyót — elég anyagot nyújt a kezdődő prózának. SIDNEY, WILSON ASHAM, PUTTENHAM felkutatták a styl szabályait; HACKLUIT és PURCHAS összegyűjtötték az utazások, s minden ország leírásainak encyclopædiáját; HOLINSHED, SPEED, RALEIGH, STOWE, KNOLLES, DANIEL, MORE TAMÁS, lord HERBERT megteremtik a történetírást; CAMDEN, SPELMAN, COTTON, USHER és SELDEN megalapítják a tudományosságot. Egy sereg türelmes munkás, ismeretlen gyűjtő, irodalmi úttörő összehalmozza, rendezi, kiválogatja az okiratokat, melyeket sir ROBERT COTTON és sir THOMAS BODLEY könyvtáraikba gyűj-

tenek; míg az utopisták, moralisták, erkölcsfestők, MORE TAMÁS, HALL JÓZSEF, EARLE JÁNOS, FELLTHAM OWEN, BURTON leírják és megbírálják az életet. Ezeknek sora, melybe FULLER, sir THOMAS BROWNE és WALTON IZSÁK is tartozik, egész a következő század közepéig húzódik, gyarapodva a vitairók és politikusok által, kik, mint HOOKER, TAYLOR, CHILLINGWORTH, SIDNEY ALGERNON, HARRINGTON, a vallást, társadalmat, egyházat és államot tanulmányozzák. Nagy, zavaros forrongás ez, melyből sok gondolat, de kevés szép könyv válik ki. Teljesen hiányzik a szép próza, minőt XIV. Lajos udvaránál, vagy a római POLLIÓ-nál, vagy az atheni gymnasiumokban, s általában a szónoki tehetséggel és társulási hajlammal bíró népeknél lehet látni. Amazoknál hiányzik az elemzés szelleme, mely lépésről lépésre követi az eszmék természetes rendjét; hiányzik a társalgás szelleme, mely abban áll, hogy soha se untassunk vagy botránkoztatassunk meg másokat. Képzeletök sokkal kevésbé szabályozott, erkölcsök sokkal kevésbé csiszoltak. A legpallérozottabbak is, mint SIDNEY, nyersen kimondják azt, a mit gondolnak és a hogyan gondolják. Az enyhítés helyett túloznak. Mindent merészelnék és semmit sem mulasztanak el. A túlságos bókokat csak azért hagyják el, hogy otromba tréfákhoz forduljanak. Nem ismerik a mérsékelt enyelgést, a finom gúnyt, a gyöngéd hízelgést. Durva szójátekokban, sikamlós czélzásokban lelik kedvöket. Szellemességnek tartják a bonyolódott talányokat, különöz képeket. Bár nagy urak és előkelő hölgyek, mégis rossz nevelésű emberek módjára beszélnek; szeretik a bohóságot, pompát, a medve-viadalokat. Mások, mint OVERBURY és sir THOMAS BROWNE, úgy elárasztják költészettel a prózát, hogy képeik eltakarják a szöveget s elfeledtetik az eszmé-

ket. Nyelvöket virágos hasonlatokkal terhelik, melyek egymásból születnek, s úgy egymás fölé torlódnak, hogy az értelem eltűnik, s csak az ékítést lehet látni. Végre legtöbbször pedánsok, kiket még egészen megfogott az iskola rozsdája; mindent részekre, fejezetekre osztanak, tételeket, meghatározásokat állítanak fel; komolyan és nehézkesen okoskodnak; latinúl, sőt görögül is idézik a szerzőket; súlyos körmondatokat esztergályoznak, s tudományosan lesujtják ellenfeleiket és velök együtt az olvasót. Soha sincsenek a próza színvonalán, hanem mindig vagy fölötte vagy alatta; fölötte költői szellemök, alatta nehézkes nevelésök és barbár erkölceik miatt. De komolyan és önállóan gondolkoznak; elmélkednek, megvannak győződve arról, a mit mondanak és megvannak hatva általa. Még a kompilátoroknál is bizonyos erőt és egyenes lelkiséget érzünk, mely bizalmat ad és gyönyört okoz. Írataik hasonlítanak az egykorúak, például HOFNAGEL hatalmas és súlyos metszeteihez, melyek oly zordonak és tanulságosak. Felfogásuk éles és szabatos. Megvannak képességek, hogy minden tárgyat külön és részletesen lássanak, nem csupán általánosságban, mint a klasszikusok. Nem az elvont embert állítják elő, nem a polgárt vagy pórt, úgy a milyen mindenütt; hanem Jakobot vagy Tamást, Smithet vagy Brownt, ebből vagy abból a plebániából, irodából, ilyen vagy olyan mozdulatokkal, ruhával, különbözően minden más embertől; szóval nem az *eszmét* látják, hanem az *egyént*. Képzelmük el a zürzavart, melyet ily irány létrehoz az emberi agyban; mennyire földúlja az eszmék szabályos rendjét; mennyi előre nem látott kapocs fűz ezután minden tárgyat, alakjainak, tulajdonságainak, függelékeinek végtelen keverékével a többiekhez, egész sorozatokat és családokat vezetve a lélek elé;

mily változatossá lesz a nyelv, mennyi köznapi, festői, izetlen szó fog kihajtani belőle egymás után; mennyi erő, rögtönzés, eredetiség, egyenetlenség tűnik föl a leleményben. Képzeljük el egyszersmind, mily hatással van e szellemi irány a dolgokra, mennyi tényt központosít minden fogalomban, mily tömérdek személyes ítéletet, idegen tekintélyt, föltevést, sejtelmet, képzelődést áraszt minden tárgyra, mily merész és teremtő termékenységgel szüli az igazságokat és találgatásokat. Rendkívüli zsidongása van itt a gondolatoknak és alakoknak, melyek gyakran idétlenek, legtöbbször barbárok, de néha nagyszerűek. Ám a túlbőségből valami életrevaló és nagy dolog válik ki: a tudomány, s csak közelebről kell egy-két művet tekintenünk, hogy meglássuk, mint fejlődik ki a vázlatok és töredékek között ez új teremtmény.

III.

E szellemi állapot különösen két íróban nyilatkozik. Az első BURTON ROBERT, pap és egyetemi remete, ki életét könyvtárakban töltötte, s búvárkodott minden tudományban. Épen oly tudós, mint RABELAIS; emlékező tehetsége kimeríthetetlen és dúsgazdag. Hangulata különben nem egyenletes; időközönként lendületes és vidám, de legtöbbször szomorú és mogorva. Síriratában maga megvallja, hogy búskomolyság volt élete és halála. De mindenek fölött eredeti s egyik legkiválóbb példánya a sajátságos angol vérmérsékletnek, mely az embert zárkózottá teszi, s majd a képzeletet, majd a lelkiismereti töprengést, majd a különziséget fejlesztve ki benne, a körülmények szerint költővé, különcezzé, humoristává, örültté vagy puritánná teszi. Miután harmincz éven át olvasott

és encyclopædiát gyűjtött fejébe, most mulatságul és könnyebbülésül egy tiszta foliáns lapot vesz elő és tele írja. Húsz vers után tizenkét sort ír a mezei gazdaságról, azután egy oldalt a czimerekről; erre a ritka halak leírása következik, majd egy fejezet prédikáció a türelemről, a hypochondriában előforduló lázak felsorolása, a «que» szócška története, egy darab metaphysika. Mindez egy negyedóra alatt vonult át agyán. Görög, latin, német, francia, olasz, bölcsészeti, mértani, orvosi, költői, csillagászati, zenei, pædagogiai eszmék és mondások tolongnak roppant, tarka vegyülékben; mintha valami örült vigalom elragadtatása élénkítené az egymást keresztező idézetek, az összeütköző gondolatok csodálatos tömegét. «Mindennap — úgymond — újabb ujságokat hallok, — mindennap füleinkhez jutnak a rendes hírek háborúról, döghalálról, gyújtogatásról, árvizekről, tolvajságokról, gyilkosságokról, mézszárlásokról, meteorokról, üstökösökről, kísértetekről, csodákról, jelenésekről, elfoglalt városokról, ostromolt várakról Franciaországban, Németországban, Törökországban, Perzsiában, Lengyelországban stb.; a mindennapi ujonczozások, hadi készülétek, melyeket a viharos idő magával hoz; a megvívott csaták, elesett emberek, párharcok, hajótörések, kalózságok, tengeri harcok, béke, szövetségek, hadi cselek és újabb nyugtalanító hírek; a vágyak, óhajok, cselekedetek, rendeletek, kérvények, perek, védelmek, kiáltványok, panaszok, sérelmek zavaros tömege. — Mindennap új könyvek, röpiratok, elbeszélések, történetek, mindenféle lajstromok, új paradoxonok, vélemények, szakadások, eretnkségek, bölcsészeti és vallási viták stb. Azután házasságok, álarczos játékok, ünnepélyek, jubileumok, követségek, harczjátékok, diadalívek, díszünnepek, játékok, szindarabok. Ma azt

halljuk, hogy új urakat és tiszteket neveztek ki, holnap azt, hogy letettek néhány nagy urat; azután, hogy új tisztességeket osztogattak. Egyiket szabadon bocsátják, a másikat börtönbe vetik. Az egyik vásárol, a másik nem tud fizetni; ez meggazdagszik, amaz tönkre jut. Itt a bővelkedés, amott a drágaság és éhség. Az egyik fut, a másik lovagol, veszekszik, nevet, sír stb. És így mindennap hallok köz és magán újságokat.»¹⁰⁴ — «Mennyi tömér-

¹⁰⁴ This roving humour (though not with like success) I have ever had, and, like a ranging spaniel, that barks at every bird he sees, leaving his game, I have followed all, saving that which I should, and may justly complain, and truly, *qui ubique est, nusquam est*, which Gesner did in modesty: that I have read many books, but to little purpose, for want of good method; I have confusedly tumbled over divers authors in our libraries with small profit, for want of art, order, memory, judgment. I never travelled but in map or card, in which my unconfined thoughts have freely expatiated, as having ever been especially delighted with the study of cosmography. Saturn was lord of my geniture, culminating, etc., and Mars principal significator of manners, in partile conjunction with mine ascendent; both fortunate in their houses, etc. I am not poor, I am not rich; *nihil est, nihil deest*; I have little, I want nothing: all my treasure is in Minerva's tower. Greater preferment as I could never get, so am I not in debt for it. I have a competency (*laus Deo*) from my noble and munificent patrons. Though I live still a collegiate student, as Democritus in his garden, and lead a monastic life, *ipse mihi theatrum* sequestered from those tumults and troubles of the world, *et tanquam in specula positus* (as he said) in some high place above you all, like *stoicus sapiens, omnia saecula praeterita praesentiaque videns uno velut intuitu*, I hear and see what is done abroad, how others run, ride, turmoil, and macerate themselves in court and country. Far from those wrangling law-suits, *aulae vanitatem, fori ambitionem, ridere mecum soleo*: I laugh at all, «only secure, lest my suit go amiss, my ships perish, corn and cattle miscarry, trade decay, I have no wife nor children, good or bad, to provide for»; a mere spectator of

dek könyv kínálkozik minden tárgyról, művészetről és tudományról, az olvasók igényei és képességei szerint. Szám-tanról, mértanról, perspektiváról, optikáról, csillagászatról, építészetről, szobrászatról, képirásról ez újabb időben annyi jeles értekezést írtak; úgyszintén a mechanikáról és titkairól, a hadi tudományról, hajózásról, lovaglásról, vívásról, úszásról, kertekről, a fák ápolásáról; továbbá nagy köteteket a házi gazdaságról, konyháról, sólyom-

other men's fortunes and adventures, and how they act their parts, which methinks are diversely presented unto me, as from a common theatre or scene. I hear new news every day: and those ordinary rumours of war, plagues, fires, inundations, thefts, murders, massacres, meteors, comets; spectrums, prodigies, apparitions; of towns taken, cities besieged in France, Germany, Turkey, Persia, Poland etc., daily musters and preparations, and such like, which these tempestuous times afford, battles fought, so many men slain, monomachies, shipwrecks, piracies and sea-fights, peace, leagues, stratagems, and fresh alarms — a vast confusion of vows, wishes, actions, edicts, petitions, lawsuits, pleas, laws, proclamations, complaints, grievances — are daily brought to our ears: new books every day, pamphlets, currantoes, stories, whole catalogues of volumes of all sorts, new paradoxes, opinions, schisms, heresies, controversies in philosophy, religion, etc. Now come tidings of weddings, maskings, mummeries, entertainments, jubilees, embassies, tilts, and tournaments, trophies, triumphs, revels, sports, plays: then again, as in a new shifted scene, treasons, cheating tricks, robberies, enormous villanies, in all kinds funerals, burials, death of princes, new discoveries, expeditions; now comical, then tragical matters. To-day we hear of new lords and officers created, to-morrow of some great men deposed, and then again of fresh honours conferred: one is let loose, another imprisoned: one purchaseth, another breaketh: he thrives, his neighbour turns bankrupt; now plenty, then again dearth and famine; one runs, another rides, wrangles, laughs, weeps etc. Thus I daily hear, and such like, both private and public news.

nevelésről, vadászatról, halászátról, madarászatról stb., találó képekkel minden játékról, gyakorlatról. Mi nincs itt? A zenéről, metaphysikáról, természeti és erkölcsi bölcsészetről, nyelvészetről, politikáról, kortanról, genealogiákról, czímertanról nagy kötetek vannak írva stb. Et quid subtilius arithmeticeis inventionibus? Quid jucundius musicis rationibus? Quid divinius astronomicis? Quid rectius geometricis demonstrationibus? Van-e nagyobb élvezet, mint olvasni Columbus, Amerigo Vespucci, a velencei Marco Polo, Vertomannus, Aloysius Cadamustus híres útazásait stb.? a portugallok, hollandok, Bartison, Olivier á Nort pontos naplóit stb.? Hackluit útazásait, Martyr dekádjaít, Linschoten elbeszéléseit, Jodocus á Meggen, Brocardus szerzetes, Bredenbachius, Sands, Dubinius Hodæporikonjaít Jeruzsálembé, Egyiptomba és a világ más messzefekvő részeibe? Paulus Hentzerus, Jodocus Sincerus, Dux Polonius kellemes útleírásait stb.? A Bry-testvérek érdekes amerikai rajzait és metszeteit? Nem élvezet látni egy metszett herbariumot, hol a fűvek, fák, virágok, növények mind természetes színökkel vannak festve, mint Matthiolusnál, Delacampiusnál, Lobelnél, Bauhinusnál és Besler roppant terjedelmű herbariuma Nürnbergben, hol csaknem minden növény valódi nagyságában van feltüntetve? látni a madarakat, állatokat, tengeri halakat, pókokat, legyeket, kígyókat stb., melyek mind egyenlő művészettel s természetes élő színeikkel vannak előállítva, természetök, erényeik és tulajdonságaik hű leírásával stb., a mint gondosan megtették Aelian, Gesner, Ulysses Aldrovandus, Bellonus, Rondoletius, Hippolytus Salvianus stb.?»¹⁰⁵ . . . Az író nem

¹⁰⁵ For what a world of books offers itself, in all subjects,

tud véget érni; a szavak, mondások áradoznak, összetorlódnak s tovább hullámszanak, magukkal ragadva a kábult, elszédült, fuldokló olvasót, kinek lába nem képes földet

arts, and sciences, to the sweet content and capacity of the reader? In arithmetic, geometry, perspective, optic, astronomy, architecture, sculptura, pictura, of which so many and such elaborate treatises are of late written: in mechanics and their mysteries, military matters, navigation, riding of horses, fencing, swimming, gardening, planting, great tomes of husbandry, cookery, falconry, hunting, fishing, fowling, etc., with exquisite pictures of all sports, games, and what not? In music, metaphysics, natural and moral philosophy, philology, in policy, heraldry, genealogy, chronology, etc., they afford great tomes, or those studies of antiquity, etc., *et quid subtilius arithmetice inventionibus? quid jucundius musicis rationibus? quid divinius astronomicis? quid rectius geometricis demonstrationibus?* What so sure, what so pleasant? he that shall but see that geometrical tower of Garizenda at Bologna in Italy, the steeple and clock at Strasburgh, will admire the effects of art, or that engine of Archimedes to remove the earth itself, if he had but a place to fasten his instrument? *Archimedis cochlea*, and rare devices to corrivate waters, music instruments, and trisyllable echoes again, again, and again repeated, with myriads of such. What vast tomes are extant in law, physic, and divinity for profit, pleasure, practice, speculation, in verse or prose, etc.? Their names alone are the subject of whole volumes: we have thousands of authors of all sorts, many great libraries full well furnished, like so many dishes of meat, served out for several palates; and he is a very block that is affected with none of them. Some take an infinite delight to study the very languages wherein these books are written, Hebrew, Greek, Syriac, Chaldee, Arabic, etc. Methinks it would well please any man to look upon a geographical map (*suavi animi delectatione allicere, ob incredibilem rerum varietatem et jucunditatem et ad plenioram sui cognitionem excitare*) chorographical, topographical delineations; to behold, as it were, all the remote provinces, towns, cities of the world, and never to go forth of the limits of his study; to measure, by the scale and compass,

érni e vízözönben. BURTON kiapadhatatlan. Nincs eszme, melyet ötven alakban ne ismételne; ha sajátjait kimerítette, másokéit önti ránk; a klasszikusokhoz, a legritkább írókhoz fordul, kiket csak a tudósok ismernek. A tudomány e mély, sötét barlangja alatt van egy még sötétebb,

their extent, distance, examine their site. Charles the great (as Platina writes) had three fair silver tables in one of which superficies was a large map of Constantinople, in the second Rome neatly engraved, in the third an exquisite description of the whole world; and much delight he took in them. What greater pleasure can there now be, than to view those elaborate maps of Ortelius, Mercator, Hondius, etc., to peruse those books of cities, put out by Braunus, and Hogenbergius? to read those exquisite descriptions of Maginus, Munster, Herrera, Laet, Merula, Boterus, Leander Albertus, Camden, Leo Afer, Adricomius, Nic. Gerbelius, etc.? those famous expeditions of Christopher Columbus, Americus Vesputius, Marcus Polus the Venitian, Vertomannus, Aloysius Cadamustus, etc.? those accurate diaries of Portugals, Hollanders, of Bartison, Oliver à Nort, etc., Hacluit's voyages, Pet. Martyr's Decades, Benzo, Lerijs, Linschoten's relations, those Hodoeporicons of Jod. à Meggen, Brocarde the Monk, Bredenbachius, Jo. Dublinus, Sands, etc., to Jerusalem, Egypt, and other remote places of the world? those pleasant itineraries of Paulus Hentzerus, Jodocus Sincerus, Dux Polonus, etc., to read Bellonius's observations, P. Gillius his surveys; those parts of America, set out, and curiously cut in pictures, by Fratres à Bry? to see a well cut herbal, herbs, trees, flowers, plants, all vegetals, expressed in their proper colours to the life, as that of Matthiolus upon Dioscorides, Delcampius, Lobel, Bauhinus, and that last voluminous and mighty herbal of Besler of Noremberge; wherein almost every plant is to his own bigness. To see birds, beasts, and fishes of the sea, spiders, gnats, serpents, flies, etc., all creatures set out by the same art, and truly expressed in lively colours, with an exact description of their natures, virtues, qualities, etc., as hath been accurately performed by Aelian, Gesner, Ulysses Aldrovandus, Belonus, Rondoletius, Hippolytus Salvianus, etc.

még ismeretlenebb, melyet visszariasztó nevű, ismeretlen írók töltenek be: nürnbergi Besler, Andriconius, Linschoten, Brocardus, Bredenbachius. Egészen otthon van ez özönvíz-előtti szörnyek közt, kiknek neveiből tüskék gyanánt meredeznek a latin végzetek. Játszik, nevetgél velök, egyikről a másikra szökdel, s maga után viszi valamennyit. Olyan mint a régi Proteus, a merész pályafutó, ki viziló-fogatával egy óra alatt körüljárja az óceánt.

Minő tárgyat dolgoz fel? A búskomolyságot,¹⁰⁶ saját lelki állapotát, melyet egész szakember módjára tárgyal. Szent Tamásnak egy értekezése sines szabályosabban szerkesztve, mint az övé. Az áradozó tudomány mértanilag vont csatornába folyik le, melyek derékszőgben hajlanak el, s egy vonalnyira sem térnek el a szabályos iránytól. Minden rész élén rövid részletező átnézet van, zsinórokkal és kapesokkal; minden rész szakaszokra, minden szakasz cikkelyekre, minden cikkely fejezetekre oszlik: a betegségről általában, a búskomolyságról különösen, természetéről, székhelyéről, fajairól, okairól, tüneteiről, megismeréséről; hogyan lehet meggyógyítani megengedett, tilos, életrendi, orvosi szerekekkel. A scholastikus módszer szerint az általánosságból a részletekbe ereszkedik, s minden indulatot és minden eszmét számozott szakaszba helyez. E középkori keretben, mint a renaissance embere, mindent összehalmoz: a szenvedélyek irodalmi festését és az elmeháborodás orvosi leírását, kórházi részleteket és az emberi botorságok szatiráját, physiologiai okmányokat és személyes bizalmasságokat, gyógyszerári recepteket és erkölcsi tanácsokat, megjegyzéseket a szerelemről és a kiürülések történetét. Még nem történt meg

¹⁰⁶ *Anatomy of melancholy*, 1621.

az eszmék rostálása; emberünk orvos, költő, tudós egyszerre; gátak hiányában az eszmék, mint megannyi különböző folyadék, ugyanazon kádba ömölnek, sajátos zúgással és morajjal, kellemetlen kigőzölgéssel és furcsa hatással. De a kád tele van, s a keverékből oly hathatós vegyületek támadnak, minőket egy korszak sem ismert még azelőtt.

IV.

Mert e keverékben van egy hathatós élesztő, a költői érzés, mely e roppant tudományosságot felkavarja és élteti, mely nem elégszik meg a száraz lajstromokkal, hanem minden tény, minden tárgy mögött rejtélyes lelket talál vagy sejt, és megzavarja az egész embert, nagyszerű rejtvény gyanánt állítva eléje a világot, mely benne és kívülre mozog. Képzeljünk egy SHAKSPEARE-rel rokon szellemet, ki nem színész és költő, hanem figyelő és tudós; ki nem alkot, hanem érteni törekszik, de a ki, mint SHAKSPEARE, az élő dolgokkal foglalkozik, behatol benső szerkezetökbe, megragadja valódi törvényeiket, szenvedélyesen és lelkiismeretesen magába vési alakjaiknak legapróbb vonásait; de ugyanakkor a positiv megfigyelést kiegészíti átható sejtelseivel, a látható dolgok mögött valami homályos, magasztos világot pillant meg, és bizonyos imádással remeg a nagy, népes, határozatlan homály előtt, melynek felületén kicsiny világunk lebeg. Ilyen sir THOMAS BROWNE, a természetbúvár, bölcész, tudós, orvos és moralista, s csaknem utolsó azon nemzedékből, mely TAYLOR JEREMIÁS-t és SHAKSPEARE-t látta. Egy gondolkozó fő sem bizonyítja jobban a század ingadozó és leleményes tudásvágyát. Egy írónál sem nyilat-

kozik inkább az éjszak ragyogó és sötét képzelete. Senki sem beszélt ékesszólóbb megindulással a halálról, a feledés nagy éjjeléről, a mindent elnyelő sötét örvényről, az emberi hiúságról, mely dicsőségből vagy faragott kövekből mulékony halhatatlanságot akar gyártani magának. Senki sem tüntette föl hathatósabb és eredetibb kifejezésekkel a költői életnedvet, mely a század minden szellemét áthatja. «Az igazságtalan feledés — úgymond — vakon szórja mákját, s egyformán bánik az emberek emlékével, nem tekintve, kinek van több vagy kevesebb joga a halhatatlanságra. Ki nem szánja a pyramisok alapítóját? Herostratos neve él, mert felgyújtotta Diana templomát, és azé csaknem elveszett, a ki építette. Az idő megkímélte Hadrián lovának síriratát s megsemmisítette az övét . . . Minden csak botorság, szél táplálta hiúság. Az egyiptomi múmiák, melyeket Cambyzes és az idő megkímélt, most ragadozó kezek martalékai. Mizraim sebeket gyógyít, és Pharaot eladják, hogy balzsamot készítsenek belőle . . . A legtöbbnek meg kell elégednie azzal, hogy úgy legyen, mintha nem lett volna, s csak az Isten könyvében maradjon meg, nem az emberek emlékezetében. Huszonhét névből áll az egész idő története, mely az özönvizet megelőzi, és valamennyi név, mely mai napig fenmaradt, nem tesz ki egy századra való élő embert. A holtak száma sokkal túlhalad minden élőt; a mit a világ eddig élt, sokkal túlhaladja azt, a mi még hátra van, és minden óra szaporítja e gyarapodó számot, mely egy pillanatra sem tud megállapodni . . . Különben a feledés már életünkben sokat elragad emlékezetünkől. Csak gyöngén emlékszünk boldogságunkra és a fájdalom legsúlyosabb csapásai csak mulékony sebhelyeket hagynak rajtunk. Az érzékenység semmi túlságost sem viselhet el, s bánataink vagy min-

ket vagy önnön magukat semmisítik meg . . . Nem tudjuk jövődjö bajainkat, elfeledjük múlt bajainkat a természet irgalmas gondoskodása folytán, mely megemészteti velünk rövid és rossz napjainkat, s megszabadítja érzekeinket az emlékektől, melyek megsebeznek, időt enged vérző sebeinknek a hegedésre és gyógyulásra. Így vesz körül mindenfelől a halál. Ez az élet Lucinája, és mivel testvére az álom, mindennap meglátogat gyász figyelmeztetéseivel, mivel az önmagától vénülő idő megtiltja, hogy hosszú életet reméljünk: azért az ily remény csak álom és örült várakozás volna részünkről.» ¹⁰⁷

¹⁰⁷ But the iniquity of oblivion blindly scattereth her poppy, and deals with the memory of men without distinction to merit of perpetuity: who can but pity the founder of the pyramids? Herostratus lives that burnt the temple of Diana; he is almost lost that built it; time hath spared the epitaph of Adrian's horse; confounded that of himself. In vain we compute our felicities by the advantage of our good names, since bad have equal durations; and Thersites is like to live as long as Agamemnon, without the favour of the everlasting register. Who knows whether the best of men be known? or whether there be not more remarkable persons forgot than any that stand remembered in the known account of time? Without the favour of the everlasting register, the first man had been as unknown as the last, and Methuselah's long life had been his only chronicle.

Oblivion is not to be hired: the greatest part must be content to be as though they had not been; to be found in the register of God, not in the record of man. Twenty-seven names make up the first story before the flood; and the recorded names ever since contain not one living century. The number of the dead long exceedeth all that shall live. The night of time far surpasseth the day, and who knows when was the equinox? Every hour adds unto that current arithmetic which scarce stands one moment. And since death must be the Lucina of life: and even Pagans could doubt whether thus to live were to die; since our longest sun sets at right descensions, and makes but winter arches, and therefore it

Ezek csaknem költői szavak, és épen e költői képzelet hajtja őt előre a tudományban.¹⁰⁸ A természet alkotásainak láttára eltelik találgatásokkal, összehasonlításokkal; mindenfelé tapogatózik, magyarázatokat tesz föl, kísérleteket próbál, és sejtelmeit hajlékony, rezgő csápok gyanánt kinyújtja a világ mind a négy részére, a képzelem és igazság legtávolabbi tájaira. Látva a faalakú leveles rétegeket, melyek a megfagyott folyadékok felületén támadnak, azt kérdi, vajjon nem a folyadékban feloszlott

}
cannot be long before we lie down in darkness, and have our light in ashes; since the brother of death daily haunts us with dying mementos, and time that grows old in itself, bids us hope no long duration; diuturnity is a dream, and folly of expectation.

Darkness and light divide the course of time, and oblivion shares with memory a great part even of our living beings; we slightly remember our felicities, and the smartest strokes of affliction leave but short smart upon us. Sense endureth no extremities, and sorrows destroys us or themselves. To weep into stones are fables. Afflictions induce callosities; miseries are slippery, or fall like snow upon us, which, notwithstanding, is no unhappy stupidity. To be ignorant of evils to come, and forgetful of evils past, is a merciful provision in nature, whereby we digest the mixture of our few and evil days; and our delivered senses not relapsing into cutting remembrances, our sorrows are not kept raw by the edge of repetitions.... All was vanity, feeding the wind, and folly. The Egyptian mummies, which Cambyses or time hath spared, avarice now consumeth. Mummy is become merchandise; Mizraim cures wounds, and Pharaoh is sold for balzams.... Man is a noble animal, splendid in ashes, and pompons in the grave, solemnising natiivities and deaths with equal lustre, nor omitting ceremonies of bravery in the infamy of his nature.... Pyramids, arches, obelisks, were but the irregularities of vain glory, and wild enormities of ancient magnanimity.

¹⁰⁸ V. ö. MILSAND: «Etudes sur sir Thomas Browne». (*Revue des Deux-Mondes*, 1858.)

növényelemek támadnak itt fel? A megalvó vér vagy tej láttára azt kutatja, vajjon nem hasonlít ez valamikép a madár fejlődéséhez a tojásban, vagy a chaos tömörüléséhez, mely világunkat szülte? Szemlélve azon megragadhatatlan erőt, mely a folyadékokat megfagyasztja, azt kérdi, vajjon a guta és a hályog nem ily hasonló erő eredményei, s nem mutatják-e szintén valamely fagyasztó elem jelenlétét? Úgy áll szemben a természettel, mint a művész, az író az élő arcz előtt, megjegyezve minden vonását, minden mozdulatát, hogy kitalálja szenvedélyeit és benső jellemét. Minduntalan változtatja, javítja magyarázatait, a láthatatlan erők megismerésére törekedve, melyek a látható hüvely alatt működnek. Az egész ó- és középkor elméleteivel és képzelődéseivel, platonismusával, kabbalájával, keresztény theológiájával, aristotelesi substantialis formáival, alchimiájával, szóval az összebonnyolódott és egymásba oltott összes emberi speculatiók találkoznak agyában, hogy megnyissák szeme előtt ez ismeretlen világot. A gőzökkel és villámokkal vegyes benső zavar, torlódás, forrongás, zszibongás, képzeletének és szellemének tömeges túlterheltsége elnyomja és felizgatja. E várakozásban és megindultságban mindent megragad tudásvágya; a legcsekélyebb, legrészletesebb, legódonabb, legchimærikusabb tény a bonyodalmas kutatások egész sorára ad neki alkalmat. Kiszámítja, hogyan fért el Noé bárkájában minden teremtmény, élelmi szereivel együtt; hogyan ültette sorba Perpenna lakomáján a meghívottakat, hogy lesújthassa vendégét Sertoriust; minő fák nőhettek volna az Acheron partján, ha ez valóban létezett volna; vajjon a keresztültetések a paradicsomból származnak, s vajjon a csürlőben foglalt számok és mértani alakok nem fordulnak elő a természet és művészet min-

den alkotásában? Mindezekben a túlgazdag és túlerős benső tenyészet túltengésére és különöz szeszélyeire ismerünk. Archæologia, chemia, történet, természet, szóval minden iránt szenvedélyesen érdeklődik, minden elárasztja emlékezetét és képzeletét, s minden valamely csodálatos, néha végtelen erő eszméjét költi fel benne. De a mi teljesen kiegészíti rajzát, s a tudomány országának közeledését hirdeti, az, hogy képzelete önnönmagát ellensúlyozza. Épen oly termékeny a kétségekben, mint a magyarázatokban. Ha ezer okot lát az egyik oldalon, ugyanannyi ellenkező okot lát a másikon is. Minden tény két végén egymásra halmozza, egész a felhőkig, de egyenlő magasságban, az ellenkező okokat. Ha kész a találgatás, tudja, hogy csak találgatás, megáll, egy «talán»-nal végzi, s azt tanácsolja, hogy vizsgáljuk meg magunk is. Íratai csupa véleményekből állnak, melyek nem is akarnak másnak látszani; a fő bennök mindig a népszerű tévedések czáfolata. Egészben véve: kérdéseket tesz, magyarázatokat kínál s felfüggeszti feleleteit; ennyi az egész, s ez elég; midőn a kutatás oly lángoló, midőn oly számos út nyílik előtte, midőn oly lelkiismeretesen törekszik az eredmény biztosítására, akkor biztos a vadászat sikere; s alig vannak már egy pár lépésre az igazságtól.

V.

A tudósok, álmadozók és kutatók e kíséretében jelent meg a század legterjedelmesebb, legértelmesebb, legújítóbb szelleme, BACON FERENCZ. Nagy és ragyogó szellem, a legszebbek egyike e költői nemzedékben, a ki, mint elődjei, természeténél fogva hajlandó volt a legpompásabb díszbe öltöztetni eszméit; mert e korban csak

úgy tartották tökéletesnek a gondolatot, ha testet és színt vett magára. De a mi BACON-t, a többitől megkülönbözteti, az, hogy nála a kép nem egyébré való, mint hogy az elmélkedést összpontosítsa. Miután hosszasan elmélkedett és tárgyának minden részét, minden viszonyát magába véste és magáévá tette, a helyett, hogy e teljes fogalmat a fokozatos okoskodások láncolatában fejtse ki, oly szabatos, oly kifejező, oly átlátszó hasonlatba foglalja, hogy a képen keresztül meglátjuk az eszme minden részletét, mint a folyadékot szép kristály-edényben. Ítélnünk nyelvezetéről ez egyetlen példából: «Mint a víz — úgymond — akár az ég harmatából származik, akár a föld forrásából fakad, eloszlik és elvész a földben, ha csak nem gyűjtik valami edénybe, hol egyesülhet és megmaradhat, a miért is az emberi ipar medenczéket, vízvezetékeket, kutakat és tavakat állított föl, melyeket úgy dizsre, mint használatra és szükségre szoktak fölszerelni és ékesíteni: hasonlókép a tudomány is, akár isteni ihletésből, akár emberi megfigyelésből származik, csakhamar elveszne és feledékenységre merülne, ha nem tartanák fenn a könyvekben, a hagyományokban, a gyülekezetekben, s az elfogadásukra és megőrzésükre rendelt helyeken, mint az egyetemekben, iskolákban és kollégiumokban.»¹⁰⁹ Ily módon gon-

¹⁰⁹ As water, whether it be the dew of heaven or the springs of the earth, doth scatter and lose itself in the ground, except it be collected into some receptacle, where it may by union comfort and sustain itself, and, for that cause, the industry of man hath framed and made spring-heads, conduits, cisterns, and pools, which men have accustomed likewise to beautify and adorn with accomplishments of magnificence and state as well as of use and necessity; so knowledge, whether it descend from divine inspiration or spring from human sense, would soon perish and vanish to oblivion, if it

dolgozik; symbolumokban, nem analysisek által; nem magyarázza eszméjét, hanem *áthelyezi* és átfordítja, egészen, legapróbb részleteiben, mindent egy nagyszerű, felséges körmondatba, vagy egy találó rövid mondásba foglalva. Azért nyelvezete csodálatosan gazdag, komoly, erős, majd ünnepélyes és arányos, majd tömör és átható, mindig gondos és színezett. Az angol prózában nincs más semmi hozzá fogható.

Ilyen nála a dolgok felfogásának módja is. Nem dialektikus, mint HOBBS vagy DESCARTES, a ki ügyesen tudná eszméit rendezni, egyiket a másikból levonni, s az egyszerűről az összetettre a közbülső fokok egész során keresztül vezetni az olvasót. Ő fogalmakat és ítéleteket alkot. Ha tárgyát kifürkészte, így szól: «Ez a tárgy ilyen, ne érintsetek ez oldalról, más felől kell hozzá látni». Semmi több. Nem hoz föl bizonyítékokat, nem erőlkö-

were not preserved in books, conferences and places appointed, as universities, colleges and schools, for the receipt and comforting the same....

The greatest error of all the rest, is the mistaking or misplacing of the last or farthest end of knowledge: for men have entered into a desire of learning and knowledge, sometimes upon a natural curiosity and inquisitive appetite; sometimes to entertain their minds with variety and delight; sometimes for ornament and reputation; and sometimes to enable them to victory of wit and contradiction; and most times for lucre and profession; and seldom sincerely to give a true account of their gift of reason, to the benefit and use of men: as if there were sought in knowledge a couch whereupon to rest a searching and restless spirit; or a terrace, for a wandering and variable mind to walk up and down with a fair prospect; or a tower of state, for a proud mind to raise itself upon; or a fort or commanding ground, for strife and contention; or a shop, for profit or sale; and not a rich storehouse, for the glory of the Creator, and the relief of man's estate.

dik, hogy meggyőzzön. Állít és a mellett marad; úgy gondolkozott, mint a művészek és költők, s úgy beszél, mint a jósök és próféták. Egyik könyvenek czíme (*Cogitata et visa*) illik valamennyi művére. A legkitünőbb, a *Novum Organum*, aphorismák sorozata, melyek mintegy tudományos rendeletekhez hasonlítanak; úgy beszél itt, mint az orákulum; előre látja a jövőt s kinyilatkoztatja az igazságot. S hogy a hasonlat teljes legyen, költői képekben, talányszerű rövidséggel, csaknem sibyllai versekben beszél: *Idola specus*, *Idola tribus*, *Idola fori*, *Idola theatri* — e különös nevekkel illeti a csalódások négy faját, melyeknek az ember alá van vetve.¹¹⁰ SHAKSPEARE és a látnokok nem képesek gondolataikat erélyesebben, kifejezőbben tömöríteni; BACON-nál mindenütt találkozunk ilyenekkel, melyek az ihletéshez hasonlítanak. Szóval eljárása olyan, mint a teremtőké; nem az érvelés, hanem a szemlélet. Ha bármi roppant tárgyról, a szellem valamely egész birodalmáról, vagy az egész megelőző bölcsészetről, a tudományok egyetemes állapotáról, vagy az emberi ész hatalmáról és határaitól a lehető legtöbb tényt összegyűjtötte, általános átnézetet vet minderre, mint valami nagy hálót, összeköti egy egyetemes eszmével, egy maximába foglalja gondolatát s átadja nekünk e szóval: «Vizsgáljátok meg igazságát és fordítsátok hasznotokra».

¹¹⁰ L. *Novum Organum*-ban (I. és II. könyv) a példák huszonhét faját, metaphoricus neveikkel. *Instantiae crucis*, *divortii*, *januae*, *Instantiae innuentes*, *polychrestae*, *magicæ* stb. L. szintén: *A szellem Georgikája*, *Az inductio első szürete* s más hasonló czímeit.

VI.

Semmi sem merészebb, semmi sem áll közelebb a képzelethez, mint e gondolkozási mód, ha nem zabolázza az ösztönszerű és pozitív józan ész. E józan ész, a természetes sejtelemnek ez a bizonyos neme, ez állandó egyensúlya az oly szellemnek, mely szüntelen az igaz felé hajlik, mint a delejtű éjszak felé, BACON-ban ez a legnagyobb fokban megvan. Szelleme kiválóan gyakorlati, sőt a hasznosat kereső, a milyent később BENTHAM-nál fogunk látni s melyet az üzleti élet mindinkább uralkodóvá tesz az angoloknál. Már tizenhat éves korában, az egyetemen, nem volt tetszésére ARISTOTELES bölcsészete; ¹¹¹ nem mintha kevésre becsülte volna szerzőjét, ellenkezőleg nagy szellemnek nevezte; hanem mivel használhatatlannak tartotta az életben; «képtelen oly művek létrehozatalára, melyek az emberiség jólétét előmozdítják». Látjuk, hogy kezdettől fogva magragadta uralkodó eszméje; a többi mind ebből származik; ezért vetette meg a régi bölcsészetet, ezért akart újat felállítani, s ezért törekedett új cél kijelölése, új módszer megállapítása, s új, nem várt remények föltüntetése által a tudományok teljes reformjára. ¹¹² Sehol sincs inyére a speculatio, mindig csak az alkalmazás. Szemét nem az égre, hanem a földre szegzi; nem az «üres és elvont», hanem a kézzel fogható és szilárd dolgok felé, nem az érdekes, hanem

¹¹¹ *The works of Francis Bacon*. London. 1824. VII. k. 2. l. — RAWLEY latin életrajza.

¹¹² E pontot földérintette MACAULAY kitünő tanulmánya. (*Critical and historical Essays*. III. k.)

a hasznos igazságokra. Az ő szándéka «megjavítani az emberi állapotot», «az ember jólétén munkálkodni», «új találmányokkal és segédeszközökkel látni el az emberi életet,» «új erőkkel és új eszközökkel ruházni föl az emberi nemet». Maga bölcsészete is eszköz (organum), a gépnek, emeltyűnek bizonyos neme, mely arra való, hogy a szellem képes legyen általa terheket emelni, korlátokat törni, utakat nyitni, munkákat végezni, melyek eddig túlhaladták erejét. Szemében minden szaktudomány, valamint a tudomány egészben véve, szerszám. A matematikusokat fölszólítja, hogy hagyjanak föl a tiszta geometriával, hogy a számokat csak a physikára való tekintettel tanulják, s csak azért keressék a formulákat, hogy a valódi mennyiségekre és a természetes mozdulatokra alkalmazzák. A moralistáknak azt ajálja, hogy ne henye módon figyeljék meg a lelket, a szenvedélyeket, szokásokat, kísértéseket, hanem tekintettel a bűn gyógyítására vagy gyöngítésére, s az erkölcs-tudomány céljául az erkölcsök javítását tüzi ki. Reá nézve valamely tudomány föladata mindig valamely művészet létesítésében áll, azaz valami tevékeny, hasznos dolog megalkotásában. Ha bölcsészeteinek hatását regényben akarja láthatóvá tenni, az *Uj Atlantis*-ban a költő merészségével és a jós pontosságával, s csaknem saját megfelelő kifejezéseikkel írja le a tudományok mai alkalmazását és jelenlegi szervezetét, az akademiákat, csillagvizsgáló tornyokat, léghajókat, tenger alatti csónakokat, földjavításokat, faj-átalakulásokat, új gyógyszereket, az ételmei szerek megóvását. Azért főszemélye így szól: «A mi intézetünk célja, fölfedezni az őserőknek s a dolgok elemeinek okait és megismerni benső természetöket, hogy az ember uralkodásának határait az egész természetre kiterjesszük s képessé te-

gyük minden lehetők végrehajtására.» És ez a lehető a végtelen.

Honnan van e nagy és helyes eszme? Kétségkívül józan ész és lángész kellett ennek elérésére; de sem a lángész, sem a józan ész nem hiányzott soha az emberek között; voltak többen is, kik mint BACON, észrevéve a külön iparok haladását, fogalmat nyerhettek az egyetemes iparról és némely korlátolt javításból következtetést vonhattak a határtalan javításra. Itt lesz láthatóvá a környezet hatalma; az ember azt hiszi, hogy mindent személyes gondolatának ereje által tesz, pedig semmit sem tesz a környező gondolatok hozzájárulása nélkül; azt képzei, hogy a bensejében szóló gyenge hangot követi, pedig ezt csak azért hallja, mert megerősíti az ezeryi zúgó, parancsoló hang, mely minden felől, távolról és közélről harsogva, egyesül vele. A legtöbben, mint BACON, elmékedések kezdetétől fogva hallották e hangot; de ez csakhamar eltűnt a kívülről jövő ellenkező hangok zajában. Vajjon e bizalom az emberi hatalom végtelen elterjedésében, a természet egyetemes meghódításának e dicső eszméje, ez erős remény a jólét és boldogság folytonos gyarapodásában, vajjon mindez kicsírázhatott, megnöhetett, elfoglalhatott egy egész szellemet, s innen gyökeret verhetett, elterjedhetett, kifejlődhetett a többi lélekben a levertség és hanyatlás korszakában, midőn közel hitték a világ végét, midőn mindenütt romok vették körül az embert, s az első századokban a keresztény mysticismus, a tizennegyedik században az egyházi zsarnokság megmutatták az embernek tehetetlenségét, megrontva találmányait és eltiporva szabadságát? Épen-séggel nem. Minden efféle remény akkor a gőg lázadásának vagy a test kísértésének tűnt volna föl. S olyannak

is tünt föl; s a régi tudomány utolsó képviselőit, valamint az új tudomány első képviselőit száműzték, bezárták, meggyilkolták vagy megégették. Az eszme csak úgy fejlődhetik ki, ha összhangban áll a környező polgárossal; az ember csak úgy remélhet uralmat a dolgok fölött, csak úgy munkálkodhatik állapotja javításán, ha a javulás már mindenfelől megkezdődött, ha körülötte növekszik az ipar, gyarapul a tudomány, kifejlődik a szépművészet, ha száz meg ezer eltagadhatatlan bizonyíték hirdeti szakadatlanul erejét és haladását. «Az idő férfi magzata» (temporis partus masculus) — ez a valódi cím, melyet Bacon művének ad. S valóban az egész század közreműködik benne; és e teremtés által lesz tökéletessé. Az emberi erő és jólét érzése adta meg a renaissancenak első rugóját, eszményi mintáját, költői anyagját, sajátos jellegét; és ez adja meg most végleges kifejezését, tudományos tanát és állandó tárgyát.

De ez adja meg módszerét is. Mert mihelyt egyszer ki van tűzve az utazás célja, ki van jelölve az út is, mivel mindenütt a cél szabja meg az utat. Ha a megérkezés pontja más lesz, a megérkezés vonala is más lesz, s a tudomány, megváltoztatva tárgyát, megváltoztatja eljárását is. Mindaddig, míg arra szorított törekvése, hogy kielégítése a henye kíváncsiságot, távlatokat mutasson s a speculativ agyakban az opera bizonyos nemét hozza létre, addig szabadon kalandozhatott a metaphysikai elvonásokban és megkülönböztetésekben; elég volt neki, ha csak érintette a tapasztalást; azonnal ott hagyta ismét, hogy újra a nagy szavakkal, a quidditásokkal, az individuatiókkal, a végokokkal foglalkozzék. Megelégedett a félbizonyítékokkal; tulajdonképen nem az igazság kutatására, hanem a meggyőződés kicsikarására törekedett,

és eszköze, a syllogismus, csak a czáfolatra volt jó, nem a fölfedezésre. Az általános törvényeket nem czélul, hanem kiindulási pontul vette; nem kereste azokat, hanem föltételezte, hogy már megtalálta; az iskolában szolgált, nem a természetben; vitatkozókat teremtett, nem fölfedezőket. De mihelyt a tudomány czélja a művészet, és az emberek azért tanulnak, hogy cselekedjenek, mindén megváltozik; mert nem cselekesznek kétségtelen és pontos ismeret nélkül. Az erőket csak úgy lehet használni, ha meg vannak mérve és állapítva; csak úgy lehet házat építeni, ha pontosan tudjuk a gerendák erejét, különben a ház összedül; csak úgy lehet gyógyítani, ha biztosan ismerjük a szer hatását, különben a beteg meghal. A gyakorlat bizonyosságot és szabadságot követel a tudománytól, mert különben lehetetlenné válik, ha csak föltevésekre és találgatásokra támaszkodik. Mit kell tehát tenni, hogy kiszabaduljunk a találgatásokból és föltevésekből, hogy szilárdságot és szabadságot vigyünk a tudományba? Utánozni kell azon eseteket, hol a gyakorlatba átmenő tudomány szabatosnak és szilárdnak mutatkozott. Ez pedig az iparokban történik. Úgy kell tenni, mint itt: figyelni, kísérteni, tapogatózni, próbálni, a «látható, külön dolgokra» irányozni a lelket, csak lépésről lépésre haladni az általános szabályok felé, nem megelőzni, hanem követni a tapasztalást, nem föltételezni a természetet, hanem «magyarázni». Minden általános hatás, mint a melegség, fehérség, keménység, folyékonyság számára általános föltételt kell keresni, úgy hogy a föltételt létre hozva, létre hozhassuk a hatást is. És e czélból «megfelelő elkülönzések és kizárások által» ki kell vonni a keresett föltételt a tények halmazából, hol rejtve van; össze kell állítani azon eseteket, melyekben a

hatás hiányzik, azokat melyekben jelen van, és azokat, melyekben a hatás különböző fokokban mutatkozik, hogy elszigeteljük és napvilágra hozzuk a föltételt, mely létre hozta.¹¹³ Ekkor meg fognak jelenni, nem az «egyetemes, haszontalan axiomák,» hanem a hatásosak, a valódi törvények, melyekből munkákat lehet levonni s melyek egyaránt forrásai a hatalomnak és világosságnak.¹¹⁴ Bacon itt leírja és megjövendöli a modern tudományt és ipart, összefüggéseket, módszeröket, segédeszközeiket, alapelveket, és több mint két század multával még ma is nála keressük törekvéseink és cselekedeteink elméletét.

De e messzelátó pillantáson kívül semmi egyebet sem talált. Cowley, egyik csodálója, helyesen mondta róla, hogy mint Mózes a Phisgah hegyén, először hirdette az ígérlet földét; de épen oly helyesen hozzá tehetne volna, hogy mint Mózes állva maradt a küszöbön. Kijelölte az utat, de nem járta be; tanította a természeti törvények fölfedezését, s nem fedezett föl egyet sem. Meghatározása a melegről otrombául tökéletlen. Természetrája tele van chimærikus magyarázatokkal.¹¹⁵ A költők módjára ösztönökkel és hajlamokkal népesíti be a természetet; a testeknek valóságos falánkságot tulajdonít; a levegő szerinte bizonyos szomjúságot érez a fények, hangok, szagok, gőzök iránt, melyeket elnyel; az érzek sietnek egyesülni a választó vízzel. A folyadékok felületén úszkáló buborékok tartósságát abból magyarázza, hogy a levegőnek csekély vagy semmi étvágya sincs a magaslatokra. Minden tulajdonságban, a súlyban, nyújt-

¹¹³ *Novum organum*. II. k. 15, 16.

¹¹⁴ *Novum organum*. I. k. 1, 3.

¹¹⁵ *Natural history*. 800, 24, stb. *De Augmentis*, III. k. 1.

hatóságban, keménységben, külön lényeket lát, melynek megvan a maga külön oka, úgy hogy midőn ismerni fogjuk az arany mindegyik tulajdonságának okát, valamennyit összeállithatjuk és aranyat készíthetünk. Szóval, mint az alchimisták, mint PARACELSUS és GILBERT, mint maga KEPLER és minden kortársa, ARISTOTELES élénk képzeletű növendékei, ő is úgy fogja föl a természetet, mint titkos és élő hatalmak, megmagyarázhatatlan őserők s külön és fölbonthatatlan lények összetételét, melyek a Teremtő akaratából valamennyien külön hatások létrehozatalára vannak rendelve. Kevésben múlt, hogy a természetben lelkeket is lásson, melyek titkos rokon- és ellenszenvekkel vannak felruházva bizonyos irányok, vegyületek és helyek iránt. Innen van, hogy kutatásaiban mindent egy halomba gyűjt: tenyészetit és orvosi, mechanikai és gyógyító, anyagi és erkölcsi tulajdonságokat,¹¹⁶ a nélkül, hogy az összetett dolgokat az egyszerűktől való függésekben tekintené; ellenkezőleg, mindegyiket magában és külön veszi, mint elemezhetetlen és független lényt. A század gondolkozó elméi megakadnak e tévedésben és nem tudnak kimozdulni helyökből. Látják ugyan BACON-nal együtt a fölfedezések nagy mezejét, de nem képesek beléje hatolni. Hiányzik náluk egy eszme, s ennek hiányában nem haladnak előre. A szellemi alak, mely nem rég segítségökre volt, most akadályyá lesz, meg kell változnia, hogy az akadály megszűnjék. Mert a nagy és hathatós eszmék nem születnek tetszés szerint és véletlenül, az egyén erőfeszítése vagy valamely esetleges találkozás folytán. Mint az irodalmak és vallások, úgy a módszerek és bölcsészetek is a korszellemből származnak;

¹¹⁶ L. BACON csaknem minden íratát, s jelesen természetrajzát,

e szerint alakul tehetetlenségök és hatalmuk. Van a közértelemnek bizonyos állapota, mely kizár bizonyos irodalmi fajt, és van oly állapota, mely kizár bizonyos tudományos fogalmat. Ily körülmények között hiába fáradsanak az írók és gondolkozók; a műfaj nem sikerül, a fogalom nem jelen meg. Hiába forgolódnak s igyekeznek elmozdítani az akadályt; valami, a mi erősebb náluk, elgyöngíti kezeiket s megghiúsítja kísérleteiket. Szükséges, hogy az emberi dolgokat hajtó roppant kerék központi küllője egy rovással tovább menjen s e mozdulatával mindent előbbre vigyen. Most fordul a küllő, és kezdődik a nagy kerék fordulása, magával hozva a természet új fogalmát s ezáltal kiegészítve a hiányos módszert. A látnokokra, teremtőkre, kiknek szenvedélyes szelleme a tárgyakat egészben és tömegestül, ragadta meg, a módszeres értekezők következnek, kik fokozatosan és világosan rendezik el érveiket, folytonos sorozatban állítják föl eszméiket s a hallgatót észrevétlenül és könnyű átmene-tekkel vezetik a legegyszerűbből a legbonyodalmasabbra. BACON helyét DESCARTES foglalja el; a klasszikus korszak elmosza a renaissanceot; a költészet és a nagyszerű képzelet félrevonul a retorika, ékesszólás és analysis elől. E szellemi átalakulás átalakítja az eszméket is. Minden kiszárad és egyszerű lesz. A világegyetem, mint minden egyéb, két vagy három fogalomra szorítkozik; a természet felfogása, mely addig költői volt, mechanikaivá lesz. Nem lelkeket, élő erőket, ellenszenveket, vágyakat látnak többé a természetben, hanem csavarokat, emeltyűket és lökéseket. A világ, mely az ösztönszerű erők halmazának látszott, egymásba kapaszkodó kerekkel felszerelt géppé lesz. E merész föltevésnek alapján egy nagy és bizonyos igazság nyugszik: hogy van a tényeknek bizonyos foko-

zata, a legfelsők igen bonyolultak, a legalsók igen egyszerűek, és amazok oka ezekben rejlik, úgy hogy az alsók magyarázzák a felsőket, és a mozgás törvényeiben kell keresni a dolgok östörvényeit. Ott is keresik, és GALILEI megtalálja. Ezentúl a renaissance műve, túlhaladva a végpontot, melyre BACON emelte s a hol elhagyta, önmagától kiterjedhet, és ki fog terjedni a végtelenségig.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

TARTALOM.

BEVEZETÉS.

	Lap
A történelem egy század óta átalakult. — Ennek okai. — Miben áll ez átalakulás?	1
I. A történeti okiratok csupán jelek, melyekből a látható egyént össze kell állítani	2
II. A testi és látható ember csak külső jel, mely által a láthatatlan és benső embert kell tanulmányozni ...	6
III. A benső és láthatatlan ember állapotai és műveletei bizonyos általános gondolkozási és érzési módokban találják okaikat	10
IV. A gondolatok és érzések főalakjai. Történeti hatásuk	13
V. A három őserő. A faj. A környezet. Az időpont ...	17
VI. Hogyan oszlanak el a kezdetleges ok hatásai. Az ele- mek közössége. A csoportok összetétele. A kölcsönös függések törvénye. Az arányos befolyások törvénye ...	26
VII. A csoport-alakulás törvénye. Példák	31
VIII. A történet általános problémája és jövője. Psychologiai módszer. Az irodalmak mértéke. E könyv tárgya ...	33

ELSŐ KÖNYV.

A KEZDET.

I. Fejezet. *A szászok.*

I. A régi hon. — A talaj, a tenger, az ég, az éghajlat. — Az új hon. — A nyirkos és hálátlan föld. — Az ég- hajlat befolyása a jellemre	39
--	----

II. A test. — A táplálék. — A szokások. — A durva ösztönök Germaniában és Angliában...	42
III. A nemes ösztönök Germaniában — Az egyén. — A család. — Az állam. — A vallás. — Az <i>Edda</i> . — A világ és ember tragikus és heroikus felfogása	49
IV. A nemes ösztönök Angliában. — A harczos és főnöke. — A nő és férje. — A <i>Beowulf</i> költemény. — A barbár társadalom és a barbár hős	57
V. Pogány költemények. — Az érzések neme és ereje. — A szellem és nyelv iránya. — A benyomás hevesége és a kifejezés zórdomsága	65
VI. Keresztény költemények. — Mennyiben voltak a szászok fogékonyak a kereszténység iránt? — Hogyan tértek a kereszténységre? — Hogyan értik a kereszténységet? — Coedmon hymnusai. — Temetési hymnusok. — Judith. — A biblia paraphrasisa.	69
VII. Miért nem vert gyökeret a szászoknál a latin műveltség? — A szász hódításból vont érvek. — Beda, Alcuin, Alfred. — Fordítások. — Krónikák. Compilatiók. — A latinisták tehetetlensége. — A szász jellemből vont érvek. — Adhelm. — Alcuin. — Latin versek. — Költői dialógok. — A latinisták rossz izlése	79
VIII. A germán és latin fajok ellentéte. — A szász faj jelleme — Megmarad a norman hódítás alatt is	89

II. Fejezet. *A normanok.*

I. A hűbéri ember alakulása és jelleme...	99
II. A normanok hadjárata és jelleme. — A normanok és szászok ellentéte. — A normanok francziák. — Izlésük és építészetük. — Tudásvágyuk és irodalmuk. — Lovagjaik és mulatságaik. — Hadakozási módjuk és sikerük	100
III. A francia szellem. — Két fő vonása. — A francia szellem lélektani alkotása. — Prózai elbeszélések. — Mily fajta szépséget és mily nemű eszméket hoztak a francziák világra	101

IV. A normanok Angliában. — Helyzetök és zsarnokságuk. — Behozzák irodalmukat és nyelvöket. — Elfeledik irodalmukat és nyelvöket. — Lassankint megtanulnak angolul. — Az angol lassankint elfrancziásodik	109
V. Francia könyveket fordítanak angolra. — Layamon, Robert de Gloucester, Robert de Brunne. — Erkölcsi kézikönyvek, dalok, mesék, hősköltemények. — Oroszlánszívű Richard és sir John Mandeville	120
VI. A szászok Angliában. — Az angol jellem és alkotmány alakulása	126
VII—XI. A népies hősök ellentéte Franciaországban és Angliában. — A községi állapot ellentéte e két országban. — Sir John Fortescue. — Az egyház állapota. — Plowman Péter és Wyclef. — A nemzeti irodalom tökéletlensége és tehetetlensége	141

III. Fejezet. *Az új nyelv.*

I. Chaucer. — Nevelése. — Élete	182
II. A középkor elfajulása. — Az építészet és az irodalom hasonló helyzete	183
III. Regényes és ékítményes költemények. — Viziók és álmak. — Szerelmi költemények. — A mystikus szerelem. — Az érzéki szerelem	185
IV. Szatirikus és pajkos költemények. — A canterburyi regék. — Bohószkodás, trágárság, pajzanság a középkorban	192
V. A jellem és egyén felfogása. — Az események és jellemek összefüggése. — Az összeség felfogása. — Chaucer a renaissance előhírnöke. — Fele úton megáll. — Ennek okai	195
VI—VIII. Hogyan veszték el az általános eszmék a scholastikus bölcsészet alatt. — Miért vesztett el a költészet. — Az angol irodalom elenyészte. — Fordítók. — Rimelő krónikások. — Didaktikus költők. — Morálitás-írók. — Gower, Occlève, Lydgate. — Hawes. — Barclay, Skelton	210

MÁSODIK KÖNYV.

A RENAISSANCE.

Első fejezet. *A pogány renaissance.*1. §. **Az erkölcsök.**

	Lap
I. A renaissance szellemi alakja...	247
II. Az eszményi minta megváltozása...	250
III. A néperkölcsök. Színházak. Ünnepek	260
IV. A régi és újabb minták	263

2. §. **A költészet.**

I. A renaissance Angliában a szász szellem ujjasztületése	271
II. Az előhírnökök. — Surrey	271
III. Irálya. Mesterei. A művészet megszületik, de nem tökéletes	279
IV—X. Az euphuismus. — Sidney. — A pásztori költészet. — A költők nagy száma. — Az ókori istenek visszatérése	282
X—XVI. Spencer	314

3. §. **A próza.**

I. Változások a társadalomban és az erkölcsökben. Megfelelő változások a költészetben. — Carew, Suckling, Herrick, Quarles, <u>Herbert</u> , Babington, Donne, Cowley	353
II. A tudomány. — Tudósok, történetírók, szónokok, gyűjtők, politikusok, régészek, bölcsészek, theologusok	364
III. <u>Burton</u> Robert	370
IV. Sir Thomas Browne	378
V—VI. <u>Bacon</u> . Az új <i>Atlantis</i> . — Az <i>organum</i>	383

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

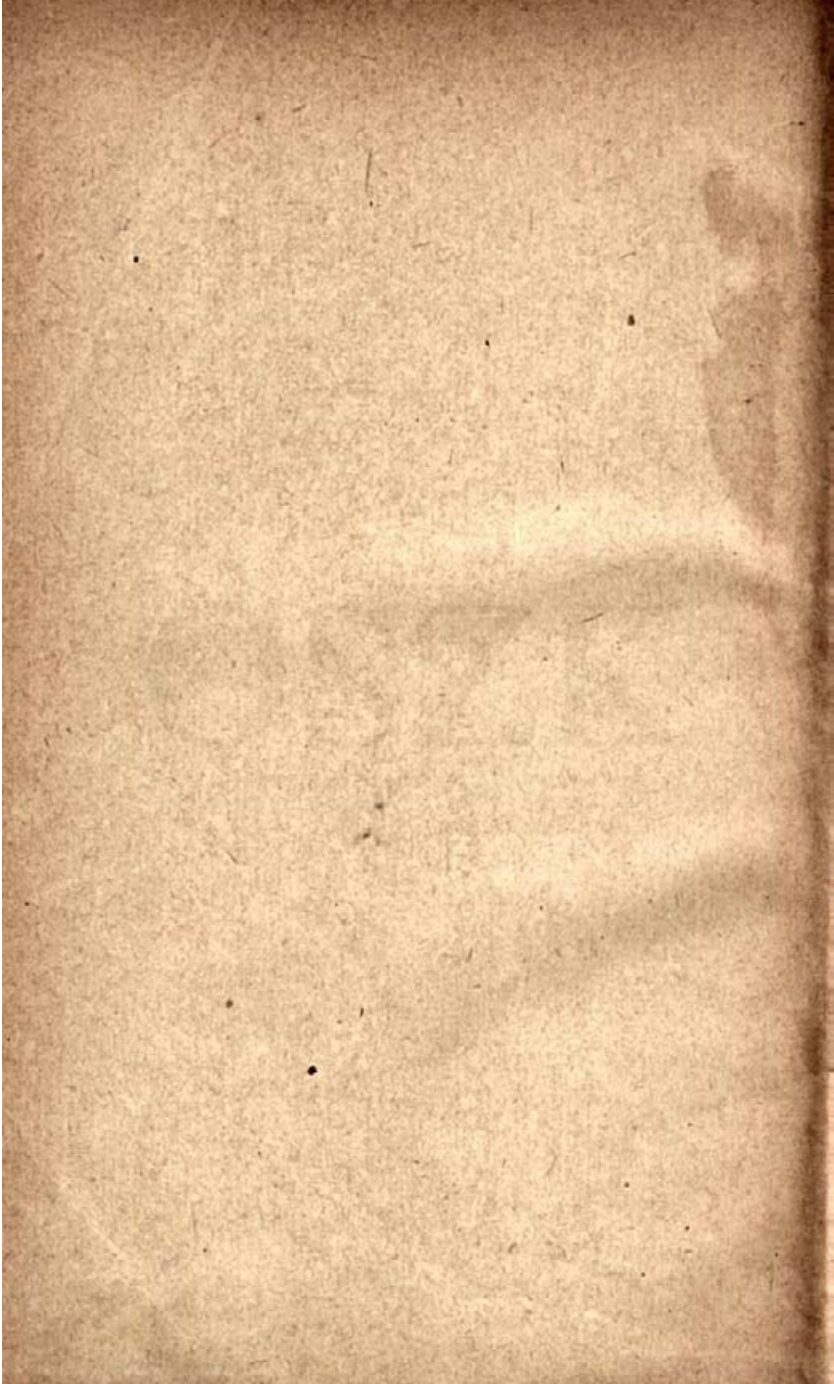
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

